

ISSN 2518-198X (Print)
ISSN 2663-5127 (Online)

BULLETIN

OF THE KARAGANDA UNIVERSITY

PHILOLOGY
Series

№ 2(106)/2022

ISSN 2518-198X (Print)
ISSN 2663-5127 (Online)
Индексі 74623
Индекс 74623

ҚАРАҒАНДЫ УНИВЕРСИТЕТІНІҢ ХАБАРШЫСЫ

ВЕСТНИК
КАРАГАНДИНСКОГО
УНИВЕРСИТЕТА

BULLETIN
OF THE KARAGANDA
UNIVERSITY

ФИЛОЛОГИЯ сериясы

Серия ФИЛОЛОГИЯ

PHILOLOGY Series

№ 2(106)/2022

Сәуір–мамыр–маусым
30 маусым 2022 ж.

Апрель–май–июнь
30 июня 2022 г.

April–May–June
June 30th, 2022

1996 жылдан бастап шығады
Издается с 1996 года
Founded in 1996

Жылына 4 рет шығады
Выходит 4 раза в год
Published 4 times a year

Қарағанды, 2022
Караганда, 2022
Karaganda, 2022

Бас редакторы
филол. ғыл. д-ры
Ж.Ж. Жарылғапов

Жауапты хатшы
PhD, ассист. проф.
И.В. Григорьева

Редакция алқасы

Ш.М. Мәжітаева,	филол. ғыл. д-ры, акад. Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті (Қазақстан);
В.Т. Абишева,	филол. ғыл. д-ры, акад. Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті (Қазақстан);
У.М. Бахтикиреева, С.А. Матяш,	филол. ғыл. д-ры, РХДУ ШТИ, Мәскеу (Ресей); филол. ғыл. д-ры, Орынбор мемлекеттік университеті (Ресей);
М. Джусупов,	филол. ғыл. д-ры, Өзбек мемлекеттік әлем тілдері университеті, Ташкент (Өзбекстан);
Н.И. Букетова,	филол. ғыл. д-ры, «Лингва» Орталық Қазақстан академиясы, Қарағанды (Қазақстан);
Н.Ж. Шаймерденова,	филол. ғыл. д-ры, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы (Қазақстан);
К.А. Төлеубаева,	филол. ғыл. канд., акад. Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті (Қазақстан);
И.С. Насипов,	филол. ғыл. д-ры, М. Ақмолла атындағы Башқұрт мемлекеттік педагогикалық университеті, Уфа (Ресей);
З.К. Темиргазина, А. Бочковска,	филол. ғыл. д-ры, ППУ, Павлодар (Қазақстан); ғылым докторы, Николай Коперник университеті, Торунь (Польша);
Д.Д. Шайбакова,	филол. ғыл. д-ры, Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Алматы (Қазақстан)

Редакцияның мекенжайы: 100024, Қазақстан, Қарағанды қ., Университет к-сі, 28
Тел.: +7 701 619 36 56, (ішкі 1026); факс: (7212) 35-63-98.
E-mail: vestnikku@gmail.com. Сайт: philology-vestnik.ksu.kz

Редакторлары
Ж.Т. Нурмуханова, С.С. Балкеева, З.Е. Рамазанова

Компьютерде беттеген
Г.Қ. Жанбосова

Қарағанды университетінің хабаршысы. «Филология» сериясы.
ISSN 2518-198X (Print). ISSN 2663-5127 (Online).

Меншік иесі: «Академик Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті» КЕАҚ.

Қазақстан Республикасы Ақпарат және қоғамдық даму министрлігімен тіркелген. 30.09.2020 ж.
№ KZ16VPY00027386 қайта есепке қою туралы куәлігі.

Басуға 29.06.2022 ж. қол қойылды. Пішімі 60×84 1/8. Қағазы офсеттік. Көлемі 20,05 б.т. Таралымы 200 дана. Бағасы келісім бойынша. Тапсырыс № 65.

«Акад. Е.А. Бөкетов ат. Қарағанды ун-ті» КЕАҚ баспасының баспаханасында басылып шықты.
100024, Қазақстан, Қарағанды қ., Университет к-сі, 28. Тел. (7212) 35-63-16. E-mail: izd_kargu@mail.ru

© Академик Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті, 2022

Главный редактор
д-р филол. наук
Ж.Ж. Жарылгапов

Ответственный секретарь
PhD, ассоц.-проф.
И.В. Григорьева

Редакционная коллегия

Ш.М. Мажитаева,	д-р филол. наук, Карагандинский университет им. акад. Е.А. Букетова (Казахстан);
В.Т. Абишева,	д-р филол. наук, Карагандинский университет им. акад. Е.А. Букетова (Казахстан);
У.М. Бахтикиреева,	д-р филол. наук, ИИЯ РУДН, Москва (Россия);
С.А. Матяш,	д-р филол. наук, Оренбургский государственный университет (Россия);
М. Джусупов,	д-р филол. наук, Узбекский государственный университет мировых языков, Ташкент (Узбекистан);
Н.И. Букетова,	д-р филол. наук, ЦКА «Лингва», Караганда (Казахстан);
Н.Ж. Шаймерденова,	д-р филол. наук, КазНУ им. аль Фараби, Алматы (Казахстан);
К.А. Толеубаева,	канд. филол. наук, Карагандинский университет им. акад. Е.А. Букетова (Казахстан);
И.С. Насипов,	д-р филол. наук, Башкирский государственный педагогический университет им. М. Акмуллы, Уфа (Россия);
З.К. Темиргазина,	д-р филол. наук, ППУ, Павлодар (Казахстан);
А. Бочковска,	хабилированный доктор, Университет Николая Коперника, Торунь (Польша);
Д.Д. Шайбакова,	д-р филол. наук, Казахский национальный педагогический университет им. Абая, Алматы (Казахстан).

Адрес редакции: 100024, Казахстан, г. Караганда, ул. Университетская, 28
Тел.: +7 701 619 36 56 (внутр. 1026); факс: (7212) 35-63-98.
E-mail: vestnikku@gmail.com; Сайт: philology-vestnik.ksu.kz

Редакторы
Ж.Т. Нурмуханова, С.С. Балкеева, З.Е. Рамазанова

Компьютерная верстка
Г.К. Жанбосова

Вестник Карагандинского университета. Серия «Филология».

ISSN 2518-198X (Print). ISSN 2663-5127 (Online).

Собственник: НАО «Карагандинский университет имени академика Е.А. Букетова».

Зарегистрировано Министерством информации и общественного развития Республики Казахстан. Свидетельство о постановке на переучет № KZ16VPY00027386 от 30.09.2020 г.

Подписано в печать 29.06.2022 г. Формат 60×84 1/8. Бумага офсетная. Объем 20,05 п.л. Тираж 200 экз. Цена договорная. Заказ № 65.

Отпечатано в типографии издательства НАО «Карагандинский университет им. акад. Е.А. Букетова». 100024, Казахстан, г. Караганда, ул. Университетская, 28. Тел. (7212) 35-63-16. E-mail: izd_kargu@mail.ru

© Карагандинский университет им. акад. Е.А. Букетова, 2022

Main Editor
Dr. of philol. sciences
Zh.Zh. Zharylgapov

Responsible secretary
PhD, Assistant Professor
I.V. Grigoryeva

Editorial board

Sh.M. Mazhitaeva,	Dr. of philol. sciences Karaganda University of the name of acad. E.A. Buketov (Kazakhstan);
V.T. Abisheva,	Dr. of philol. sciences Karaganda University of the name of acad. E.A. Buketov (Kazakhstan);
U.M. Bahtikireeva,	Dr. of philol. sciences Peoples' Friendship University of Russia, Moscow (Russia);
S.A. Matyash,	Dr. of philol. sciences Orenburg State University (Russia);
M. Dzhusupov,	Dr. of philol. sciences Uzbek State University of world languages, Tashkent (Uzbekistan);
N.I. Buketova,	Dr. of philol. sciences Central Committee «Lingua», Karaganda (Kazakhstan);
N.Zh. Shaimerdenova,	Dr. of philol. sciences Al-Farabi Kazakh National University, Almaty (Kazakhstan);
K.A. Toleubaeva,	PhD. Philol. Karaganda University of the name of acad. E.A. Buketov (Kazakhstan);
I.S. Nasipov,	Dr. of philol. sciences M. Akmulli Bashkir State Pedagogical University, Ufa (Russia);
Z.K. Temirgazina,	Dr. of philol. sciences PPU, Pavlodar (Kazakhstan);
A. Baczowska,	Habilitation doctor Nicolaus Copernicus University, Torun (Poland);
D.D. Shaibakova,	Dr. of philol. sciences, Abay Kazakh National Pedagogical University, Almaty (Kazakhstan)

Postal address: 28, University Str., 100024, Karaganda, Kazakhstan
Tel.: +7 701 619 36 56, (add. 1026); fax: (7212) 35-63-98.
E-mail: vestnikku@gmail.com. Web-site: philology-vestnik.ksu.kz

Editors
Zh.T. Nurmukhanova, S.S. Balkeyeva, Z.E. Ramazanova

Computer layout
G.K. Zhanbossova

Bulletin of the Karaganda University. «Philology» series.

ISSN 2518-198X (Print). ISSN 2663-5127 (Online).

Proprietary: NLC «Karaganda University of the name of academician E.A. Buketov».

Registered by the Ministry of Information and Social Development of the Republic of Kazakhstan.
Rediscount certificate No. KZ16VPY00027386 dated 30.09.2020.

Signed in print 29.06.2022. Format 60×84 1/8. Offset paper. Volume 20,05 p.sh. Circulation 200 copies.
Price upon request. Order № 65.

Printed in the Publishing house of NLC «Karagandy University of the name of acad. E.A. Buketov».
28, University Str., Karaganda, 100024, Kazakhstan. Tel. (7212) 35-63-16. E-mail: izd_kargu@mail.ru

© Karaganda University of the name of acad. E.A. Buketov, 2022

МАЗМҰНЫ — СОДЕРЖАНИЕ — CONTENT

ТІЛТАНУДЫҢ ӨЗЕКТІ МӘСЕЛЕЛЕРІ АКТУАЛЬНЫЕ ПРОБЛЕМЫ ЯЗЫКОЗНАНИЯ ACTUAL PROBLEMS OF LINGUISTICS

<i>Vesselinov D., Yordanova M.</i> The influence of the French language on the names of the Bulgarian and Turkish media	7
<i>Балабекова М.А., Хан Н.К.</i> Языковая конвергенция в текстах средств массовой информации..	13
<i>Engel N.V., Omarova A.M., Zhuman A.K.</i> Analysis of the usual significance of the public value – the concept of “professionalism” in the conceptual comparative aspect in Russian and English languages.....	20
<i>Альжанова А.Ы., Мажитаева Ш., Балмагамбетова Ж.Т.</i> К проблеме определения стратегий при прямом и опосредованном переводе	26
<i>Khassenov B.R., Adilova A.S., Tuite E.E., Ibrayeva A.G.</i> A new approach in linguistics	34
<i>Түлегенова М.К., Жунусова Ж.Н., Вальтер Х.</i> Профессиональный социолект как социально-детерминированная подсистема литературного языка	43
<i>Жауынишева Ж.Б., Киынова Ж.К., Жандыкеева Г.Е.</i> Семантические оппозиции определенности–неопределенности в выражении количественных смыслов в разноструктурных языках	52
<i>Казкенова А.К., Кадырова Г.Р., Аманов А.Ш.</i> Творительный падеж в русских письменных текстах студентов-казахов (по данным Русского учебного корпуса).....	59
<i>Жумашева К.Б., Шоқым Г.Т.</i> Гендерлік метафора – әлемнің тілдік бейнесіндегі құнды көрсеткіштерді бағалау құралы.....	67
<i>Alshynbayeva M.A., Vesselinov D., Kartova Z.K.</i> Language reflections of the concept of the sacred in the Kazakh worldview	74
<i>Жакупова А.Д., Балмагамбетова Ж.Т.</i> Мотивационная рефлексия — объект сопоставительной мотивологии.....	80

ӘДЕБИЕТТАНУДЫҢ ӨЗЕКТІ МӘСЕЛЕЛЕРІ АКТУАЛЬНЫЕ ВОПРОСЫ ЛИТЕРАТУРОВЕДЕНИЯ RELEVANT ISSUES OF LITERATURE STUDY

<i>Құрманбайұлы Ш.</i> «V» бүркеншік есімімен жарияланған еңбектердің Әлихан Бөкейханға қатыстылығы туралы.....	89
<i>Тағудретова Б.Б.</i> М.Байғұт шығармаларындағы әлеуметтік шындық және замандас бейнесі ..	101
<i>Нұрғали Қ.Р., Амангелді М.Д.</i> Система мотивов в лирике Б. Канапьянова.....	109
<i>Сыздықова Б.Е.</i> Қазіргі қазақ әңгімелеріндегі «періге ғашық болу» мотиві (Қ. Мұбарак әңгімелерінің негізінде)	117
<i>Smagulov Zh.K., Kalybekova K.S., Bazhikeev K.K.</i> Studying the heritage of leaders of Alash in the years of independence	125

**ФИЛОЛОГИЯЛЫҚ ПӘНДЕРДІ ОҚЫТУ ӘДІСТЕМЕСІНІҢ
ӨЗЕКТІ МӘСЕЛЕЛЕРІ
АКТУАЛЬНЫЕ ВОПРОСЫ МЕТОДИКИ ПРЕПОДАВАНИЯ
ФИЛОЛОГИЧЕСКИХ ДИСЦИПЛИН
CURRENT ISSUES OF METHODOLOGY OF TEACHING
PHILOLOGICAL DISCIPLINES**

<i>Жарылғапов Ж.Ж.</i> Жоғары мектепте ұлттық әдебиетті зерттеу мен оқытудың әдіснамалық мәселелері.....	134
<i>Yengsebay G.Y., Demchenko A.S.</i> Organization of student teamwork using interactive Trello technologies in order to effectively use educational resources and improve literary competencies	141
<i>Саяхмет С.С., Туманова А.Б.</i> Формирование тезауруса языковой личности будущего специалиста-филолога с позиций лингводидактики.....	151

РЕЦЕНЗИИ

<i>Хан Н.К.</i> Рецензия на монографию профессора Софийского университета «Св. Клемент Охридский» М. Йордановой «Лингводидактические особенности обучения падежной системе турецкого языка студентов-болгар»	161
--	-----

АВТОРЛАР ТУРАЛЫ МӘЛІМЕТТЕР — СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРАХ — INFORMATION ABOUT AUTHORS	163
---	------------

ТИЛТАНУДЫҢ ӨЗЕКТІ МӘСЕЛЕЛЕРІ АКТУАЛЬНЫЕ ПРОБЛЕМЫ ЯЗЫКОЗНАНИЯ ACTUAL PROBLEMS OF LINGUISTICS

DOI 10.31489/2020Ph2/7-12

UDC 81'373.45

D. Vesselinov, M. Yordanova

*Sofia University "St. Kliment Ohridski", Sofia, Bulgaria
(E-mail: dvdimitrov@diuu.uni-sofia.bg, m.yordanova@uni-sofia.bg)*

The influence of the French language on the names of the Bulgarian and Turkish media

The article is devoted to the study of the influence of the French language on the names of the Bulgarian and Turkish media. The empruntological analysis of the French influence on the formation of Bulgarian and Turkish terms for naming newspapers and magazines shows a complex process of designing the French experience in the print media on the Bulgarian and Turkish language systems. The aim of the study is to trace the process of penetration of French terms for print media (*gazette, journal, revue*) and their derivatives (*gazetier, journaliste; journalisme; journalistique*) in Turkish and Bulgarian. The scope of the research is limited to a thematic field composed of the French for the main print media (*gazette, journal, revue*) with the respective empruntological projections in Turkish and Bulgarian (receiving languages). It is of interest to trace the semantic changes of these Frenchisms in the respective linguistic and cultural neighboring spaces.

Keywords: media, empruntology, journal, revue, gazette, Turkish language, borrowings, Bulgarian language, French language.

Introduction

The French language has a special status in the Balkans, as in the XIX century it established itself as a major neutral educational and cultural vector, independent in terms of ethnicity, religion, social status. Its intensive distribution was facilitated by the special role that France acquired in the processes of modernization of the Ottoman Empire after the Congress of Vienna (1815), which led to the Tanzimat of 1839, and especially after the Crimean War (1853–1856). With the opening of the Galatasaray Imperial Lyceum in 1868, conditions were created for equal access to the modern educational space on a meritocratic basis, as well as for intensive study and use of French by all ethnic groups (Bulgarians, Turks, Greeks, Armenians, Jews, and others). This is also the time of mass penetration of French lexicon in the Bulgarian and Turkish languages, which creates the feeling of French-language marked Balkan linguistic and cultural space. In fact, the first written French loanword in Bulgarian dates from 1230 (*фрѣнзи*) and is carved in the chronicle of Ivan-Asen II on the occasion of the Battle of Klokotnitsa. In Turkish the first written Frenchisms appear in the memoirs of 1721 of Yirmisekiz Mehmed Çelebi (Ottoman Legate to Paris). Despite the significant time difference that marked the first contacts of the Bulgarian and Turkish languages with the French lexical system, the nineteenth century turned out to be the most Francophone in the history of these two cultures. In addition, the quantitative parameters of the French influence on the Bulgarian and Turkish languages show unexpected comparability. The lexical system of the two languages includes about 7,000 French words, of which about 3,000 French words are actively used in everyday communication [1]. The thematic distribution is also similar; the French influence on the print mass media has a lasting impact, albeit with different directions of expression in the two Balkan languages.

The reconstruction of the French-Bulgarian-Turkish cognitive empruntological chains is important for revealing the ways of functioning of the French linguistic and cultural influence on the Bulgarian and Turkish language systems and for optimizing their parallel mastering in the conditions of globalizing media communication. In this context, one of the priority issues of modern theoretical and applied empruntology is to fix the similarities and differences in the stages through which the foreign language vocabulary passes on the way of permanent establishment in the system of two neighboring host languages. This study aims to trace the process of penetration of French terms for print media (*gazette*, *journal*, *revue*) and their derivatives (*gazetier*, *journaliste*; *journalisme*; *journalistique*) in Turkish and Bulgarian. The excerpted vocabulary is subjected to a comparative analysis to establish the French influence in the systems of modern Turkish and Bulgarian languages. The scope of the research is limited to a thematic field composed of the French for the main print media (*gazette*, *journal*, *revue*) with the respective empruntological projections in Turkish and Bulgarian (receiving languages). It is of interest to trace the semantic changes of these Frenchisms in the respective linguistic and cultural neighboring spaces.

Material and methods

The research method is an empruntological analysis combined with a semantic reconstruction of the historical meaning of words. The material of the study is the corpus of empruntisms of French origin in the Bulgarian and Turkish languages, as well as their original French meaning. The empruntological research of French influence on the construction of Bulgarian and Turkish terminology for naming periodicals reveals a complicated process of shaping the French print media experience on the Bulgarian and Turkish language systems.

Results and discussion

The empruntological analysis of the lexical trilingual corpus excerpted for the purposes of the research showed the presence of a special tendency characterizing the process of penetration of the French language for print media (*gazette*, *journal*, *revue*) in the Turkish and Bulgarian language systems: two ways to update the French-speaking influence on the two Balkan successor languages (Turkish and Bulgarian) and the manifestation of intra-linguistic purist opposition with varying intensity over the last two centuries. The cognitive process in which the French influence on the Bulgarian and Turkish language systems takes place is identical in its character and direction, but different in its empruntological result. This shows the openness of the Balkan area to the French achievements in the field of print media from the nineteenth century, while testifying to the different affinity for the lexical expression of European cultural influence through the selective omission of certain French-language empruntisms. The cognitive procedurality of French influence is a fact realized through the use of different source lexical material. To name a newspaper in French, the word *gazette* (1631) was initially used, then it was replaced with the word *journal* (1777), and to name a magazine, the word *journal* (1652) was initially used, then it was replaced with the word form *revue* (1792).

In the French language in the XVII and XVIII centuries the synonymous binomial *journal* — *revue* was formed, which in the XIX century was transferred to the Bulgarian, but not to the Turkish conceptsphere. During the same period, a new synonymous binomial *gazette* — *journal* was established in French, which this time was transferred in the 19th century in a special way into the Bulgarian and Turkish conceptspheres.

The first name for a newspaper that penetrated the Bulgarian language was influenced by the French word *gazette*. In the “Dictionary of the Bulgarian language”, it is assumed that Bulgarian word *газета* comes from *gazzetta* [gadzeta] in Russian *газета*, which, however, cannot explain the fact that the phonetic appearance of the Bulgarian word form is *газета* (e.g. fr. *gazette*, pronounced as *газет*), and not *гадзета* with the corresponding Italian phonetic appearance. The word form was known at that time in both the Russian language (*газета*) and the Turkish language (*gazete*), where it passed with the clear mediation of French *gazette*. These data unequivocally show the role of the French-language conceptsphere in the linguo-cultural transfer of the name of a newspaper in the Bulgarian language system from the beginning of the XIX century. The honor to be the first to introduce the word-form *газета* in the speech practice of the Bulgarian falls on *Relation: Aller Fürnemmen*: “Това ваше страдание по вся Европа известно бист и у всех *газетах* помянуто и написано мучение ваше”. The next use we discovered was in the magazine *Lyuboslovie*, where Konstantin Fotinov reported “една повседневница (*газета*) френска” [2; 7].

Ivan Bogorov explains that the French *жерант* (*gérant*) is “a publisher (of the *газета*)” and that the French word *presse* is translated as “*книгопечатание; вестници, газети*” [3].

Unlike the Bulgarian language situation, the Ottoman linguistic and cultural space has been subject to two-way Francophone influence since the end of the 18th century: On the one hand, it is France with its expansionist cultural policy, and on the other hand, it is the Ottoman French press, whose first edition “*Bulletin des Nouvelles*” (literally ‘Бюлетин с новини’) was published in Constantinople in 1795. The following year “*La Gazette de Constantinople*” (1796) appeared. A special flourishing of the Francophone press took place in Smyrna, where appeared “*Le Smyrnéen*” (literally ‘Smirnenets’) (1824), “*Spectateur Oriental*” (literally ‘Istochen nabluydatel’) (1824), “*Courrier de Smyrne*” (literally ‘Smirnenski kurier’) (1828) and the “*Moniteur Ottoman*” (literally ‘Ottomanski vestnik’) (1832). The latter has a special status, as it is essentially a translated edition of “*Takvim-i Vekayi*” (literally ‘Kalendar na sbityata’) (1831).

In the Bulgarian linguoconceptosphere, in parallel with the word-form *газета*, in the 1840s the competitive name *журнал* appeared (from the French word *journal* ‘дневник’) with the same meaning of ‘вестник’: “Кога ся свърши сичкото, аз ща известя за това приятелите му чрез *журналите*” [4;22]; “Прочитаем в *журнал* Брюсселский” [5]; Частните кореспонденции на множество европейски *журнали* ни уверяват, че половината от това число принадлежи на царските войски [6]; “Парижки *журнал*” [7]. In the Turkish language, there is no empruntological transfer of French *journal* with the meaning ‘newspaper’, while in the Bulgarian language system a lexical chain of its derivatives has been implanted: *журналистика* (1858), *журнализъм* (1909), *журналист* (1846), *журналистичен*, *журналистически*, and others. In the Turkish vocabulary, the word *jurnal* appeared in the first half of the 19th century, but it has been introduced with the meanings ‘донос’ and ‘дневник’, which do not include any meaning of ‘periodical’ (периодично печатно (електронно) издание)*.

Meanwhile, the entry into the Bulgarian language of the word *журнал* “списание” was launched by Ivan Bogorov in 1862 as a competitor to the term *списание* in his periodical of economic publications “*Журнал за наука, занаят и търговия*” (1862). This use remains relevant to this day: “На масата — огледало и един *журнал* за моди...” [8]; “Модни *журнали*” [9]; “Тя беше малко побледняла и затова хубостта и изглеждаше по-особена и не приличаше на ония модели, които показваха *журналите*” [10]; “Скроена съм по два различни *журнала* — както сама казваше — физиономия на мадона и физика на кабаретна звезда” [11].

French word *revue* ‘списание’ penetrates into Bulgarian and Turkish language systems such as *ревю* (Bulgarian) and *revü* (Turkish), respectively, but are used in a limited number of cases. The word *ревю* is documented for the first time in Bulgarian with the meaning of the title of a certain periodical journalistic edition — ‘списание’ in 1869 in Ivan Bogorov’s French-Bulgarian Dictionary: “*revue: ревяю (журнал)*” [3]. It is also found in the “Bulgarian-French Dictionary” by the same author as a synonym for *вестник*: “*Ревю (журнал): la revue*” [12]. The last fixed uses of this significance are from the 1930s: “Като допълнение на това *ревю* [списанието “Ориенталска Европа”] е и списанието “Преглед на славянската литература”, издавано в Рим” [13; 248–249], as well as “*Ревю, преглед*” from the orthographic dictionary [14]. Until the middle of the twentieth century, the term *списание* was transmitted in Turkish mainly with the word *мечтуа*, which is of Arabic origin. In the first half of the twentieth century, the competing French word *revü* for naming the concept “списание” (newspaper Aksham — 1924[†]) appeared, but its entry coincided with the republican reform and renewal of the vocabulary of the Turkish language, which began in the 30s of the twentieth century and Frenchism *revü* loses its significance in everyday communication, narrowing its use to the name of ‘представление, ревяю’. Under the pressure of neo-Turkish purism, it was intensified after the founding of the Turkish Language Society (1932), even the Arabic word *мечтуа* was pushed out of mass use, where it was gradually replaced by the Turkic word *dergi* ‘списание’. Despite the relatively widespread use of *jurnal* in the Turkish language system, it cannot impose its meaning as a ‘специализирано в дадено област списание’, as is the case in other Indo-European languages. In contrast to the closedness of the Turkish language system to the French for naming periodicals, the Bulgarian language omits in its composition in addition to the *ревю* and French *журнал*, with two basic meanings ‘вестник’ and ‘списание’ as competing terms of the original name ‘списание’.

* Unlike the steady presence of French word *gazette* (Turkish *gazete*) in the system of modern Turkish language, the French word *journal* gives way to the pressure of purist tendencies. In fact, *journal* in its meaning of ‘донос’ is being replaced by the daily use of the Arabic *ihbar*, and in its meaning of ‘дневник’ it is increasingly being replaced by the Turkish words *günlük* and *günce* (PCTE).

[†] *Harb-i Umumi'den evvelki İstanbul konserlerinden Avrupa revülerinde ara sıra bahsedildiğini bildiğimiz gibi...* – Както знаем, в европейските списания от време навреме се говори за истанбулските концертите от преди Световната война... (цит. по Etimoloji Türkçe Sözlüğü 2020)

Bulgarian purist policy opposes French *gazette* and fr. *journal* with identical meaning 'newspaper' 'вестник' a series of lexical variants such as *известник* (Богоров 1846), *вестник* (Екзарх 1848), *дневница* (Раковски 1857), *новинар* (1877), of which the most resistant to changes over time is the word *вестник*. Turkish-speaking purists also tried to oppose their well-thought-out native names to French-speaking words, but, in this case, they failed and were forced to capitulate to the widespread use of French *gazette* 'вестник; редакция на вестник', *gazeteci* 'журналист / вестникар / газетар', *gazetecilik* 'журналистика / вестникарство', *gazetelik*¹ 'поставка за вестници', *gazetelik*² 'вестникарски (which is suitable to be written as news in a newspaper)'

The French influence of *revue* and *journal* with the meaning 'периодично илюстровано издание' is contrasted in the Bulgarian language space by the word *списание* (from Bulgarian *списвам*, respectively from Bulgarian *пиша*) (Фотинов 1844), *мировозрение* (Добровски 1850), *ред книжки* (Славейков 1871), *преглед* (literal tracing from French *revue*) [15], of which the most persistent was the neologism *списание*, launched by Konstantin Fotinov as a subtitle of his "Любословие".

The empruntological analysis of the French influence on the formation of Bulgarian and Turkish terms for naming newspapers and magazines shows a complex process of designing the French experience in the print media on the Bulgarian and Turkish language systems. In both languages, the French newspaper *Mercure* (Меркурий) does not appear as a term for a periodical. On the other hand, the word *gazette* enters both languages and becomes the basis for forging actively used derivative vocabulary: in the Bulgarian language — *газета*, *газетар*, *газетарин*, *газетарски*, *газетарство*, *газетен*; in Turkish — *gazeteci* 'журналист / вестникар / газетар', *gazetecilik* 'журналистика / вестникарство (газетарство)'. In both languages there are purist processes, which in Bulgarian are relatively stronger and empruntisms with French root *gazet* — in the XX century gave way to the Bulgarian words *вестник*, *вестникар*, *вестникарин*, *вестникарски*, *вестникарство*, while the Turkish word of Arabic origin *ceride* has been replaced by an imprint with the French root *gazet*-. In this way, the word *gazette* "вестник" generates a word-formation process with the following elements: *gazeteci* 'журналист / вестникар', *gazetecilik* 'журналистика / вестникарство', *gazetelik*¹ 'поставка за вестници', *gazetelik*² 'вестникарски (which is suitable to be written as news in a newspaper)', *gazetehane* 'редакция на вестник'.

Conclusion

In conclusion, it is necessary to state that the French language has a unilateral influence on the formation of the Bulgarian and Turkish terminological apparatus for naming the print media and their derivatives, as in modern Bulgarian language the influence of the etymon *journal* is stronger than the influence of the etymon *gazette*, while in Turkish it is just the opposite. There word-formation processes have built the modern terminological vocabulary around the French etymon *gazette*.

There is a clear tendency for interlinguistic cognitological asymmetry along the lines of the empruntological French-Turkish and French-Bulgarian chains, generated respectively by the French etymologies *gazette* and *journal*: the first empruntological chain has the following type French *gazette* → Turkish. *gazete* 'вестник', *gazeteci* 'журналист / вестникар', *gazetecilik* 'журналистика / вестникарство', *gazetelik*¹ 'поставка за вестници', *gazetelik*² 'вестникарски' (which is suitable to be written as news in a newspaper); *gazetehane* 'редакция на вестник', and the second empruntological chain acquires a different lexical composition — French *journal* → Bulgarian. *журнал*, *журналист*, *журнализм*, *журналистика*, *журналистичен*, *журналистически*. This linguocognitological empruntological asymmetry is due to the complex Francophone influence on the Balkan region from the end of the XVIII century to the present day and is evidence of the specific effective reactions of the Bulgarian and Turkish linguistic and cultural conceptspheres to the French vector for spreading media elitism and culture.

References

- 1 Веселинов Д. Речник на френските думи в българския език: Т. I–VI / Д. Веселинов, А. Ангелова. — София: Университетско изд-во, Св. Климент Охридски, 2015–2017.
- 2 Журнал «Любословие». — 1844. — Апрель.
- 3 Богоров И. Френско-български речник / И. Богоров; книгопечатница Л. Сомерова. — Виена, 1869.
- 4 Априлов В. Българските книжници или на кое словенско племе собствено принадлежи кириловската азбука / В. Априлов. — Одеса, 1841.
- 5 Газета «Цариградски вестник». — 10.03.1851.

- 6 Газета «Знаме». — 02.02.1875.
- 7 Доде А. Писма от моята мелница / А. Доде. — София, 1899.
- 8 Войников Д. Криворазбраната цивилизация / Д. Войников. — Букурещ, 1871.
- 9 Д'Авинье Г. Изкуство да се харесаме или какво трябва да знае всяка жена, за да се харесва / Г. Д'Авинье. — София, 1932.
- 10 Гуляшки А. История с кучета: Последните приключения на Авакум Захов / А. Гуляшки. — София, 1981.
- 11 Райнов Б. Само за мъже / Б. Райнов. — София, 1989.
- 12 Богоров И. Българско-френски речник / И. Богоров; книгопечатница Л. Сомерова. — Виена, 1871.
- 13 Журнал «Развигор». — 1927. — № 4.
- 14 Романски С. Правописен речник на българския книжовен език / С. Романски. — София: Казанлъшка долина, 1933.
- 15 Агура Д. Новейша история от Френската революция до днешно време: по записки на Григорович / Д. Агура. — София, 1890.

Д. Веселинов, М. Йорданова

Болгар және түрік тілдеріндегі БАҚ атауларына француз тілінің әсері

Мақала болгар және түрік тіліндегі БАҚ атауларына француз тілінің әсерін зерттеуге арналған. Авторлар болгар және түрік тілдеріндегі газеттер мен журналдарды атау терминдерінің қалыптасуына француз тілінің ықпалын эмпрунтологиялық талдау арқылы көрсеткен. Эмпрунтологиялық талдау француз тілінің тәжірибесін болгар және түрік тілдері жүйелері бойынша жобалаудың күрделі процесін қарастырады. Зерттеудің мақсаты — француз терминдерінің (gazette, journal, revue) және олардың туындыларының (gazetier, journaliste; journalisme; jurnalistique) түрік және болгар тілдеріне ену процесін бақылау. Зерттеудің ауқымы түрік және болгар (қабылдау тілдері) тілдерінде сәйкес эмпрунтологиялық болжамдары бар негізгі басылымдар (gazette, journal, revue) үшін француз тілінен енген сөздердің тақырыптық өрісімен шектеледі. Мақаланың жаңалығы тиісті тілдік және мәдени көршілес кеңістіктерде осы француздық семантикалық өзгерістерді зерттеу.

Кілт сөздер: БАҚ, эмпрунтология, журнал, ревью, газет, кірме сөздер, түрік тілі, болгар тілі, француз тілі.

Д. Веселинов, М. Йорданова

Влияние французского языка на названия болгарских и турецких средств массовой информации

Статья посвящена изучению влияния французского языка на имена болгарских и турецких средств массовой информации (СМИ). Эмпрунтологический анализ французского влияния на формирование болгарских и турецких терминов для обозначения газет и журналов показывает сложный процесс проектирования французского опыта в печатных СМИ на болгарской и турецкой языковых системах. Цель исследования — проследить процесс проникновения французских терминов, обозначающих печатные СМИ (gazette, journal, revue) и их производных (gazetier, journaliste, journalisme, jurnalistique) в турецкий и болгарский языки. Объем исследования ограничен тематическим полем, состоящим из французского языка для основных печатных изданий (gazette, journal, revue) с соответствующими эмпрунтологическими проекциями на турецкий и болгарский языки (принимающие языки). Новизна исследования заключается в исследовании семантических изменений данных французизмов в соответствующих языковых и культурных соседних пространствах.

Ключевые слова: СМИ, эмпрунтология, журнал, ревью, газета, заимствования, турецкий язык, болгарский язык, французский язык.

References

- 1 Vesselinov, D., & Angelova, A. (2015–2017). *Rechnik na frenskite dumi v bielgarskiia ezik*. Sofia: Universitetsko izdatelstvo «Sv. Kliment Ohridski» [in Bulgarian].
- 2 Zhurnal «Liuboslovie» [in Bulgarian].
- 3 Bogorov, I. (1869). *Frensko-bielgarski rechnik*. Vienna: L. Somerov's printing house [in Bulgarian].
- 4 Aprilov, V. (1841). *Bielgarskite knizhnitsi ili na koe slovensko pleme sobstveno prinadlezhi kirilovskata azbuka*. Odessa [in Bulgarian].
- 5 Gazeta «Tsarigradski vestnik» [in Bulgarian].

- 6 Gazeta «Zname» [in Bulgarian].
- 7 Dode, A. (1899). *Pisma ot moiata melnitsa*. Sofia [in Bulgarian].
- 8 Voinikov, D. (1871). *Krivorazbranata tsivilizatsiia*. Bucharest [in Bulgarian].
- 9 D'Avigne, G. (1932). *Izkustvo da se kharesame ili kakvo triabva da znae vsiaka zhena, za da se kharesva*. Sofia [in Bulgarian].
- 10 Gulyashkiy, A. (1981). *Istoriia s kucheta: Poslednite priklucheniia na Avakum Zakhov*. Sofia [in Bulgarian].
- 11 Raynov, B. (1989). *Samo za miezhe*. Sofia [in Bulgarian].
- 12 Bogorov, I. (1871). *Bielgarsko-frenski rechnik*. Vienna: L. Somerov's printing house [in Bulgarian].
- 13 Zhurnal «Razvigor» [in Bulgarian].
- 14 Romanski, S. (1933). *Pravopisen rechnik na bielgarskiia knizhoven ezik*. Sofia: Kazanlushka dolina [in Bulgarian].
- 15 Agura, D. (1890). *Noveisha istoriia ot Frenskata revoliutsiia do dneshno vreme: po zapiski na Grigorovich*. Sofia [in Bulgarian].

М.А. Балабекова*, Н.К. Хан

*Карагандинский университет имени академика Е.А. Букетова, Караганда, Казахстан
(E-mail: merei_balabekova@mail.ru, hnadejda@yandex.ru)*

Языковая конвергенция в текстах средств массовой информации

Одной из актуальных проблем современной лингвистики является изучение специфики заимствований, функционирующих в текстах СМИ. Настоящая статья посвящена изучению проявления языковой конвергенции и новых языковых тенденций в Казахстане. Авторами рассмотрены основные способы передачи заимствованной лексики и виды словообразования в текстах газеты «Казахстанская правда», пути стремительного проникновения слов английского происхождения в русский язык и влияние современных заимствований на речевую культуру общества. С целью выявления функциональных особенностей заимствованной лексики были проанализированы статьи газеты «Казахстанская правда», в результате которого был выявлен высокий уровень популяризации и распространенности лексики из английского языка. На основе проведенного исследования авторами определено, что текст СМИ на сегодняшний день является ярким показателем интенсивности интеграции и адаптации англицизмов в русском языке в пространстве современного Казахстана.

Ключевые слова: билингвизм, заимствованные слова, конвергенция, мультилингвизм, СМИ, языковая политика, языковая конвергенция.

Введение

В последние годы активные процессы глобализации и информатизации способствовали распространению английского языка в мире, позволяющие установить более тесные контакты с англоязычными странами. Распространенность английского языка в современном бесспорна как официального языка международного общения, государственного во многих странах. Роль английского языка в мировом пространстве увеличивает его влияние, ускоряет темпы заимствований не только в русский, но и многие другие языки.

Заимствование — это термин, наиболее часто используемый для описания и обсуждения явлений языкового контакта. В общем, это относится ко всем видам лингвистического переноса между языком-донором или исходным языком и языком-реципиентом/языком-получателем [1]. Заимствование чаще всего понимается как результат диахронического процесса, посредством которого формы или особенности исходного языка были включены и в язык-реципиента. Под процессом заимствования обычно подразумевается только лексическое заимствование. В основном, лингвисты учитывают ассимиляцию иноязычного слова в языке-реципиента, т.е. под заимствованием понимается не только перешедшее, но и полностью освоенное заимствующим языком слово. Изучение вопроса функционирования заимствований и различных языков в коммуникативно-языковом пространстве является одной из актуальных вопросов социолингвистики.

Проблема многоязычия развивается в Казахстане последние два десятилетия в связи с преобладанием двух, трех, четырех и пяти языков в современном обществе, что имеет большое значение для теории языковых контактов и для решения многих задач прикладного характера [2]. Активное внедрение политики трехязычия в Казахстане повлияло на обширное применение и использование иноязычных заимствований. Современное полилингвальное пространство Казахстана выступает платформой для развития процесса языковой конвергенции.

Изучение процесса конвергенции предоставляет широкую основу для прогнозирования и объяснения многих изменений, которые люди вносят для создания, поддержания или уменьшения социальной дистанции в коммуникации. Конвергенция помогает исследовать различные способы, благодаря которым мы адаптируем наше общение под собеседников. Конвергенция решает проблемы межличностного общения, но также связывает его с более широким контекстом межгрупповых коммуникационных противоречий. В современной жизни казахстанского общества использование англоязычных элементов становится нормой речевой и письменной коммуникации. Как отмечает Ш.

*Автор корреспонденции. E-mail: merei_balabekova@mail.ru

Мажитаева, знание двух и более языков — явление прогрессивное, оно способствует ускоренному интеллектуальному развитию, формирует гибкость мышления [3].

Языковая конвергенция с точки зрения ее территориального распространения, в целом, не обусловлена лишь фактором генетических связей. Конвергенция распространяется как на близкие, так и не очень близкие языки. Тем не менее данный процесс реализуется различными путями в соответствии со степенью родства языков. У каждого человека есть свое общество, у каждого общества есть свой язык, который они считают своим родным или близким для себя. С вступлением Казахстана в глобальные экономические и культурные отношения, как Независимого государства, в казахском и русском языках появилось достаточно много неологизмов, которые вот уже не первый год встречаются на просторах СМИ. Качественные и количественные изменения произошли, как правило, в лексике, особенно связанной с экономикой и политикой. Однако если посмотреть шире и обратиться к языку не только науки, но и простых людей, молодежи, интерес которых сейчас нацелен на общение между собой в таких социальных «местах», как «TikTok», «Facebook», «Twitter», «Likee», где «языковой вкус» потребителей не притязателен к правилам грамматики, стилистики и лексики. Скорее, наоборот, нынешняя ситуация дает новый толчок для внесения каких-то несущественных, но видимых изменений в общую картину русского языка на просторах телевидения или Интернета.

Жизнь современного человека невозможно представить вне контактов со средствами массовой коммуникации. Телевидение, радио, пресса и другие медиа оказывают влияние на формирование социального опыта людей во все большем масштабе. Важную функцию в диссеминации заимствованных слов играют средства массовой информации. На фоне глобализации процесс заимствования происходит постоянно и на больших скоростях. В результате появляется довольно огромное количество заимствованных слов.

Язык средств массовой информации, наряду с языком научным, наиболее подвержены конвергенции, так как описывает сложившуюся ситуацию в мире таким образом, чтобы стиль и язык написания статьи был понятен, только, в отличие от научного стиля, и простому обывателю, и научному сотруднику. На примере СМИ можно рассмотреть движение новых слов в языке и их смысловую нагрузку в нем.

Методы и материалы исследования

Материалом исследования в теоретической части научной работы послужили результаты исследований отечественных и зарубежных ученых по проблемам языкознания и межкультурной коммуникации. Для проведения анализа в качестве материала исследования была выбрана газета «Казахстанская правда». «Казахстанская правда» — это общенациональная газета Республики Казахстан, главный источник официальной и деловой информации в стране. Газета освещает важнейшие события, происходящие в стране и за рубежом. Ежедневно публикуются в среднем 30 новостных сообщений. По этой причине был выбран корпусный подход, основанный на сплошной выборке.

В нашей статье мы рассматриваем употребление заимствованной лексики в текстах газеты «Казахстанская правда» как результат активной языковой конвергенции в языковом пространстве современного Казахстана. Для анализа собранного материала мы использовали метод компонентного анализа заимствованной лексики, так как заимствованная лексика передается в текстах газет разными способами: практической транскрипцией, транслитерацией, трансплантацией, калькированием. При передаче иноязычной лексики возникает проблема вариантного употребления слова.

Результаты и их обсуждение

В своих трудах по изучению языковой ситуации Казахстана Э.Д. Сулейменова отмечала, что язык является продуктом общества, значит, существование любого языка связано с деятельностью общества, в целом. Проблема взаимоотношения общества и языка многообразна, что определяется социальной сущностью языка. Этнокультурное многообразие казахстанского общества поддерживается политикой языкового плюрализма, обеспечивающей удовлетворение языковых запросов всех этнических групп, свободой выбора ими языка общения, обучения и профессиональной деятельности. Языковая политика тесно связана с внутренней политикой в государстве, с социально-политическими и культурно-идеологическими процессами и способна оказывать на них обратное влияние» [4; 120].

В казахстанском обществе процесс активной интеграции и адаптации заимствованных слов в условиях коммуникации с различными культурами приводит к естественному развитию массового

полиязычия. Языковой выбор у билингвов зависит от их личной языковой политики и языковых идеологий, которые позиционируются в социальной и культурной среде. Эти контексты делают языковые идеологии неустойчивыми и подвергают их постоянному влиянию изменений на локальном и глобальном уровнях. Существуют два важных элемента категоризации языкового выбора, а именно эмоции и уровень владения языком [5].

Для исследования принципиальным является параметр владения языками, одним или несколькими. Для языкового сознания монолингвов характерно то, что в нем «полностью доминируют этнические социокультурные константы». Для билингвов родной язык играет роль призмы, в которой «преломляются новые культурные ценности, образуя синтезированные, симбиозные формы, пригодные для жизни в принимающем обществе» Таким образом, в определенной степени языковое сознание билингвов характеризуется большей расположенностью к принятию иных культурных ценностей, порождая симбиотические формы, которые обеспечивают им более эффективную коммуникацию и пригодную жизнь в социуме [6].

Анализируя современную прессу, мы с огромным удовольствием наблюдаем то количество заимствований и ту конвергенцию языков, которая делает язык СМИ особенным.

Любое проявление, любое событие, только в разных ипостасях, могут быть напечатанными, в том или ином новостном ресурсе (газетный вариант, пост на официальном сайте). Так, например, часто в газетах мы можем встретить заголовки по типу: «Лизинг всем молодым семьям», «Менеджер компании по селлингу...», «Буллинг тинэйджеров приобретает новые повороты». В текстах СМИ пестрят англицизмы, которые отражают значимость английского языка на мировой арене. В результате языковых контактов в лексической системе русского языка заимствованная лексика представляет собой новый класс слов, однако они понятны большой доле читателей печатных изданий, так как они находятся в постоянном тесном контакте с носителями казахского/русского языков. В условиях нарастающей интенсификации взаимодействия языков в Казахстане русский язык неизбежно и органично приспособляется к коммуникативным потребностям казахстанцев [7].

Заимствование различных фраз и слов из английского и не только является способом принятия лексических единиц из языка донора языком-реципиентом. Данный феномен — это результат плотного контакта, порой, длинной в несколько столетий.

Лексическое заимствование, как один из источников обогащения русского языка, имеет следующие способы:

Прямое (транслитерация), когда слово заимствуется в исходном виде, практически без изменений. Передача написания данных слов идет букву в букву, однако допускается замена букв принимающего языка с поправкой на семантику, фонетику и словообразование. Приведем некоторые примеры: «gamer», «crazy», «price», «blogger», «I-phone», «online», «offline», «public», «post», «content», «brand», «luxury», «battle», «challenge», «coach», «respect», «killer», «dj», «lifehack», «stream», «blotter», «corner», «patch», «swatch», «must have», «cashback», «prank». Например, в текстах «Казахстанской правды» мы можем встретить такие предложения: *В нашей стране есть гениальные повара, но эта кухня дорогого **luxury-класса** и недоступна основной массе населения, как донеры, плов или лагман* («Казахстанская правда», 02.02.2018). *После напряженной борьбы пояс победителя **Batyrs' Battle** в Усть-Каменогорске завоевал мастер спорта Республики Казахстан по греко-римской борьбе, серебряный призер чемпионата Азии Салават Ахметкали* («Казахстанская правда», 28.06.2021). *В первый день Форума прошла серия мастер-классов для программистов, учителей, образовательных компаний и специалистов в области маркетинга и **HR** от ведущих экспертов в области медиа, **data science** и **IT** с темами: мобилография — тренд или реальная монетизация?; какая польза от **Agile** и **Kanban**; майнинг знаний (работа с данными); презентация **Microsoft Career Coach*** («Казахстанская правда», 03.07.2021).

К английским существительным также прибавляются окончания множественного числа согласно правилам русского языка, например: «шузы», «лайки», «хейтеры», «геймеры», «стримы». Например, *Есть более педантичные, придирающиеся к мелочам. И самые злые — **хейтеры*** («Казахстанская правда», 16.03.2018). *Подтвердилось, что, когда **геймеры** видели изображения из своей любимой игры, их мозг реагировал так же, как мозг наркомана при упоминании о дозе, а именно — выработкой дофамина — гормона удовольствия* («Казахстанская правда», 31.01.2020).

В разделе словообразования к заимствованному слову прибавляют окончания языка, в который они перешли. Например, глагол «cheat» — «обманывать», в русском языке прибавляет к себе окончания глагола «-ить», то есть в русском варианте глагол звучит, как «читить», в некоторых вариантах

существует вариант «читиРить», образованного от слова «cheater» — «читер», например, **Читеры не смогут претендовать на гранты** — глава центра тестирования («Казахстанская правда», 07.02.2020); или глагол «check» — «проверять», в русском языке прибавляет окончание глагола «-ать», то есть русифицированный вариант этого глагола звучит, как «чекать», или в виде существительного «чекап», например, *Также с марта в поликлиниках Алматы вводится «чекап» — современный формат диагностики* («Казахстанская правда», 08.02.2018); «лайкать», например, *Провела опрос: «Почему не лайкнули: не понятно или лень читать?»* («Казахстанская правда», 13.08.2021); «гуглить», например, *Некоторые так и делают — гуглят медицинские источники, читают программы ВОЗ, интересуются мнением специалистов* («Казахстанская правда», 22.02.2021); «банить», например, *Алмаз Ержан отметил, что конкурс был сложным для социальных сетей, и призвал всех, «кто в пылу споров забанил друг друга, подружиться снова»* («Казахстанская правда», 26.12.2016); «конектить», например, *По словам социолога, кандидата наук Элеоноры Столяровой, сейчас в НИЦ сконнектили, или состыковали, три проекта, изучающих, по сути, одно явление — человеческий капитал* («Казахстанская правда», 21.04.2021); топовый, например, *Самая дешевая модель Cybertrack будет стоить 39,99 тысячи долларов, модель с 300-мильным запасом хода — 49,99 тысячи, а цены на топовый вариант с запасом хода в 500 миль и тремя электромоторами будут начинаться от 69,99 тысячи долларов* («Казахстанская правда», 22.11.2019); твитнуть, например, *Сервис микроблогов Twitter запустил функцию, которая позволяет прокомментировать дополнительными 116 знаками пост, который пользователь ретвитнул и разместил у себя на странице, сообщает Kazpravda.kz со ссылкой на Лента.ру* («Казахстанская правда», 07.04.2015).

Одна из самых численных групп — это группа существительных, обозначающая людей действия, которые они выполняют (профессии, увлечения, статусы). Так, например, следующие слова приняли окончания существительных русского от существительных английского языка на основе прибавления к ним окончаний «-ег», «-ог». «брокер» — *Аналогичные возможности будут предоставлены казахстанскому брокеру для торговли на MOEX* («Казахстанская правда», 21.12.2018); «блогер» — *Почти год назад в мире YouTube появился новый блогер, который ругает своих коллег и обзывает интересные события* («Казахстанская правда», 05.01.2018); «продюсер» — *Специально на премьеру из Лос-Анджелеса в Баку прибыли режиссер фильма Игорь Лопатенок и продюсер Вера Томилова* («Казахстанская правда», 25.11.2021); «менеджер» — *Чтобы не пришлось запоминать десятки комбинаций, можно установить менеджер паролей* («Казахстанская правда», 02.12.2021); «фолловер» — *Термин вошел в широкий обиход с появлением социальной сети «Твиттер», где фолловер — это подписчик на чей-либо аккаунт, который может отслеживать новые посты интересующих его людей* («Казахстанская правда», 23.02.2018); «лузер» — *Я вам не лузер какой-то!* («Казахстанская правда», 10.06.2021).

Следующая группа — это слова, перешедшие к нам с окончанием «-ing»: «рейтинг», «лизинг», «пирсинг», «аутсорсинг», и другие, которые переняли правила произношения русского языка, в отличие от английского «-ing» — *Необходимо отметить, что в штате ОСИ будет только председатель, бухгалтер будет привлекаться на аутсорсинг* («Казахстанская правда», 16.08.2021).

Третья группа — существительные, перенявшие окончания «-ment»—«-мент», такие как «менеджмент», «парламент», «импичмент». Также эти существительные подчиняются нормам фонетики и орфоэпии русского языка — *В 2007 году инициатива в составе предвыборного оппозиционного блока «Импичмент» приняла участие в выборах Парламента, где эта политическая сила набрала 1,29 % голосов* («Казахстанская правда», 14.01.2019).

Четвертая группа — это двусоставные слова, например: «hand-made», «body-art», «fitness-club», «web-camera», «3D-format», «price-list» — *Ирина не работает, hand-made дает возможность приносить доход в семью. Она говорит, что в будни мастеров в «Дворике» немного, человека два-три* («Казахстанская правда», 15.07.2021).

Ну и последняя, пятая, группа заимствованных слов, оканчивающиеся на «-мен»—«-man»: «businessman», «sportsman», «showman», однако, в отличие от английской грамматики, корневая гласная на конце слова не меняется, как менялась бы во множественном числе, по правилам русского языка мы прибавляем окончания «-ы» — «спортсмены», «бизнесмены», «шоумены» — *Но и на самом деле опытные шоумены умеют выбирать людей по уровню гипнабельности (индивидуальной способности подвергаться гипнозу)* («Казахстанская правда», 10.01.2020).

Следующий способ заимствования — это «транскрипция» (от латинского «transcriptio» — «переписывание»). «Это способ воплощения звукового образа слова на письме, письменное воспроизве-

дение слов и текстов с учетом их произношения средствами определенной графической системы, реализуется в письменной речи, но уже теперь с помощью кириллического письма». Фонетическая система английского и русского языков кардинально отличаются друг от друга, что, безусловно, осложняет процесс адаптации заимствованных слов по пути *транскрипции*, например, «апргрэйд», «кэш фло», «лонгслив», «камбэк», «свитшот» — *В компании признали, что выпущенный свитшот с неоднозначной надписью отрицательно сказался на имидже марки в целом* («Казахстанская правда», 09.01.2018).

Перечисленные выше способы заимствования показывают, как употребляются пришедшие к нам слова, особенности их употребления.

Изменение — одно из важнейших проявлений жизнестойкости языка, отражающее его эволюцию и особенности, а главное — состояние его технического, культурного и даже эмоционального развития. Одной из наиболее важных причин языковых изменений является появление неологизмов. Неологизмы также являются источником большинства переводческих проблем. Неологизмы часто встречаются в техническом и научном языке, но также распространены и их использование в медиапространстве. В области экономики и финансов их классифицируют как необходимые неологизмы и неологизмы роскоши в зависимости от причин их включения. Одной из самых известных областей заимствования является феномен, который называется ксенизмом. Ксенизмы показывают уважение авторов текстов к культуре иностранного языка, но в некоторых случаях они могут стать ненужными или непонятными, так как задача автора статьи — передавать понятную мысль, объяснять.

Отметим, что принцип деления заимствований по сферам употребления лежит в основе ряда типологий заимствованной лексики. По типологии А.В. Зеленина на материале лексических заимствований в эмигрантской прессе США была выстроена тематическая (идеографическая) классификация варваризмов, позволяющая маркировать те референциальные зоны в дискурсе, которые наиболее проницаемы для заимствований. На основании этой типологии выделяются пять групп: сфера занятий, профессий, должностей; лексические варваризмы, обозначающие общественно-политические, социальные, экономические реалии; сфера культуры, развлечений, образования; область спорта; сфера технических наименований [8; 92–107]. И.В. Привалова, исследуя сферы употребления иноязычной лексики, отмечает, что в настоящее время более других к проникновению иноязычных заимствований, и в особенности — англицизмов, предрасположены такие сферы, как спорт, политика, новые виды технологий [9; 281]. В лингвистической литературе известны и более подробные типологии, основанные на принципе деления иноязычных слов по тематическим группам. Так, авторы «Нового словаря иностранных слов» [10] детализируют, в частности, группу «Религии, верования», выделяя в ней такие подгруппы, как «Ритуалы», «Церковные атрибуты», «Культовые сооружения». Исследователи указывают, что новыми заимствованиями пополняются, прежде всего, терминологические группы слов, которые относятся к развивающимся сферам жизни, таким как экономика, информатика, медицина, искусство, спорт. В монографии «Русские и американцы: парадоксы межкультурного общения» О.А. Леонтович выделяет ряд тематических групп заимствованной безэквивалентной лексики: блюда и напитки; флора; фауна; административно-территориальные единицы, местности и регионы; социальное положение, должность; политические реалии; средства передвижения; меры и деньги; явления природы; танцы и музыкальные инструменты, предметы утвари [11; 253]. Результаты анализа заимствованной лексики в материалах газеты «Казахстанская правда» доказывают, что английский язык продолжает свою экспансию. Нами были отмечены случаи, когда заимствования использовались для обозначения понятий, новых для языка рецептора и не имеющих в языке источнике. Так как это не совсем соответствует первой причине, мы добавим: в языке-рецепторе возникает нужда обозначить «активно пульсирующее» в жизни явление; в своем языке сразу не находится точное слово, но в другом языке (в нашем случае — английском) есть две единицы, которые, соединившись, подходят для наименования. То есть здесь мы имеем не столько заимствование, сколько образование нового русского слова из иноязычных элементов.

Заключение

Средства массовой информации являются основным источником информации в современном обществе, играют важную роль в формировании общественного мнения. В связи со сказанным выше, следует отметить, что через сферу СМИ происходит обновление языка современности, языка социума.

Исследование на межъязыковом уровне показывает, что в текстах газетных СМИ идет процесс взаимообмена лексическими единицами русского языка и английского, где формируются новые слова и словосочетания, которые и наполняют лексику. Обращения русского языка к лексическому фонду английского является показателем активной интеграции английского языка в языковое поле современного Казахстана. Мы рассмотрели способы лексического заимствования и на примерах использования этих слов в текстах СМИ подтвердили, что большую часть заимствованных англицизмов составляют лексемы, появившиеся в языке, как результат удовлетворения потребности в наименовании новой вещи или понятия. Среди социально-общественных причин вхождения заимствованной лексики в русский язык мы относим и «коммуникативную актуальность понятия», и соответствующего ему слова. Если понятие затрагивает важные сферы деятельности человека, то слово, обозначающее это понятие, естественно, становится употребительным, оно легко образует производные, делается объектом сознательного употребления и связанных с этим изменений.

Список литературы

- 1 Sunde A.M. A typology of English borrowings in Norwegian / A.M. Sunde // Nordic Journal of English Studies. — 2018. — No. 17(2). — P. 71–115.
- 2 Mazhitayeva Sh. Development of languages in Kazakhstan / Sh. Mazhitayeva, A. Akhmetova, A. Zhunusova, S. Azhigenova // Bulletin of RUDN. — 2016. — No. 4. — P. 50–56.
- 3 Mazhitayeva Sh. Competence in Multilingual Education / Sh. Mazhitayeva, J. Balmagambetova, N. Khan // European Researcher. — 2012. — No. 10–1(31). — P.1713–1716.
- 4 Лагоденко Д.В. Языковая политика и языковое планирование в Новой Зеландии /Д.В. Лагоденко // Филологические исследования. — 2003. — № 2. — С. 118–123.
- 5 Stepkowska A. Language Choices between Partners in Bilingual Relationships / A.Stepkowska // GEMA Online Journal of Language Studies. — 2021. — No. 21(4). — P.110–124.
- 6 Темиргазина З.К. Корреляция категории счастья и языковой политики в восприятии казахстанских студентов моно- и билингвов / З.К. Темиргазина, А.Е. Агманова // Язык. Культура. Социум. — 2021. — № 6(2). — С. 161–167.
- 7 Сулейменова Э.Д. Biz birgemiz, или Еще раз о диверсификации русского языка в Казахстане / Э.Д. Сулейменова, Д.Х. Аканова, М.М. Аймагамбетова // Вестн. Рос. ун-та дружбы народов. Сер. Теория языка. Семиотика. Семантика. — 2021. — № 12(1). — С. 7–22.
- 8 Зеленин А.В. Типология лексических заимствований в эмигрантской прессе (1919–1939) / А.В. Зеленин // Вопросы языкознания. — 2008. — № 1. — С. 85–120.
- 9 Привалова И.В. Интеркультура и вербальный знак (лингвокогнитивные основы межкультурной коммуникации) / И.В. Привалова. — М.: Гнозис, 2005. — 472 с.
- 10 Захаренко Е.Н. Новый словарь иностранных слов: 20 000 слов и словосочетаний / Е.Н. Захаренко, Л.Н. Комарова, И.В. Нечаева. — М.: Азбуковник, 2006. — 784 с.
- 11 Леонтович О.А. Русские и американцы: парадоксы межкультурного общения / О.А.Леонтович. — М.: Гнозис, 2005. — 352 с.
- 12 Сайт газеты «Казахстанская правда» [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://www.kazpravda.kz>.

М.А. Балабекова, Н.К. Хан

Бұқаралық ақпарат құралдары мәтіндеріндегі тіл конвергенциясы

Қазіргі тіл біліміндегі өзекті мәселелерінің бірі — бұқаралық ақпарат құралдары мәтіндерінде қолданылатын кірме сөздердің ерекшеліктерін зерттеу. Мақала Қазақстандағы тіл конвергенцияның көрінісі мен жаңа лингвистикалық үрдістерді зерттеуге арналған. Сонымен қатар, «Казахстанская правда» газеті мәтіндеріндегі сөзжасам түрлері мен кірме сөздердің негізгі берілу тәсілдері, ағылшын тіліндегі сөздердің орыс тіліне тез ену жолдары және қазіргі заманғы кірме сөздердің қоғамның сөйлеу мәдениетіне әсері қарастырылған. Кірме сөздердің функционалдық ерекшеліктерін анықтау мақсатында «Казахстанская правда» газетінің мақалалары талданған, нәтижесінде ағылшын тілінен енген лексиканың танымалдылығы мен таралуының жоғары деңгейде екендігі анықталған. Зерттеу негізінде авторлар бүгінгі таңдағы бұқаралық ақпарат құралдары мәтіні қазіргі Қазақстан кеңістігінде орыс тіліндегі ағылшындық интеграциялану және бейімделу қарқындылығының айқын көрсеткіші болып табылатынын анықтаған.

Кілт сөздер: билингвизм, кірме сөздер, конвергенция, мультилингвизм, бұқаралық ақпарат құралдары, тіл саясаты, тіл конвергенциясы.

M.A. Balabekova, N.K. Khan

Language convergence in mass media texts

One of the topical problems of modern linguistics is the study of the specifics of borrowings that function in media texts. This article is devoted to the study of linguistic convergence and new linguistic trends in Kazakhstan. The authors of the study discuss the main ways of transferring borrowed vocabulary and types of word formation in the texts of the newspaper “Kazakhstanskaya Pravda”, the ways of the rapid penetration of anglicisms into the Russian language, and the influence of modern borrowings on the speech culture of Kazakhstani society. To identify the functional features of borrowed vocabulary, the articles of the newspaper “Kazakhstanskaya Pravda” are analyzed; as a result, it is revealed a high level of popularization and prevalence of vocabulary from the English language. Based on the study results, the authors determine that the text of the media today is a clear indicator of the intensity of integration and adaptation of anglicisms in the Russian language in the space of modern Kazakhstan.

Keywords: bilingualism, borrowings, convergence, multilingualism, mass media, language policy, language convergence.

References

- 1 Sunde, A.M. (2018). A typology of English borrowings in Norwegian. *Nordic Journal of English Studies*, 17(2), 71–115.
- 2 Mazhitayeva, Sh., Akhmetova, A., Zhunusova, A., & Azhigenova, S. (2016). Development of languages in Kazakhstan. *Bulletin of RUDN University*, 4, 50–56.
- 3 Mazhitayeva, Sh., Balmagambetova, J., & Khan, N. (2012). Competence in Multilingual Education. *European Researcher*, 10–1(31), 1713–1716.
- 4 Lagodenko, D.V. (2003). Yazykovaia politika i yazykovoe planirovanie v Novoi Zelandii [Language policy and language planning in New Zealand]. *Filologicheskie issledovaniia — Philological research*, 2, 118–123 [in Russian].
- 5 Stepkowska, A. (2021). Language Choices between Partners in Bilingual Relationships. *GEMA Online Journal of Language Studies*, 21(4), 110–124.
- 6 Temirgazina, Z.K., & Agmanova, A.E. (2021). Korreliatsiia kategorii schastia i yazykovoi politiki v vospriatii kazakhstanskikh studentov mono- i bilingvov [Correlation of the Category of Happiness and Language Policy in the Perception of Kazakh Mono — and Bilingual Students]. *Yazyk. Kultura. Sotsium — Language. Culture. Society*, 6(2), 161–167 [in Russian].
- 7 Suleimenova, E.D., Akanova, D.Kh., & Aimagambetova, M.M. (2021). Biz birgemiz, ili Eshche raz o diversifikatsii russkogo yazyka v Kazakhstane [Biz birgemiz, or again about the diversification of Russian language in Kazakhstan]. *Vestnik RUDN — Bulletin of RUDN University*, 12(1), 7–22 [in Russian].
- 8 Zelenin, A.V. (2008). Tipologiya leksicheskikh zaимstvovaniy v emigrantskoi presse (1919–1939) [Typology of lexical borrowings in the emigrant press]. *Voprosy yazykoznanii — Questions of linguistics*, 1, 85–120 [in Russian].
- 9 Privalova, I.V. (2005). Interkultura i verbalnyi znak (lingvokognitivnye osnovy mezhkulturnoi kommunikatsii) [Interculture and verbal sign (linguo-cognitive foundations of intercultural communication)]. Moscow: Gnosis [in Russian].
- 10 Zakharenko, E.N., Komarova, L.N., & Nechaeva, I.V. (2006). *Novyi slovar inostrannykh slov: 20 000 slov i slovosochetaniy* [New dictionary of foreign words: 20,000 words and phrases]. Moscow: Azbukovnik [in Russian].
- 11 Leontovich, O.A. (2005). *Russkie i amerikantsy: paradoksy mezhkulturnogo obshcheniia* [Russians and Americans: paradoxes of intercultural communication]. Moscow: Gnosis [in Russian].
- 12 Sait gazety «Kazakhstanskaia pravda» [Website of the newspaper “Kazakhstanskaya Pravda”]. *kazpravda.kz*. Retrieved from <https://www.kazpravda.kz/> [in Russian].

N.V. Engel, A.M. Omarova*, A.K. Zhuman

*Karagandy University of the name of academician E.A. Buketov, Kazakhstan
(E-mail: assima.omarova@mail.ru*)***Analysis of the usual significance of the public value – the concept of “professionalism” in the conceptual comparative aspect in Russian and English languages**

The article provides a linguistic and cultural analysis of the “professionalism” concept in the comparative aspect of Russian and English. This concept belongs to the field of intellectual and educational activities of a person and is part of the universal values of subjective and personal qualities. To identify the conceptual aspect of the “professionalism” concept, an analysis is carried out on the material of articles in a series of dictionaries of Russian and English languages. A review of the dictionary interpretations of the key representative lexeme made it possible to identify the most important distinctive features of the “professionalism” concept in two languages: proficiency in a profession and professional skill. Comparative analysis of the internal form of the name of the “professionalism” concept in English and Russian showed that the usual meaning is still skill and specialization that determine this quality. At the same time, significant differences are revealed, which indicate the dissimilarity of the cultures of the studied languages and are explained by extralinguistic conditions. Based on obtained data, the most recurrent representatives of the concept under consideration are identified. The analysis of the factual material made it possible not only to confirm the obtained data, but also to supplement them with a number of lexical representatives capable of participating at the functional level in the nomination of the concept of cognitive interest. Thus, the study of the semantic field of the “professionalism” concept in English and Russian confirms the assumption that there are differences in the structure of this concept in two linguocultures.

Keywords: concept, linguocultural analysis, dictionary, meaning, aspect, professionalism, Russian language, Kazakh language.

Introduction

The study of concepts helps to understand the conceptual and linguistic world images and to define national specificity. In the texts of linguistic and cultural studies, the concept of “professionalism” is related to a variety of names: “existential meanings”, “limiting concepts”, or “cultural concepts”. According to V.I. Karasik and G.G. Slyshkin, the linguocultural concept is a conventional mental unit aimed at a comprehensive study of language, consciousness and culture. V.A. Maslova correlates cultural concepts with the names of abstract concepts, in which the cultural information is attached to the conceptual core. According to S.G. Vorkachev, the linguocultural concept is a semantic formation of a high degree of abstractness and is a product of abstraction of semantic features belonging to a certain set of significant linguistic units [1; 175].

Consequently, the linguocultural concepts are the basic units of the picture of the world, in which the values of both an individual linguistic personality and the linguocultural society as a whole are fixed. Among the key concepts of culture, such concepts as *conscience, fate, will, share, sin, law, freedom* V.A. Maslova highlights the concept of “professionalism”.

The subject of this article is the linguocultural analysis of the concept of “professionalism”, which belongs to the field of intellectual and educational human activity. A review of modern linguistic literature showed that the range of the studied concepts is wide; however, there hardly can be found any studies of the concept of “professionalism” in the material of the Russian and English languages. Therefore, the analysis of the concept of “professionalism” seems new and highly relevant.

This concept is a part of the universal human values among subjective and personal qualities. In this regard, to determine the research corpus of lexemes representing the concept of “professionalism”, the dictionary entries of the most authoritative explanatory dictionaries, thesauri of modern English and Russian languages were studied in detail. The result was the limitation of the scope of the research object, the identification of the most recurrent representatives of the concept under consideration. The analysis of the factual material made it possible not only to confirm the obtained data, but also to supplement them with a number of

* Corresponding author's e-mail: assima.omarova@mail.ru

lexical representatives capable of participating at the functional level in the nomination of the concept of cognitive interest [2; 130].

However, it should be considered that the concept has a partial implementation in the dictionary, since “the meaning of a word is just an attempt to give a general idea of the content of the expressed concept, outline its known boundaries, present its individual characteristics with this word” [3; 132]. The characteristics of the object of reality, actualized in dictionary meanings, constitute the conceptual content of the concept. The word “professionalism” in modern English is *polysemic*, while in Russian it is *monosemic* [4; 18].

Methods and materials

To identify the conceptual aspect of “professionalism”, the number of articles was examined with the help of a series of explanatory dictionaries of the Russian language [5], as well as in the dictionary of linguistic terms, sociological, and philosophical dictionaries, in the psychological encyclopedia, in the explanatory translation dictionary (2003), in the dictionary of Russian idioms. For the sake of clarity, the dictionary entries of some of the most authoritative lexicographic sources will be cited.

In the dictionaries of Ozhegov and Shvedova the studied lexeme is interpreted as follows:

- having a good command of their profession (mastery);
- in linguistics: a word or expression characteristic of professional speech and used in the general literary language [5].

The explanatory dictionary gives following definitions:

- to be engaged in something as a profession;
- professional skills/ professionalization;
- a word or a figure of speech typical for people of any profession.

The studied lexeme in the comprehensive explanatory dictionary of the Russian language, edited by Kuznetsov, is determined as:

- having a good command of their profession;
- in linguistics: a word or expression characteristic of professional speech and used in general literary language.

The “explanatory or translation dictionary” offers the following interpretations:

- professional skills;
- a word or figure of speech typical for people of any profession.

In the “New explanatory dictionary of synonyms of the Russian language” this lexeme receives the following definitions:

- a word or expression characteristic of the speech of a particular professional group and which is usually the vernacular equivalent of the terms corresponding in meaning.

Great Soviet Encyclopedia provides the following definition:

- a word characteristic of a particular profession often retains the dialectal features of the area of existence.

Encyclopedia of the Foundation for Socio-Economic and Intellectual Programs determines professionalism as being the owner of great skills, mastery of the profession, and producing high-quality and professional performance.

The Psychological Encyclopedia characterizes “professionalism” as:

- a special word or expression characteristic of a certain professional group.

Sociological Dictionary presents the following definition:

- the degree of individual mastery of professional skills.

The legal dictionary means by “professionalism”:

- mastery, complete mastery of the profession, high-quality and professional performance.

The explanatory dictionary by Yefremova offers the following interpretations:

- doing something as a profession; professionalization;
- professional skills;
- a word or figure of speech typical for people of any profession (in linguistics).

In the “Dictionary of literary terms” the studied lexeme is interpreted as follows:

- the characteristic of the speech of a given social group, united by a common specialty, belonging to such kind of a group.

The studied lexeme in the philosophical dictionary is determined as:

- systematic by a certain subculture corresponding to the form of activity including qualifications, ethics, personal, etc., to maintain a certain level of activity. Professionalism is the result of an awareness of specialization, the separation of the need for a person's compliance, his/her personal culture, his/her abilities, values, etc., to the functions s/he performs and both the corresponding personal culture and the corresponding qualifications.

Therefore, the summarizing the above studied explanatory dictionary entries the following features constitute the conceptual core of the concept of “professionalism”:

- 1 professional skills;
- 2 having a good command of their profession;
- 3 word or figure of speech typical for people of any profession;
- 4 to be engaged in something as a profession;
- 5 professionalization, a word or expression characteristic of professional speech and used in the general literary language;
- 6 systematic by a certain subculture corresponding to the form of activity;
- 7 a word characteristic of a particular profession often retains the dialectal features of the area of existence;
- 8 a word or an expression characteristic of professional speech and used in general literary language.

The analogue of the Russian word “профессионализм” in the English dictionary is the word “professionalism”. To identify the conceptual aspect of “professionalism” in English, lexicographic sources have been examined. In total 18 vocabulary definitions of the word professionalism in English were considered with the help of explanatory dictionaries, including: Longman Dictionary of Contemporary English (LDCE), Meriam-Webster Dictionary (MWD), Oxford Dictionary (OD), New Collegiate Dictionary (NCD), Wiktionary, English dictionary (ED), Dictionary of contemporary English (DCE), Useful English dictionary (UED), The Collaborative International Dictionary of English (CIDE), Macmillan Dictionary (MD), Collins Dictionary (CD).

In the CD, the studied lexeme is interpreted as follows:

- methods, nature, status, pursuit of an activity for profit or livelihood, etc. of a professional or professional organization, such as reliability, discretion, impartiality and fair play;
- a combination of all the qualities that unite qualified people.

The MWD gives the following definitions:

- behavior, goals or qualities that characterize or mark the profession or professional person [6].

The studied lexeme in the OD is determined as follows:

- competence or skills expected from a professional;
- carrying out activities, especially in sports, by professionals and not by amateur players [6].

The MBD offers the following interpretation of the word:

- qualities and skills, abilities and high standards of behavior expected from a professional person.

In the electronic dictionary “Wiktionary”, the lexeme receives the following definitions:

- the methods, character, status, etc. of the professional or professional organization, such as reliability, discretion, impartiality and fair play;
- the use of professionals more often than amateurs in sports.

The RHD provides the following definitions:

- professional character, spirit or methods;
- the methods or practice of the professional distinguishing him from the amateur.

In the AHD, the studied concept is interpreted as follows:

- professional status, methods, character.
- the use of professionals as athletes or in the arts.

The NWD performs the following definitions:

- professional qualities, status, etc .;
- the use of professional players in sports.

Encarta Dictionary characterizes “professionalism” as:

- the skills, competence or character expected of a highly qualified person.

After studying the definitions of the word “professionalism” offered by the English-language explanatory dictionaries, it is necessary to highlight the following meanings:

- 1 mastery and high standards of behavior expected from a professional person;

- 2 the practice of using professional players in sports competitions;
- 3 competence or skills expected from a professional;
- 4 activities, especially in sports, performed by professionals and not by amateur players;
- 5 methods, character, status, etc., of a professional or professional organization, such as reliability, discretion, impartiality and fair play;
- 6 pursuits of activities for profit or livelihood;
- 7 behavior, goals or qualities that characterize or mark the profession or professional person;
- 8 a combination of all the qualities associated with trainees and qualified people.

In this regard, a review of the dictionary interpretations of the key representative lexeme made it possible to identify the concept of “professionalism” in two languages, which is a set of its main, most important distinctive features: proficiency in a profession, professional skill.

Results and discussion

From the above definitions and the analysis carried out, it is obvious that the core of the field in the analyzed languages is represented by the nominations of the basic concepts of professionalism as a concept, which constitute the basic features and at the same time separate concepts of the concept sphere “professionalism”. For instance:

English: professional skills, competence, activities for profit, professional character, methods, sports professionals.

Russian: mastery, possession, occupation, a word characteristic of professional speech.

Consequently, the ideas of different peoples about the professionalism of a person have a common feature, and when comparing the conceptual aspect of the concept of “professionalism” in the three compared languages, the following similarities in the form of meanings were revealed:

- 1) possession of the profession “specialization”;
- 2) “professional mastery” [7].

The distinctive feature of the field on the material in English compared to Russian is the following sectors:

- the implementation of activities, especially in sports, by professionals, and not by amateur players;
- methods, character, status, etc., of a professional or professional organization, such as reliability, discretion, impartiality, and fair play.

The data obtained in the course of the study of the “professionalism” lexeme in two languages are reflected in a comparative analysis (see Table 1).

Table 1

The meaning of the concept of “professionalism” in explanatory English dictionaries

	proficiency	professional skill	a word typical for a particular profession	the use of professional players in sports	word or expression characteristic of professional speech and used in general literary language	pursuit of activities for profit or livelihood	doing something as a profession
eng	+	+	-	+	-	+	+
rus	+	+	+	-	+	-	+

In other words, it should be noted that, based on these dictionaries, there is the presence or absence of any meanings characteristic of a particular culture. With regard to Russian dictionary entries, it can be concluded that the conceptual definition of the concept of “professionalism” is to one degree or another universal, namely, in 8 studied dictionaries the conventional meaning of the concept of “professionalism” is considered either as:

- high skilled, or
- a word or expression characteristic of the speech of a particular professional group, profession.

This indicates the versatility and narrow conceptual scope of this concept.

Whereas the study of English dictionary entries showed a more specific and diverse conceptual picture of the concept of “professionalism”. For example, there is the presence of such a meaning in English dictionaries as the imple-

mentation of activities, especially in sports, by professionals, and not by amateur players. This definition is noted in five dictionaries (NWD, AHD, RHD, WD, AW, and OD); however, in the series of Russian dictionaries, this definition is absent. Also, it is revealed that there is a specific definition for this concept in English dictionaries: “methods, nature, and status, pursuit of activities for profit or livelihood”.

Conclusion

A comparative analysis of the internal form of the “professionalism” concept in English and Russian showed that the usual meaning is still mastery and specialization that determine this quality. At the same time, significant differences were revealed, which indicate the dissimilarity of the cultures of the studied languages and are explained by extralinguistic conditions.

Therefore, the study of the semantic field of the “professionalism” concept in English and Russian languages confirms the assumption of the existence of differences in the structure of this concept in two linguistic cultures.

References

- 1 Маслова В.А. Лингвокультурология: учеб. пос. для студ. высш. учеб. завед. / В.А. Маслова. — М.: Прогресс, 2001. — 208 с.
- 2 Авакова Р.А. Фразеологическая семантика / Р.А. Авакова. — Алматы: Қазақ университеті, 2002. — 150 с.
- 3 Карасик В.И. Модельная личность как лингвокультурный концепт / В.И. Карасик // Филология и культура: Материалы III Междунар. конф. — Ч. 2. — Тамбов: Изд-во ТГУ, 2001. — С. 98–101.
- 4 Ахметова К.А. Концепт как языковая структура, определяющая особенности явлений национального культурного языка / К.А. Ахметова // Вестн. «Наука и жизнь Казахстана». Сер. Филология, 2018. — 2/2(56). — С. 17–21.
- 5 Ожегов С.И. Толковый словарь русского языка // С.И. Ожегов, Н.Ю. Шведова, 2005 [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://www.slovari.ru/default.aspx?p=244>.
- 6 Cambridge Dictionary. — 2018. <https://dictionary.cambridge.org>. <https://dictionary.cambridge.org/ru/>.
- 7 Фасмер М. Этимологический словарь русского языка [Электронный ресурс]. // М. Фасмер. — 2008. — Режим доступа: <https://lexicography.online/etymology/vasmer/>.

Н.В. Энгель, А.М. Омарова, А.К. Жұман

Жалпыадамзаттық құндылықтардың узалды мағынасының сараптамасы – орыс және ағылшын тілдеріндегі салыстырмалы аспектідегі «кәсіби сөздер» түсінігінің концептісі

Мақалада «кәсіби сөздер» концептіне орыс және ағылшын тілдерінің салыстырмалы аспектісінде лингвомәдениеттанулық талдау жасалған. Бұл концепт тұлғаның интеллектуалдық-білім беру қызметі саласына жатады, сонымен бірге субъективті-жеке қасиеттердің жалпыадамзаттық құндылықтарының бөлігі болып табылады. «Кәсіби сөздер» концептісінің ұғымдық аспектісін анықтау үшін орыс және ағылшын тілдерінің сөздіктер сериясындағы мақалалар материалына талдау жүргізілген. Негізгі лексема-репрезентанттың сөздік түсіндірмелеріне шолу «кәсіби сөздер» концептісі ұғымының мазмұнын екі тілде анықтауға мүмкіндік берді, бұл оның негізгі, маңызды ерекшеліктерінің жиынтығы, атап айтқанда, мамандықты меңгеру, кәсіби шеберлік. Ағылшын және орыс тілдеріндегі «кәсіби сөздер» концепті атауының ішкі формасына салыстырмалы талдау жасауда узалды мағына әлі де осы сапаны анықтайтын шеберлік пен мамандану екенін көрсетті. Алайда зерттелетін тілдердің мәдениетінің ұқсас еместігін көрсететін және экстралингвистикалық жағдайлармен түсіндірілетін елеулі айырмашылықтар анықталған. Алынған мәліметтер негізінде қарастырылып отырған концептің рекуррентті репрезенттері анықталды. Нақты материалды талдау алынған мәліметтерді растап қана қоймай, сонымен қатар оларды танымдық қызығушылық ұғымының номинациясына функционалдық деңгейде қатыса алатын бірқатар лексикалық репрезенттермен толықтыруға мүмкіндік берді. Осылайша, ағылшын және орыс тілдеріндегі «кәсіби сөздер» концептісінің семантикалық өрісін зерттеу екі лингвистикалық мәдениетте осы концептінің құрылымында айырмашылықтар бар деген болжамды растайды.

Кілт сөздер: концепт, лингвомәдени талдау, сөздік қор, мағына, аспект, кәсіби сөздер, орыс тілі, қазақ тілі.

Н.В. Энгель, А.М. Омарова, А.Қ. Жұман

Анализ узуального значения общечеловеческой ценности — концепта «профессионализм» в понятийном сопоставительном аспекте в русском и английском языках

В статье проведён лингвокультурологический анализ концепта «профессионализм» в сопоставительном аспекте русского и английского языков. Данный концепт принадлежит к сфере интеллектуально-образовательной деятельности человека и входит в состав общечеловеческих ценностей субъектно-личностных качеств. Для выявления понятийного аспекта концепта «профессионализм» проведен анализ на материале статей в серии словарей русского и английского языков. Обзор словарных толкований ключевой лексики-репрезентанта позволил выявить понятийное содержание концепта «профессионализм» в двух языках, представляющее собой совокупность его основных, наиболее важных отличительных черт: владение профессией, профессиональное мастерство. Сопоставительный анализ внутренней формы концепта «профессионализм» в английском и русском языках показал, что узуальным значением все-таки являются мастерство и специализация, определяющие данное качество. Однако при этом выявлены значительные различия, которые свидетельствуют о непохожести культур исследуемых языков и объясняются экстралингвистическими условиями. На основании полученных данных были выявлены наиболее рекуррентные репрезентанты рассматриваемого концепта. Анализ фактического материала позволил не только подтвердить полученные данные, но и дополнить их рядом лексических репрезентантов, способных на функциональном уровне участвовать в номинации понятия познавательного интереса. Таким образом, исследование семантического поля концепта «профессионализм» в английском и русском языках подтверждает предположение о существовании различий в структуре данного концепта в двух лингвокультурах.

Ключевые слова: концепт, лингвокультурологический анализ, словарь, значение, аспект, профессионализм, русский язык, казахский язык.

References

- 1 Maslova, V.A. (2001). *Lingvokulturologiia* [Linguoculturology]. Moscow: Progress [in Russian].
- 2 Avakova, R.A. (2002). *Frazeologicheskaya semantika* [Phraseological semantics]. Almaty: Qazaq universiteti [in Russian].
- 3 Karasik, V.I. (2001). *Modelnaya lichnost kak lingvokulturnyi kontsept* [Model personality as a linguocultural concept]. Materials from Philology and Culture: III Mezhdunarodnaya konferentsiya (2001 goda) -- 3rd International Conference. (pp. 98-101). *Chast 2 - Part 2*. Tambov: Izdatelstvo Tambovskogo gosudarstvennogo universiteta [in Russian].
- 4 Akhmetova, K.A. (2018). *Kontsept kak yazykovaia struktura, opredeliaiushchaia osobennosti yavlenii natsionalnogo kulturnogo yazyka* [Concept as a linguistic structure that determines the features of the phenomena of the national cultural language]. *Vestnik «Nauka i zhizn Kazakhstana». Seriya Filologiya — Bulletin of Science and Life of Kazakhstan, Philology series*, 2/2(56), 17–21 [in Russian].
- 5 Ozhegov, S.I., & Shvedova, N.Yu. (2005). *Tolkovy slovar russkogo yazyka* [Explanatory Dictionary of the Russian language]. Retrieved from <https://www.slovari.ru/default.aspx?p=244> [in Russian].
- 6 Cambridge Dictionary (2018). <https://dictionary.cambridge.org/>
- 7 Fasmer, M. (2008). *Etimologicheskii slovar russkogo yazyka* [Etymological Dictionary of the Russian language]. Retrieved from <https://lexicography.online/etymology/vasmer/> [in Russian].

А.Ы. Альжанова*, Ш. Мажитаева, Ж.Т. Балмагамбетова

*Карагандинский университет имени академика Е.А. Букетова, Караганда, Казахстан
(E-mail: ainuralzhanova@bk.ru, s_mazhit@mail.ru, janna1965@rambler.ru)*

К проблеме определения стратегий при прямом и опосредованном переводе

Статья посвящена исследованию переводческих стратегий межъязыковой адаптации на материале трилогии А. Нурпеисова «Қан мен тер». Целью статьи является осуществление сравнительно-сопоставительного анализа оригинала с прямым переводом на русский и опосредованным переводом на английский. Основное внимание в работе акцентировано на рассмотрении способов реализации стратегий в транслатах путем использования переводческих трансформаций. Авторами предпринята попытка выявить адекватность передачи специфики индивидуального стиля автора оригинала в переводных текстах, уровень межъязыкового соответствия переводов исходному тексту, степень равноценности регулятивного воздействия переводного текста оригиналу. Анализ исследуемого вопроса доказывает несостоятельность опосредованного перевода в силу значительных потерь в плане содержания и выражения. Результаты исследования будут интересны специалистам в области лингвистики, переводоведения.

Ключевые слова: стратегии адаптации, переводческие трансформации, прямой перевод, опосредованный перевод, художественный перевод.

Введение

В современном переводоведении актуальны проблемы межкультурной адаптации художественного текста и выбора стратегий при переводе. Несовпадения лингвокультурной специфики, вместе с тем лексико-сематического, словообразовательного, грамматического уровней разноструктурных языков, зачастую приводят к допущению смысловых ошибок, опущениям, неравноценным заменам, дополнениям в переводе и др.

Основной задачей переводчика является передача особенностей оригинального стиля в транслате путем осуществления конкретных трансформаций согласно выбранным стратегиям, с целью достижения адекватности восприятия переводного текста (ПТ), создания условий достижения равноценного эмоционально-регулятивного воздействия как при восприятии исходного текста (ИТ).

Выбор той или иной стратегии перевода может быть обусловлен целью и интенцией переводчика, ориентацией на читателя, прагматической адаптацией текста, культурологическими различиями языков оригинала и транслата и т.д.

Методы и материалы

Целью нашего исследования является контрастивный анализ оригинала с прямым переводом Н.М. Карамзина и опосредованным переводом К. Фитцпатрика, выявление и описание использованных в транслатах стратегий на материале трилогии А. Нурпеисова «Қан мен тер».

Полемика касательно первостепенности передачи переводчиками смысла или формы содержания оригинала, различия во взглядах относительно того, каким должен быть перевод: свободным (вольным) или дословным (буквальным) продолжались вплоть до XVIII в. Лишь в XVIII–XIX вв. понятия культурного освоения и отчуждения, как стратегий перевода, были впервые определены немецкими мыслителями. И.-В. Гете обозначил два принципа перевода: первый требовал от иностранного автора «переселения к читателям», чтобы они признали в нем соотечественника, максимально адаптируя перевод к нормам принимающей культуры; второй требовал от читателей «отправиться к чужеземцу», приобщая их к чуждому складу жизни, специфике языка путем сохранения своеобразия оригинала, содержащейся в нем информации. Однако в переводе оба принципа могут быть реализованы одновременно, и, по словам Гете, каждый из них имеет свои достоинства [1; 43]. Отметим, что И.Г. Гердер и Ф. Шлейермахер были сторонниками стратегии отчуждения. По словам немецкого мыслителя И.Г. Гердера, переводчик должен переводить слово в

*Автор корреспонденции. E-mail: ainuralzhanova@bk.ru

слово, сохраняя даже интонационное звучание подлинника [2; 193]. Немецкий философ Ф. Шлейермахер утверждал, что переводы с разных языков должны передавать чуждость, звучать и восприниматься по-разному, в противном случае все они были бы идентичными.

В российском переводе отдавалось предпочтение концепции умеренной адаптации оригинала, переводчики старались придерживаться «золотой середины». В период с 1930–1950 гг. переводчики, следующие принципу «точности», стремящиеся сохранить характерные черты оригинала, обвиняются в буквализме. В частности, Е.Л. Ланн придерживался точности в воссоздании стилистических фигур оригинального текста, а Г. Шенгели призывал сохранять все единицы оригинального смысла. Буквализм становится в противовес концепциям реалистического и адекватного перевода, которые, в отличие от буквального, приобрели положительную оценку и коннотацию. Так, в число буквалистов вошли Е.Л. Ланн и Г.А. Шенгели, осуждаемые приверженцами реалистического перевода, одним из которых был видный теоретик и практик советской школы переводоведения И.А. Кашкин [3].

Среди американских переводоведов противоположных взглядов придерживались Ю. Найда, приверженец доместикации, и Л. Венути, сторонник форенизации. Ю. Найда считал, что сосуществование двух культур в достижении успешного перевода гораздо важнее сосуществования двух языков, так как слова оказывают влияние на реципиента, исключительно, в рамках культуры. Как следствие, Ю. Найда выделяет два типа эквивалентности: формальную и функциональную, на которые опирается переводчик при выборе стратегии перевода. Первый тип подразумевал передачу самого сообщения, его формы и содержания, требующего проникновения в лексико-грамматическую, синтаксическую структуры языка, приближая транслят к буквальному. Второй предполагал оказание эмоционально-равноценного эффекта на получателя ПТ, аналогичного восприятию ИТ. При этом ученый предлагает заменять культурно-специфические реалии ИТ на свойственные культуре ПТ. По мнению П. Ньюмарка, функциональная эквивалентность Юджина Найды упрощает реципиентам задачу понимания текста, а принципы понятности и удобочитаемости текста, достигаемые путем опущения информации, неизбежно ведут к потере смысла [4; 78].

Л. Венути, впервые употребив понятия форенизации и доместикации, определяет первое как стратегию, при которой переводчик ориентируется на культуру исходного языка, напротив, при доместикации акцент перемещается на язык перевода. Таким образом, реализация стратегии форенизации приводит к трудностям в восприятии перевода, однако сохраняет текст оригинала практически полностью. Осуществление же доместикации упрощает восприятие текста перевода путем замены «чужих» понятий и явлений на свойственные реципиентам переводящего языка [5; 74].

Американский исследователь А. Лефевр определяет доместикацию как «адаптацию оригинала к конкретной идеологии или художественным вкусам аудитории». Он выделяет: 1) идеологическую установку переводчика, его субъективное отношение в восприятии оригинала; 2) идеологию власти, устанавливающую требования цензуры; 3) идеологию читателя, которая предопределяется идеологией власти и всем социокультурным контекстом эпохи. Таким образом, А. Лефевр отмечает, что, какой бы ни была манипуляция с оригиналом, будь то перевод, адаптация, с целью привести его в согласие с доминирующим дискурсом своего времени (идеологическим или художественным), она влияет на переписывание оригинала [6].

В 1970-е гг. немецкими теоретиками Г. Вермеером и К. Райс была предложена теория «скопос» («scopos» — цель, задача), предполагавшая, что перевод должен, в первую очередь, учитывать функцию целевого текста для целевой аудитории. Таким образом, скопос-теория конкретного перевода решает проблему дискуссии между правомочностью выбора той или иной стратегии, так как она зависит от конкретной цели, задачи переводчика.

Рассмотрев различные подходы к определению форенизации и доместикации, а также взгляды исследователей, высказывающихся в пользу той или иной стратегии, следует отметить, что перевод не может считаться хорошим, подстраиваясь под культуру языка перевода или отдаляясь от него [4]. Принцип, приписывающий придерживаться «золотой середины», представляется, на наш взгляд, наиболее подходящим и верным. Стоит заметить, что А. Берман, исследовавший проблему множественности толкований оригинала, также придерживается данного принципа.

Конкретные переводческие трансформации применяются в соответствии со стратегиями форенизации и доместикации, обусловленными целью, решаемыми задачами переводчика. Так, для реализации стратегии доместикации используются конкретизация, генерализация, модуляция, экспликация, компенсация, контекстуальная замена, опущение. При осуществлении стратегии

форенизации — транскрипция, транслитерация, калькирование, дословный перевод [7; 129]. Этот список может дополняться различными наименованиями приемов, предлагаемых переводоведами. Стоит отметить, что данные переводческие трансформации позволяют достичь значительного уровня эквивалентности, в то же время они нарушают формальное соотношение текста перевода оригиналу.

Перевод художественного текста может быть как прямым, так и опосредованным. Прямой подразумевает перевод с языка оригинала на переводящий язык, в то время как опосредованный определяется как перевод с языка-посредника, включающего языковые элементы третьего языка. Впервые термин «опосредованный перевод» был введен З.Г. Прошиной в 2001 г. Наряду с данным термином функционируют понятия «косвенный», «вторичный», «непрямой».

В нашем исследовании представлен сравнительно-сопоставительный анализ фрагментов оригинала и переводов на русский и английский языки, нацеленный на определение стратегий и выявление переводческих трансформаций и приемов в качестве средств адекватной трансляции идиостиля автора оригинала.

Результаты и их обсуждение

Для анализа мы выбрали следующий фрагмент, представленный на трех языках:

— Бетім-ай!.. Масқара-ай!..

Тырыли арық Қарақатын жерқазбаға танаурап сөйлей кірді... Жерқазбаның терезесі дәл төбесінде, оған шелін алған шыңылтыр қойқарнын тұтқан-ды; батып бара жатқан күннің соңғы сәулесі қой қарнынан өлеусіреп қана түсіп тұр. Үй іші күңгірт. Қарт ананың жүзі көрінбейді. Тек қақырадай биік ақ жаулығы бозғылданады.

— Ене-ау, не есіткенің бар? Әлгі Қаратаздың... қойлы таздың інісі бар емес пе? Тәңірберген деген сері інісі бар еді ғой, — деп, Қарақатын енесіне қарай тағы бір ысырылып отырды. Сонан әрі бейуақ кешті біртүрлі құпиялы сырға бөлеп, ерні сүйреңдеп сыбырлай сөйледі. — Не басыңды ауыртайын сенің. Сол сері жігіт кеп, Еламанның үйіне түсті. Аты қара тер. Қанжығасында бір қоян, бір түлкісі бар. Қояны ақ тушадай-ау, ақ тушадай! Ақбала сыртқа шығып, сері жігітті аттан түсірді. Ал екеуінің қалай көріскенін көрсең... Масқара-ай!.. Бетім-ай! О, жүзіқара! О, қарабет!.. [8; 7, 8].

Сухопарая, возбужденная Каракатын, задыхаясь, вбежала в землянку... На потолке светилось единственное окно. Оно было затянуто тугой, прозрачной бараньей брюшиной. На дворе был вечер, солнце садилось, и этот матовый пузырь слабо, розово светился. Он почти не давал света, и в комнате стояла такая темнота, что лица старухи не было видно, только едва белел жаулык над ее головой.

— Ай-яй, какой срам! — радостно сказала Каракатын. — Ты знаешь младшего брата Каратаза? Танирбергенем его зовут... — Она передохнула, облизываясь. — Так вот гляжу, этот Танирберген останавливается у Еламана. Конь весь в мыле, загнал совсем... К седлу заяц и лиса приторочены. А заяц — с козленка, ей-богу, не вру! Теперь слушай... И кто же к нему высказывает? Ақбала! Он ей что-то говорит, а она, сука, к ноге его жметя, а сама за штаны из седла его тянет. Ну начал он ее тут щупать! Потаскуха она! У, гадина! [9; 15].

Panting, lean and excited, Karakatyn¹ ran into the zemlyanka... The only window in the hut gleamed translucent at the ceiling, covered with taut lamb gut. It was evening and the sun was setting, an opaque bubble glimmering in rose. Soon the sun barely shed light, and the room became so pitch-black that the face of the old woman was nearly invisible; only her jauylk³ glinted on her head.

“Ау-уау, what a shame!” Karakatyn exclaimed gleefully. “Do you know the younger brother of Karataz? Tanirbergen he's called...”

Karakatyn sighed audibly, licking her lips. “So here, I saw this spoiled brat from the landowner's aul⁴ stopping at Elaman's house. His horse was all in foam, he'd ridden it hard... A hare and a fox were strapped to the saddle. God forbid, I'm not lying! And who comes springing out to meet him? Akbala! He says something to her, and the bitch hugs his leg. What a strumpet! Oh, what a snake!” [10; 13].

При анализе можно заметить различие в последовательности изложения информации. Оригинал транслирует причитания Каракатын «Бетім-ай!.. Масқара-ай!..», в то время как перевод начинается не со слов героя, а со слов автора. Такого рода перестановка предложений переводчиком, на наш взгляд, влияет на перевод последующего предложения, а именно опущение словосочетания «сөйлей кірді» — «вошла, что-то приговаривая» в прямом переводе на русский, и как следствие, в опосредованном переводе с русского на английский. Вместо этого Н.М. Карамзин добавляет отсутствующий в

оригинале глагол «вбежала», и вслед за ним К. Фитцпатрик использует фразовый глагол «*ran into*». Подобное, на первый взгляд, незначительное несоответствие не мешает восприятию смысла содержания, однако может быть объяснено тем, что переводчик выбрал прием членения предложения с целью упрощения восприятия текста русскоязычным читателем, относящийся к стратегии доместикации. Несмотря на то, что в английском языке существует понятие «*dugout*», «*hut*», в переводе на английский К. Фитцпатрик применяет транслитерацию слова «*zemlyanka*», на которую дает сноску: «*An earthen hut, of ten dug out of the side of a hill*», тем самым адаптируя текст посредством форенизации. Примечательно то, что далее переводчик пользуется соответствием «*hut*» для слова «землянка», явлением, характерным для стратегии доместикации.

В следующем фрагменте, описывающем единственное окно в землянке рыбака Доса, приводится длинное сложное бессоюзное предложение: «*Жерқазбаның терезесі дәл төбесінде; оған шелін алған шыңылыр қой қарнын тұтқан-ды; батып бара жатқан күннің соңғы сәулесі қой қарнынан өлеусіреп қана түсіп тұр*». В прямом переводе это предложение разбито на несколько независимых простых и одно сложносочиненное предложение, что способствует упрощению восприятия инокультурного текста: *На потолке светилося единственное окно. Оно было затянуто тугой, прозрачной бараньей брюшиной. На дворе был вечер, солнце садилось, и этот матовый пузырь слабо, розово светился.* В опосредованном переводе осуществлен дословный перевод с русского на английский: «*The only window in the hut gleamed translucent at the ceiling, covered with taut lamb gut. It was evening and the sun was setting, an opaque bubble glimmering in rose*». Таким образом, авторы перевода прибегли к упрощению, соответствующему стратегии доместикации. Следует также заметить, что Н.М. Карамзин использует конкретизацию для описания слабо проникавшего света через окно землянки: *розово светился*, что обусловлено стремлением достичь образности, наглядности. В опосредованном переводе реализованы те же трансформации, что и в прямом, например, описание света в окне представлено аналогично: «*glimmering in rose*».

Мы предлагаем свой вариант перевода, близкий к ИТ, тем самым сохраняющий стилистические особенности стиля автора: *Сквозь затянутое бараньей брюшиной окно землянки пробивался последний луч уходящего солнца.* Английский вариант мог бы звучать следующим образом: *The last ray of the departing sun was breaking through the window of the zherkazba, covered with a sheepstomach.*

Үй іші күңгірт. Қарт ананың жүзі көрінбейді. Тек қақырадай биік ақ жаулығы бозғылданады [8; 7].

Он почти не давал света, и в комнате стояла такая темнота, что лица старухи не было видно, только едва белел жаулык над ее головой [9; 15].

Soon the sun barely shed light, and the room became so pitch-black that the face of the old woman was nearly invisible; only her jaulyk³ glinted on her head [10; 13].

Обратимся к переводу словосочетания «*қарт ананың жүзі*» (дословно: *лицо пожилой матери*), приобретшего в переводном тексте отрицательную коннотацию в виде «лица старухи». В этом случае переводчик выражает иносказание вместо точной передачи возвышенной лексики, что является одним из способов упрощения. В переводе на английский данное выражение передано как «*the face of the old woman*» (дословно: *лицо старой женщины*) с нейтральной коннотацией, которое более соответствует смыслу оригинала. Различие в выборе отрицательной и нейтральной оценки в прямом и опосредованном переводах обусловлено лингвокультурной спецификой, так, слово «старуха» в английском согласуется с «*the old woman*», «*the old lady*». В самом словосочетании «*қарт ана*» можно отметить смысловую насыщенность его культурной концептуальной информацией, отражающей нравственные ценности казахского народа, в проявлении глубокого уважения к матери, почтительного отношения к пожилому возрасту. Таким образом, в прямом и опосредованном переводах воплощена генерализация, соответствующая стратегии доместикации.

В переводе предложения «*Тек қақырадай биік ақ жаулығы бозғылданады*» на русский «только едва белел жаулык над ее головой» переводчик использует транслитерацию к слову «жаулык», сопровождая ее примечанием в кратком пояснительном словаре: «головной убор замужней женщины». Данный способ перевода можно отнести к стратегии форенизации, целью которой является передача культурно-специфичной реалии. В опосредованном переводе такой же способ передачи реалии «*jaulyk*» с пояснением значения инокультурного понятия «*headdress and veil worn by women of Central Asia*» (головной убор и вуаль, которые носят женщины Центральной Азии), представленном в примечаниях. В обоих вариантах перевода реализован прием расширения, или маргинальной глоссы, то есть дополнения в виде информации в сносках и глоссариях в конце книг, что свидетельствует о стратегии форенизации.

Далее автор повествует о разговоре Каракатын со свекровью, в котором она осуждает ненавистную ей Акбалу:

... *Ақбала сыртқа шығып, сері жігітті аттан түсірді. Ал екеуінің қалай көріскенін көрсең... Масқара-ай!.. Бетім-ай! О, жүзіқара! О, қарабет!..*

... *И кто же к нему выскакивает? Акбала! Он ей что-то говорит, а она, сука, к ноге его жмет-ся, а сама за штаны из седла его тянет. Ну начал он ее тут цупать! Потаскуха она! У, гадина!*

... *And who comes springing out to meet him? Akbala! He says something to her, and the bitch hugs his leg. What a strumpet! Oh, what a snake!*

В переводе на русский отчетливо заметны неточности, домыслы переводчика, что приводит к искажению смысла оригинала и тональности изложения, а именно, привносит несвойственный для казахской культуры способ проявления чувств и эмоций казахской женщины. В приведенном фрагменте переводчик прибегает к приему дополнения, отдавая предпочтение стратегии форенизации. Так, перевод: *Он ей что-то говорит, а она, сука, к ноге его жмет-ся, а сама за штаны из седла его тянет. Ну начал он ее тут цупать!*, на наш взгляд, является неадекватным. Несмотря на то, что переводчику удается передать негативное, презрительное отношение Каракатын к Акбале, выбранный переводчиком прямой грубый способ выражений, в отличие от сдержанных выражений автора ИТ, неприемлем. Также вульгаризмы и нецензурная лексика в русском и английском переводах противостоят словам с оценочным оттенком «*қарабет*», «*жүзіқара*». Более того, фраза *Ну начал он ее тут цупать!* отсутствует в оригинале, ИТ в буквальном и в завуалированном смысле не несет подобной коннотации, что рассматривается нами как домыслы переводчика, внесенные для усиления передачи негативных эмоций. Прием компенсации, то есть введение специфического элемента в текст культуры реципиента, свидетельствует об адаптации транслята для читателей ПТ, что, в свою очередь, соответствует стратегии доместикации. Предлагаем собственный перевод: *Выйдя навстречу к джигиту, Акбала помогла ему слезть с коня. Видели бы вы, как они переглянулись... Стыд-то какой! Позор! Вот же бесстыдница! Бессовестная!*

Akbala went out to meet the horseman, helped him down from his horse. You should have seen how they looked at each other... Oh, what a shame! Shame on her! What a shameless woman!

Рассмотрим следующий пример:

— *Еламанның үйі жаққа көзің түсті ме?.. — деді Қарақатын сиқырлы жүзі жымыңдап. — Ақбаланы айтам-ау... Күйеуінің көзі тірісінде, тапа-тал түсте жігіт күтіп алып... Сонда ол сорлы еркектің кәдесіне жараса екен-ау! Анау шытыр жеген түйедей шерміп отырған түрі* [8; 9].

— *Ты, случаем, не глянул на дом Еламана? — спросила Каракатын у мужа, и опять на лице ее появилось удовольствие ... — Ай да Акбала! — все повторяла Каракатын, и глаза ее весело и яростно блестели. — Прямо днем, а? И хоть бы могла чего-нибудь с мужиком, а то ведь не может — лежит как пузатая верблюдица* [9; 16].

“So, did you happen to get a gander at Elaman's house?” Karakatyn asked her husband, and once again her face spread into a wide grin... “Isn't that Akbala something?” Karakatyn kept repeating, her eyes glittering mischievously. “Right in broad daylight, eh? As if she could do anything with a fellow anyway, but she can't, she's lying there like a big humped camel” [10; 14].

Во-первых, высказывание *Ақбаланы айтам-ау ...*, на наш взгляд, переведено неадекватно, так как в переводе на русский оно передается восклицательным предложением и несет в себе саркастический, порицательный смысл. В английском же переводе «*Isn't that Akbala something?*» передано как вопросительное уточнение («Разве это не Акбала? Не правда ли, это Акбала?»), что противоречит смыслу оригинала. Далее А. Нурпеисов акцентирует состояние героини (ее беременность): «*Анау шытыр жеген түйедей шерміп отырған түрі*», и, если в прямом переводе ... *лежит как пузатая верблюдица* может отдаленно передать данный смысл, то в английском языке «*she's lying there like a big humped camel*», что буквально: «лежит там, как большая горбатая верблюдица», абсолютно теряются главная мысль и смысл.

Мы предлагаем следующий перевод: *Погляди-ка на Акбалу... Ишь какая, при живом-то муже, среди бела дня, вышла к возлюбленному. И будь то в состоянии угодить мужчине, нет же, лежит как жерёбая верблюдица.*

Oh, this Akbala... Right in broad daylight, eh? While her husband is still alive... As if she could do anything with a fellow anyway, but she can't, she's lying there like a pregnant camel.

В следующем отрывке отмечается искажение смысла ИТ в прямом и опосредованном переводах, а также неадекватность передачи смысла в опосредованном переводе по причине излишнего буквализма.

Кешеден бері кун ызгары шұғыл қатайып, бір түннің ішінде Тұщыбас бұғазы көз ұшына дейін ұстасып, Еламан, Мөңке, Дос, Рай қазандық балық үшін бастарын қатерге тігіп, мұз үстіне шығып жүр. Әлсіз мұз сәл салмақ түссе майысып, сықырлап қоя бергесін бұлар шоғырланып жүруге қорқады. Онда да әзір тереңге бармай, аз ғана ауын теңіздің тайыз басына салып, үй ішінің қазан қайнатқанын нәпақа көреді.... Бұған Еламан дән ырза. Екіқабат әйеліне жас сорпа ішкізгенге мәз [8; 10, 11].

Только со вчерашней ночи зима, наконец, установилась, хватил крепкий мороз, и утром весь широкий залив Тушчибас, насколько хватало глаз, был затянут сплошным льдом. Лед был тонок еще, но рыбакам так не терпелось, что Еламан, Мунке, Дос и Рай вышли на лед. Лед мягко колыхался у них под ногами, потрескивал, и рыбаки, чтобы не быть всем в одном месте, далеко разбрелись. Они держались близко к берегу и тянули свои сети по мелководью.... Особенно радовался Еламан. ... Глядел Еламан на сияющую поземку и видел, как кормит он вечером ухой свою брюхатую жену [9; 18].

“Only last night had winter finally come to stay and a heavy frost set in; in the morning the whole bay of Tushchi-bas was covered completely with ice. The ice was still thin and unreliable but the fishermen couldn't wait, so Elaman, Dos and Ray went out on the frozen sea. The ice gently swayed beneath their feet, cracking, and the fishermen fanned out wide so as not to be concentrated in one place. They hugged the coast and dragged their nets through the shallows. ... Elaman was most happy of all.... Gazing at the glowing drifts, Elaman imagined how he would feed fish soup to his wife, her belly bulging with child” [10; 16].

Из оригинала становится ясно, что рыбаки вынуждены, рискуя жизнью выходить на лед, дабы прокормить семьи: «казандық балық үшін бастарын қатерге тігіп, мұз үстіне шығып жүр», «жүруге қорқады» и «үй ішінің қазан қайнатқанын нәпақа көреді». Однако, в прямом и вслед за ним опосредованном такая смысловая нагрузка отсутствует: «Лед был тонок еще, но рыбакам так не терпелось» и «The ice was still thin and unreliable but the fisher men couldn't wait». По этой причине у читателя ПТ может сложиться впечатление, что рыбаки выходят на лед с нетерпением, по своему желанию, а не от нужды.

Автор романа описывает радость Еламана от предвкушения, что он накормит свою беременную жену свежей ухой. Данное высказывание, на наш взгляд, передано на английский язык неадекватно в силу излишней буквальности. Так, «екіқабат әйел» переводится буквально «брюхатая жена», а в опосредованном — «his wife, her belly bulging with child» (дословно: *жену и ее выпирающий от ребенка живот*), потеряна коннотативная нагрузка данного метафорического выражения. Наш вариант: «pregnant», близкое к оригиналу. Такой выбор обусловлен ориентацией на прямой перевод с русского, в котором писатель приводит метафору, буквально истолкованную автором русского перевода «брюхатая жена», и вследствие чего, дословно понятое и переведенное К. Фитцпатриком. Переводчик пользуется приемом расширения, путем введения дополнительных пояснений к имплицитной информации прямого перевода, что, на наш взгляд, является избыточным. Таким образом, в опосредованном переводе реализуется стратегия форенизации. Нами предлагается следующий вариант перевода, который передает смысл отрывка с потерей метафорического значения, однако более адекватный в данном случае:

Со вчерашнего дня мороз-таки усилился, за ночь пролив Тушчибас затянуло льдом, Еламан, Монке, Дос и Рай вышли на лед, рискуя жизнью. Непрочный лед, трещал и слегка проваливался под ногами рыбаков, пугая их при малейшем движении. Они держались близко к берегу и тянули свои сети по мелководью, предвкушая полный казан еды на ужин... Особенно радовался Еламан. Радостно ему было от мысли, что накормит сегодня свежей ухой свою беременную жену.

Only last night had winter finally come to stay and a heavy frost set in; in the morning the whole bay of Tushchi-bas was covered completely with ice. The ice was still thin and unreliable but Elaman, Dos and Ray went out on the frozen sea, risking their lives. The fragile ice cracked and slightly collapsed under the fishermen's feet, scaring them at the slightest movement. They stayed close to the shore and pulled their nets through the shallow water, anticipating a full (cauldron) kazan of food for dinner. ... Elaman was most happy of all.... He was happy with the thought that he would feed his pregnant wife with fresh fish soup today.

Заключение

На данном этапе исследования в ходе сравнительно-сопоставительного анализа текстов нами выявлено следующее:

1) опосредованный перевод, за исключением незначительных отклонений, в силу лексико-семантических, грамматических различий языков, практически полностью соответствует прямому переводу. Причиной этому послужило использование аналогичной лексики, грамматических конструкций, порядка слов в предложении, идентичных приемов перевода;

2) при сопоставительном анализе прямого и опосредованного переводов с оригиналом выявлен ряд несоответствий в планах содержания и выражения, а также смысловое искажение ИТ, по причине буквального перевода некоторых фрагментов. В переводах отмечается превышение адекватной меры трансформаций, нарушающее структурно-семантическое и регулятивное подобие оригинала и перевода. В транслятах стратегии доместикации и форенизации воплощены путем применения приемов лексических трансформаций (транслитерация, конкретизация, генерализация); грамматических трансформаций (синтаксическое уподобление — дословный перевод; членение предложения; объединение предложения) и лексико-грамматических трансформаций (экспликация — описательный перевод, компенсация, лексические добавления/опущения;

3) опосредованный перевод не в полной мере соответствует ИТ по причине незнания переводчиком языка оригинала, недостаточных фоновых знаний, культурной специфики, менталитета казахского народа и необходимости переводить с языка-посредника. Переводческие неудачи опосредованного перевода, рассмотренные нами, доказывают несостоятельность передачи прагматического аспекта ИТ в переводе без существенных изменений.

Что касается прямого перевода Н.М. Карамзина, здесь также выявлены несоответствия в силу сложности передачи специфической манеры изложения А. Нурпеисова и культурных реалий языка оригинала. Вследствие чего использование переводческих адаптаций — форенизации и доместикации — неоправданно ведет к потере и искажению информации. Тем самым прямой и опосредованный переводы не отвечают всем критериям адекватности и художественной эквивалентности;

4) в рассматриваемых фрагментах прямого и опосредованного вариантов перевода применены обе стратегии межкультурной адаптации: форенизация и доместикация в соответствии с поставленными целями и задачами, при этом доместикация в суммарном соотношении преобладает;

5) предложенные нами переводы максимально приближены к идиостилю автора оригинала;

6) результаты сравнительно-сопоставительного анализа и выявление ошибок в опосредованном переводе дают основание предполагать, что перевод при помощи языка-посредника не может отвечать всем требованиям адекватной и эквивалентной передачи художественной литературы на другие языки даже при реализации стратегий адаптации. Таким образом, проблема опосредованного перевода остается актуальной и требует дальнейшего изучения.

Список литературы

- 1 Рецкер Я.И. Теория перевода и переводческая практика. Очерки лингвистической теории перевода / Я.И. Рецкер. — М.: Р.Валент, 2007. — 244 с.
- 2 Копанев П.И. Вопросы истории и теории художественного перевода / П.И. Копанев. — Минск: Изд-во Белорус. гос. ун-та, 1972. — 295 с.
- 3 Азов А.Г. Поверженные буквалисты: Из истории художественного перевода в СССР в 1920–1960-е гг. / А.Г. Азов. — М.: Высш. шк. экон., 2013. — 304 с.
- 4 Yang W. Brief Study on Domestication and Foreignization in Translation / W. Yang // Journal of Language Teaching and Research, 2010. — Vol. 1, No. 1. — pp. 77–80.
- 5 Venuti L. The Scandals of Translation: Towards an Ethics of Difference / L. Venuti. — L.: Routledge, 1999. 210 p.
- 6 Lefevere A. Translation, Rewriting, and the Manipulation of Literary Fame / A. Lefevere. — L.: New York, 1992. 208 p.
- 7 Кулманакова Д.А. Стратегии доместикации и форенизации при переводе художественного произведения (на материале романа М.А. Булгакова «Мастер и Маргарита» и его перевода на французский язык) / Д.Ф. Кулманакова, Л.А. Спектор // Филологические науки. Вопросы теории и практики. — 2018. — № 10–1 (88).
- 8 Нұрпеис Ә. Қан мен тер: Трилогия. — Алматы: «ҚАЗАқпарат» баспасы, 2015. — 960 б.
- 9 Нурпеисов А.К. Кровь и пот: Трилогия. пер. с каз. — Астана: Елорда, 2000. — 832 с.

10 Nurpeisov A. Blood and Sweat / A. Nurpeisov. Translated from Russian by C. Fitzpatrick. Liberty Publishing House, New York, 2013. — 768 p.

А.Ы. Альжанова, Ш. Мажитаева, Ж.Т. Балмагамбетова

Тікелей және жанама аудармадағы стратегияларды анықтау мәселесіне

Мақала Ә. Нұрпейісовтің «Қан мен тер» трилогиясының материалында тілалық бейімделудің аударма стратегияларын зерттеуге арналған. Мақаланың мақсаты — түпнұсқаға орыс тіліне тікелей аудармамен және ағылшын тіліне жанама аудармамен салыстырмалы талдау жүргізу. Жұмыстағы негізгі назар аударма түрлендірулерін қолдану арқылы аудармалардағы стратегияларды іске асыру тәсілдерін қарастыруға аударылған. Сонымен қатар жұмыста аударма мәтіндеріндегі түпнұсқа авторының жеке стилінің ерекшеліктерін, аудармалардың бастапқы мәтінге тілалық сәйкестік деңгейін, аударма мәтінінің түпнұсқаға реттеуші әсерінің эквиваленттік дәрежесін анықтауға әрекет жасалған. Зерттелетін мәселені талдау мазмұн мен өрнек тұрғысынан айтарлықтай шығындарға байланысты жанама аударманың сәтсіздігін дәлелдейді. Зерттеу нәтижелері лингвистика, аударма ісі саласындағы мамандар үшін қызықты болады.

Кілт сөздер: бейімделу стратегиялары, аударма түрлендірулері, тікелей аударма, жанама аударма, көркем аударма.

A.Y. Alzhanova, Sh. Mazhitaeva, Zh.T. Balmagambetova

To the Problem of Identifying Strategies in Direct and Indirect Translation

The article is devoted to the research of translation strategies of interlingual adaptation on the material of A. Nurpeysov's trilogy "Qan men ter". The main attention is focused on the consideration of ways to implement strategies in translations through the use of translation transformations. The paper attempts to find out the adequacy of the transfer of the specifics of the individual style of the original author in translated texts, the level of interlanguage correspondence of translations to the source text, and the degree of equivalence of the regulatory impact of the translated text on the original one. The analysis of the issue under study proves the inconsistency of indirect translation due to significant losses in terms of content and expression. The study results will be of interest to specialists in the field of linguistics, and translation studies.

Keywords: adaptation strategies, translation transformations, direct translation, indirect translation, literary translation.

References

- 1 Retsker, Ya.I. (2007). *Teoriia perevoda i perevodcheskaia praktika. Ocherki lingvisticheskoi teorii perevoda [Theory of translation and translation practice. Essays on the linguistic theory of translation]*. Moscow: R.Valent [in Russian].
- 2 Kopanev, P.I. (1972). *Voprosy istorii i teorii khudozhestvennogo perevoda [Questions of the history and theory of literary translation]*. Minsk: Izdatelstvo Belarusskogo gosudarstvennogo universiteta [in Russian].
- 3 Azov, A.G. (2013). *Poverzhennye bukvalisty: Iz istorii khudozhestvennogo perevoda v SSSR v 1920–1960-e gody [Defeated literalists: From the history of literary translation in the USSR in 1920–1960s]*. Moscow [in Russian].
- 4 Yang, W. (2010). Brief Study on Domestication and Foreignization in Translation. *Journal of Language Teaching and Research*, Vol. 1, No. 1, 77–80.
- 5 Venuti, L. (1999). *The Scandals of Translation: Towards an Ethics of Difference*. London: Routledge.
- 6 Lefevere, A. (1992). *Translation, Rewriting, and the Manipulation of Literary Fame*. London, New York.
- 7 Kulmanakova, D.A., & Spector, L.A. (2018). Strategii domestikatsii i forenizatsii pri perevode khudozhestvennogo proizvedeniia (na material romana M. A. Bulgakova «Master i Margarita» i ego perevoda na frantsuzskii yazyk) [Strategies of domestication and foreignization in the translation of a work of art (based on the material of M.A. Bulgakov's novel «The Master and Margarita» and its translation into French)]. *Filologicheskie nauki. Voprosy teorii i praktiki — Philological Sciences. Questions of theory and practice* [in Russian].
- 8 Nurpeis, A. (2015). *Qan men ter [Blood and Sweat]*. Almaty: «QAZAqparat» baspasy [in Kazakh].
- 9 Nurpeisov, A.K. (2000). *Krov i pot [Blood and Sweat]*. Astana: Elorda [in Russian].
- 10 Nurpeisov, A. (2013). *Blood and Sweat. Translated from Russian by C. Fitzpatrick*. Liberty Publishing House, New York.

B.R. Khassenov^{1*}, A.S. Adilova¹, E.E. Tuite¹, A.G. Ibrayeva²¹Karaganda University of the name of academician E.A. Buketov, Kazakhstan;²Manash Kozybayev North Kazakhstan University, Kazakhstan

(E-mail: boka_001kz@mail.ru, adilova2010@mail.ru, eldos_t_e@mail.ru, akmaral1971@mail.ru)

A new approach in linguistics

This article describes a new approach in modern Kazakh linguistics. The new approach is called ‘the mytholinguistic interpretation of the symbol point inside the circle (the point in the center of the circle)’. Using this approach, the authors try to answer the religious and philosophical question “where does the word begin?”. To find an answer to this difficult question, the article widely uses the results of research on speech ontogenesis, metaphysics, psychoanalysis, and materials from the Automated Similarity Judgment Program (ASJP) database, Austronesian Basic Vocabulary Database, S. Starostin’s etymological database (LWED) “Babel Tower” and dictionaries of Turkic languages (“An Etymological Dictionaries of Turkic Languages”, M. Kashgari’s Dictionary, “An Ancient Turkic Dictionary”). The information and conclusions presented in the study are of great interest not only to domestic scientists, but also to foreign researchers.

Keywords: new approach, mytholinguistics, point inside the circle, ASJP, Austronesian Basic Vocabulary Database, children’s speech.

Introduction

In the Kazakh humanities in the early 2000s, S. Qondybay developed an approach to the systematic description of myths, linguistic, folklore, ethnographic and many other data [1, 2]. The mythologist, having read the metaphysical meaning of the *a point inside the circle* and its types (for example, four directions), proposed a new interpretation of mythical plots, linguistic, folklore materials. Using this approach, we have published several articles in recent years [3–5]. For example, in an article published in 2021, we interpreted the extra five days in the calendar myths as the thirteenth month [5] since in some myths the extra five days are not included in the count. According to metaphysical knowledge, the additional five days symbolize the beginning of time, and the remaining 360 days symbolize 12 months. This can be explained using this symbol (*the point inside the circle*) as follows: the point is an additional day (5–6 days), and the 12 lines coming from the point represent 12 months [5; 95]. We believe that this approach can reveal many interesting facts concerning the language, consciousness, and traditions of humanity as a whole, and that the data of the review article will arouse interest among cultural scientists, linguists, mythologists, and the general public.

Methods and Discussion

Analytical psychology of C.G. Jung

In the analytical psychology of C.G. Jung, the symbol *the point inside the circle* symbolizes the mandala. Mandala is translated from Sanskrit as ‘circle’. Its elements are a geometric system located at the same distance from the center point. The mandala is mainly characterized by the symbol *the point inside the circle* (in addition, a square, a triangle, etc.). It is in the psychology of C.G. Jung that the most important archetype of the Self is symbolized. He notes that in the dreams, hallucinations of his patients, often there were symbols similar to the *mandala* [6]. They are common natural symbols for the entire human race (Jung divided the symbols into natural and cultural ones) [7]. Mandalas include all inventions that emphasize the special meaning of a circle with a center, which are usually accompanied by figures of a square, a cross, or another image of a quaternary or a quatrain [8].

Drawings that resemble a mandala are often drawn by children. According to Kellogg, initially the child draws doodles with a pencil; soon his attention switches to the intersection of lines and begins to draw circles, crosses [9]. When a child tries to draw an image of a person, he draws a picture that looks like a circle with arms and legs.

*Автор корреспонденции. E-mail: boka_001kz@mail.ru

It is important to note that the child draws various lines and circle without training. That is, “mandala drawings are spontaneous, no one teaches them, and they are very similar in children from different cultures. They rarely emerge with the same intensity after the age of five. From this we can conclude that the drawing of the mandala is part of the natural order of psychological maturation. These actions accompany the process of the child’s self-awareness” [10; 26]. The drawings drawn by children are similar to images carved in stone thousands of years ago.

Why is there a similarity between the drawings of a child and an ancient person? On this occasion, S.F. Fincher writes: “Perhaps because children go through the same steps to consciousness as ancient people. What was given with such difficulty to adults thousands of years ago is repeated by modern children, who quickly run through the historical development of human consciousness on their way to maturity” [10; 26]. That is, the images that the child draws from the moment he takes the pen in his hands reflect the natural path of human development. The picture that the child draws is the human essence. In our practice, all these symbols were encountered. At first, when a child draws people, his drawings look like a circle. Below we provide a drawing of a 2-year-old girl (Asylai), who drew people in the image of a spiral or circle with a dot (Figure 1). Drawings, most often, are called cartoon characters (for example, Anna, Elsa).

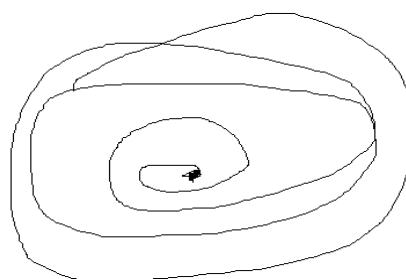

Figure 1. Drawing of a 2-year-old girl

Here we immediately recall the legend of Platon that “the primordial man was rounded, and the outlines of his sides and back resembled a circle”. E. Edinger argues that all this, figuratively speaking, indicates that the human psyche originally had the shape of a circle [8].

The essence of a person can be depicted using simple symbols (circle, dot, line). A person first appears in the womb (circle); then appears in this world. This symbolic world can be depicted in a circle, and in the very center of this world is the person himself. Every nation forms a picture of the world based on such simple, natural symbols. Simple symbols become more complex depending on the habitat and lifestyle of the population. What a person does later becomes a habit, a tradition. S. Qondybay wrote about rituals (marriage, election of the khan (king), initiation, funeral, etc.), performed by rotating the central point or making a circle in his study [11]. For example, Scythians, when a person was dying, made circular movements. Such rituals can be found in all the peoples of the world.

Metaphysical interpretation

The center is, first of all, the beginning, starting point of all things, point of the first cause, without form and size, hence, indivisible, and therefore, the only possible image of the original One. From it, through his manifestation, all the rest has come, just as the One produces all the numbers, which, however, does not in any way affect or change its essence [12; 47]. The circle is a symbol of Peace, manifestation. Now, as for the question of what this first character is called, it can be associated with a child’s cry.

In the Turkic languages, the first cry of a child is called — *ingga*, *inga*, etc. S. Qondybay connects the first word with a child’s cry [1, 2]. As the main sound, it denotes the phoneme of the ng. If we assume that the beginning of life is a child, then its first sound (cry) at birth is the first word. Symbolically, a person’s life begins with the cry of *ingga*. As Kyzlasov points out, the proto-rune of the sound [ŋ] in the ancient Turkic script is a circle sign with a dot inside [13; 131]. The most interesting thing in some alphabets (for example, Burma, Khmer), the sound of the child is called *nga*, as the names of the children’s cry in the Turkic languages.

In the languages included in the Austronesian Basic Vocabulary Database [14], the names of the child are given as follows: *ngaŋga* (Inibaloi), *ŋungŋungga* (ŋunga) (Ifugao, Bayninan), *ŋoʔ* (Koronadal Blaan), *ngoʔ* (Bilaan, Koronadal), *ŋaʔ* (Tboli (Tagabili), *ngaʔ* (Tagabili), *ongá* (Romblon), *ungâ* (Iraya), *ʔonga*

(Balangaw), ɲa55 (Caijia), *ɲaɲa (Proto-Trans-New Guinea), natu-ɲgu (Sio), ɲgari (Lengo), etc. (<https://abvd.shh.mpg.de/austronesian/word.php?v=56>). They correspond to the form of words associated with children's crying in the Turkic languages, e.g., in Kazakh *ıyga*; in Kyrgyz *ıyaala*; in Turkmen *ıyga-ıyga*, *ıyğabebek*; in Yakut *naah*, etc. In our opinion, all this is not a coincidence. Also, the names of people are originally associated with sound imitation — it is likely that it was *ɲa/nga*. This relic is preserved in the language of some peoples:

Nga — the god who created man from clay (Samoyedic mythology);

ɲaɲasan / nganasan — Samoyedic people (meaning people);

*əɲ, *eɲ, ɲgare, etc. — person;

ng ~ e, ngar, Nga7, noNgogo, Nangan, Ng ~ a, Ng ~ o, etc. — person [15].

In general, cognition, the human psyche, can be represented symbolically, through the symbol *the point inside a circle*. If in psychoanalysis the main archetype of collective unconscious (the Self) is represented by a symbol with a dot inside the circle, then the creation of the world, of man, can be explained by metaphysical cognition. The first denotation of this symbol is associated with a child's cry and these words are reflected in many languages. Now let us move on to the mytholinguistic analysis.

Many peoples have a myth about the creation of the universe, e.g.: “in the beginning there was no light, no life, no sound”, “in the beginning there was nothing in the universe but water”, “in the beginning it flooded the surface of the Earth” [2; 81]. English Astrophysicist Hawking divides the history of the Universe into four epochs [16].

Epoch 1. The beginning of time. At that time, there was nothing at all, that is, the universe existed out of nothing. The mass of the entire Universe was concentrated at one point (one point without measurement), and then the Big Bang occurred.

Epoch 2. As a result of the explosion, billions of tons of energy are thrown into space, and the elements begin to dissipate.

Epoch 3. Galaxies begin to form, moving away from the point of the first flame.

Epoch 4. The universe is expanding to this day. Accordingly, the theory, originally called the “Big Bang”, is called the theory of expansion of the universe. In the Turkic legend about the creation of the universe, there is such a motif: “In ancient times, a stone floated in a muddy sea. The Originator looked at this stone with delight. With his skillful hands, he cut this beautiful stone into two parts. One part of the stone turned into fire, and the other-water” [3; 16]. Here we see that legend and science complement each other. From the explosion of mass or stone, that is, from the “Big Bang” the Universe was created. It can be characterized by the symbol *the point inside the circle* (Figure 2).

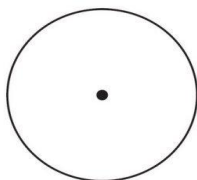

Figure 2. The symbol *the point inside the circle*

The center point is a pressed mass or stone. It is a symbol of ‘nothing’, ‘no’. If we explain it in a metaphysical sense, then the original, first word is *ɲə. The root of the word *jok* (no) in the Turkic language, in our view, is associated with a child's cry. The first sound also means *no*, i.e. not a word. Since this is not the true word. In Russian, this is called *krik* (a cry). From the perspective of Gvozdev “...screams... they are still devoid of the function of speech, but they solve a very important task of preparing the speech apparatus for mastering the different sides of pronunciation in the future” [17]. That is, the beginning of human speech is the *ıyga* (cry). The word *joq* (no) in the Proto-Turkic language was in the form of *nga*. The meanings of the word *joq* are as follows:

1. No, does not exist, is absent/absent, non-existence, nothing, etc.
2. No (negation)
3. Poverty

4. Lost thing, object of search, loss [18; 212]. The form of the word *joq* in some Turkic languages is as follows: in Kazakh *zhok*, in Balkar *zoh*, in Altay *doc*, in Tuvan *chok*, in Yakut *suoh*, etc. The word *tuk* (nothing, neither) is also associated with this word in the Turkic language and according to the sound correspond-

ence, the basis of these words is the same. The pronoun *nə* (what) in the Turkic languages is associated with the *joq* base. In some Turkic languages, this word has distinctive features in the form: Tuvan *chu:*, Shor *chu:* *k*. From this basis (*nə*), such derived words appeared, as in Bashkir *nəmə* 'what', 'thing', 'object', Tuvan *chuve* 'thing', 'object', etc. [18; 213]. The ancient Turkic form of the word *nə* is *neŋ*. Meaning: 'thing', 'object', 'thing'; 'something' [19; 358]. In the Turkic languages, the sound changes *n* and *j/ɜ* are found at the beginning of the word. For example, Kazakh *zan*, Tuvan *nan* (side); Kazakh *zun*, Tuvan *nun* (wool). It should be noted that, in children's speech, one can also find such sound changes or substitutes. According to Ramstedt, in the Turkic proto-language there was no sound [n] in anlaut, and the pronouns *nə* were used as *ja-n* [20]. On the contrary, according to Starostin, it is necessary to use a completely different interrogative basis, namely Tungus-Manchurian **ŋü* 'who'. This form corresponds exactly to the Korean *nu-*, *nü-* 'who'. "Thus, we are dealing here with the reflexes of the general Altai **ŋ* -, preserved in Tungus-Manchu, passed into *n*-in Korean and (in the form of archaism) in Turkic, and gave *j*-before the subsequent ascending diphthong in Mongolian. As for vocalism, we must assume that the Tungus-Manchu and Korean forms go back to the Proto-Altaic suffixed form **ŋia-u* (Mongolian *jaɮu*)" [21; 31]. Starostin believed that the hypothetical basis of the words *who* and *what* is **ŋia-u*. In some languages, this word is used in the same sense (who, what). For example, the Kazakh *ne* in form and semantics correspond to the languages Bangba 2, Bangeri Me, Biksi Bias, Fang 3, Fang 3, etc. In some languages, it occurs in the form of *nene*, *neke*, etc. [15]. The form *ne* is also used in the sense of 'who': Highland Tequistlatec, Kurukh 2. In the ASJP, in addition to the word (*nu*) specified by S. Starostin, the following words are found in the Korean language: *nuga*, *nugu*. The word *nu*, meaning 'who', exists in the following languages: for example, *nu* — Zaar, Meru 2, etc. [21].

In the "An Etymological Dictionary of the Turkic Languages" there is one meaning of the pronoun *not*. This is 'not'. "When repeated — or... or, not... not (usually in negation)" [22; 104]. For example, *ne ol barady*, *ne men baramyn* (either he goes, or I go). In the dictionary of Kashgari, the word *ab* is given, with a similar meaning. For example, *abbul*, *abol* (either this, or it; neither this, nor it). In the Old Turkic language, the word *aŋ* is found, meaning 'no', 'not'; in the "An Ancient Turkic Dictionary", the negative particle 'not' [23; 75]. B. Sagyndykuly, who studied the phenomenon of internal inflection in the Turkic languages, writes "vowel sounds in the Proto-Turkic language were inclined to change their positional places" and gives such examples: **at/*ta* 'speak', 'say'; *es*, *us/sa* 'mind', 'reason', 'to count', 'to speak'; etc. [24; 89]. In the same way, the words *ŋə*, *nə*, *ne* can be changed to *əŋ*, *eŋ*. In connection with the above facts, we assume that the original form of *joq* was **ŋə*. It should also be noted that in many languages of the world that give the meaning 'not', there are similar forms of *ne*, *ni*, *no*, *na*, *me*, *ma*, etc. (<https://asjp.cild.org/parameters/8>).

This word (*nə/ne*) means the first name of any object, phenomenon, or action. For example, when we do not know the name of an item, we ask *mynaw ne* (what it is), i.e. the original name of the item is *nə*. Through this word, we give a name to an object, something whose name we do not know. For example, *ne nərise* (what is), *ne sebepti* (why), *ne istedi* (what did), *nege* (why), etc. In general, their essence can be explained by reading the symbol. The point of the symbol in metaphysical cognition is "the beginning of the beginning". Its original name is *ŋə*. That is, the word begins with a child's cry *ŋə* and the world was created out of nothing. The original name of 'nothing', 'no', 'not' is *ŋə*.

The point of the symbol *the point inside a circle* means the concepts of 'beginning', 'base'. For example, these values remained in the Turkic language of the words *negiz* (base), *nukte* (dot), and Tungus-Manchu languages such words as Evenk *ŋiŋte*, Even *ŋēŋtə*, Oroch *ŋiŋte*, Ulchi *ŋiikte ~ muikte*, etc., which have the value 'root' [21; 91]. Here it can be noted that the original form of these words is *ŋə*. The central point of the symbol is the beginning, the base, the root, the first ancestor. The rays coming from the point are the offspring, the direction, etc.

The word *eŋ* in the modern Kazakh language, which means 'the most', is also connected with these basics. For example, *eŋ biik* is the highest. In the ancient Turkic written heritage there is a phrase *eŋ ilk* (very first). The name of the point in the center of the symbol is *eŋ* (most), the value is 'the beginning of the beginning' (not just the beginning, but the beginning of the beginning, the very first) [2, 4].

In general, there are hundreds of such examples. Most importantly, such an explanation makes it possible to better understand the essence of the Turkic root and the meaning of words. Scientists who have studied Turkic words note that the most ancient primordial morphemes were far from concrete in their semantics [5, 25, 26]. On the contrary, the sound complexes that formed the basis of the original Turkic roots due to the same primitive practical activity and worldview of our distant ancestors, conveyed not a specific, but the most generalized, abstracted meaning. For example, the word *house* in modern Turkic languages has about 20 variants: *au/ev/av/ug/uy/öi*, etc. The meanings of this root are as follows: nest, hearth, shack, burrow,

cave, etc. These meanings are based on the general concept of ‘housing’. In our opinion, with the help of the mytholinguistic model of reading of the symbol the point inside a circle, it is possible to figuratively depict and explain sacred, symbolic concepts related to man, the universe, and nature. The word *au/ab*, for example, meaning ‘dwelling’, ‘housing’, refers to the mother’s uterus, the mother’s womb, if it is interpreted in relation to a person. The place of creation of man, the first sacred place — the mother’s womb. Here it must be said that the knowledge of a person goes from the general to the particular. If we observe the development of the baby, we will notice that he knows the world holistically. This can be seen in the drawings of the child. When the child begins to draw, he first draws all sorts of circles, squares, etc. Then, over time, the drawings are detailed. Children’s speech is also developing [27, 28]. We believe that our approach will be effective in explaining this phenomenon since it can combine the results of many studies to understand human language and consciousness.

Model of a mytho-linguistic reading of the symbol the point inside the circle

Since ancient times, the four cardinal directions (east, south, west, and north) have played an important role in creating a coordinate system that allowed a person to determine and describe their position in space, i.e., to orient themselves relative to other objects. The center of the world as the ‘navel of the earth’ appears in many peoples.

The concept of the four sides of the world is also reflected in the culture, traditions, myths, and language of all nations. Podosinov, who studied the classification of the four sides of the world by the peoples living on the Eurasian continent, writes: “The division of the world into four parts, quarters, quadrants, and segments is widely documented in many cultures of Eurasia. The number ‘four’ spatially meant the totality of space, the whole world, the universe” [29; 484]. Lévy-Bruhl believed that for the native inhabitants of North America, the number four was considered a sacred concept: “In almost all the Red Indians, the four and its multiples had a sacred meaning, since they refer specifically to the four cardinal directions and to the winds blowing from these sides, and the sign or symbol used for the number four was the Greek cross” [30; 105–106]. Also, in any religious-mythological or philosophical-idealistic (and this was the worldview of most archaic societies), a ‘fifth essence’ (quintessence — from Lat. *quintaessentia*), which would either connect the other four (Indian ‘space’), or give them a divine extraterrestrial impulse, push, energy (ether). The ‘fifth entity’ is the symbol of the point, and the four rays or directions emanate from this ‘point’. For example, in the Turkic worldview, color values play a special role. Each color has its own ‘angle’. Black (*qara*) represents the north side, white (*aq*) represents the west, red (*qyzyl*) represents the south, and blue (*kök*) represents the east. The symbol of the center, according to our assumption, is *qoñur* (brown). It is the meaning of this word that is associated with the center, middle.

In the Kyrgyz, Karakalpak, and Kazakh languages, *qoñur*-brown in combination with the word *salkyn* (coolness) expresses the following meanings: ‘light and pleasant coolness’ (Kyrgyz, Karakalpak), ‘not hot and not cold’ (Kazakh).

In the Kazakh language, the meaning of ‘orta’ (middle) of this word has been preserved: *qoñur* (brown) in the phrase *qoñur dauys* ‘pleasant voice’ expresses not a bass, rough, low and not high, thin, but an average voice between them. The meaning of ‘middle’ of the word *qoñur* is also preserved in the phrases *qoñur kuz* (about autumn), *qoñur tirshilik* (steady life), and *qoñur uy* (about yurt). Previously, the color of the yurts was used to determine who was rich and who was poor. Rich people lived in white, light yurts (*ak uy*, *boz uy*), poor people lived in darker (black) yurts (*karasha* (*kara*) *uy*), and ordinary, middle — class people lived in brown yurts (*qoñur uy*). In the Kazakh language, in relation to time, the word *qoñur* is also used in the meaning of ‘orta’ (middle). In the worldview of the Kazakh people, the expression *qoñur kuz* was called the middle of autumn. In the names of mountains, hills in the central part of the Kazakh steppes, the word *qoñur* is also used (Fig. 3). These hills and mountains are not high, mostly low, and the most interesting thing is that they are located in the central part of the Republic of Kazakhstan, i.e. in the middle of a huge territory of the country.

Figure 3. Map of Kazakhstan. Locations with the word *qoŋur* in the names of hills and mountains (Google maps).

Note — Some hills and mountains are marked in red.

The word *qoŋur* has many meanings and a deep etymological analysis is necessary to explain it. From our perspective, the basis of the word *qoŋur* in the Turkic languages is *qoŋ*. The development of the color values of this word was influenced by the concept of ‘kindik-center’, ‘orta-middle’. In the figurative meaning of the word *qoŋur*, the meaning of ‘orta-middle’ has been preserved. It is also possible to explain the development of the colorative meaning of the word *qoŋur*. From the field of physics, a pattern is known: in a light beam (a white light beam), the entire spectrum of colors is accumulated. However, it should be borne in mind that the sum of all the colors (pigments) gives a brown color. The color resulting from the mixing of color paints and the color in the process of metabolism is brown. According to the laws of the Turkic languages, consonants (q) and (k), vowels (o/a) and (ö/e) can alternate with each other [24]. Then the basis of *qoŋ* can be changed to *köŋ*. The word *kon* means ‘tezek’ (dung), ‘ki’ (dung). The color of the dung is brown. The food of animals that consume colored substances turns into brown in the process of metabolism. If one mixes the colors that represent the four cardinal directions, one gets a color similar to brown. That is, the name of the neutral color (*qoŋur*) and the name of the manure (*qoŋ~köŋ*) have the same root basis, and their meaning complements each other.

The point is a symbol of the middle, center, navel, result. It is these meanings that are collected in the word *qoŋur*. The number of directions (lines) propagated from the center point can be several. In myths, fairy tales, the number of these directions is four, six, and eight. The concept of the ‘middle’, ‘center’ is associated with the spiritual center, the khan’s headquarters, paradise, and the holy place. This center has four corners or four small rivers originate from a spring/river in the center. Such similar plots can be found in any myth, fairy tale. In the Bible it is written: A river comes out of Eden to water Paradise, and then it was divided into four rivers. The name of one Fison (Pichon): it flows around all the land of Havilah, where there is gold; and the gold of that land is good; there is bholach and onyx stone. The name of the second river is Gihon (Geon): it flows around the entire land of Kush. The name of the third river is Hiddekel (Tigris): it flows before Assyria. The fourth river is the Euphrates (Prat) (Genesis 2, 10–14). In some sources of the Turkic peoples, such concepts are also found [2].

In the worldview of each nation, there is a concept of the center of the earth (*zher kindigi*). Among the Turkic peoples, the center (*kindik*) of the land is considered to be *Ötüken* (*Ötükän*) (a wooded area or mountain). Potapov writes that the ancient Turkic word *Ötüken* was the name of the mountain range where the ancient Turks lived, and it means ‘deity of the earth’ [31]. The *ken* component of the word *Ötüken* is preserved in the Kazakh language as *qonys* ‘camp’ (nomads), *ataqonys* ‘native land’, ‘land of ancestors’. The ancient Turks believed that from *Ötüken* comes *qut* ‘prosperity’, *qut* ‘grace’, ‘strength’, ‘wealth’, ‘prosperity’. According to the sign, a circle with a dot inside the *Ötükän* symbolizes the center of the world, from which comes *qut*-grace. The Kultegin monument says that in the middle of the world (i.e., in *Ötüken*) the

Turks lived, and from the four corners they were surrounded by enemies [32]. In the Turkic languages, the alternation of sounds $a \sim e$, $a \sim o$ is a natural phenomenon (for example, $ken \sim qan$). The words *ken* or *kon* can correspond to the form and meaning of the word *qan*. The word *qan* has the meaning of ‘most’. For example, in the Kazakh language there are phrases *qan maidan* ‘the height of any action’, *qan bazar* ‘a large and noisy crowd of people’. The word *qan* in these combinations expresses ‘the very center’, ‘the inferno of the events taking place’.

In the ancient Turkic language, there is the word *ken* (ore), and its figurative meaning is ‘source’ [19]. According to the mythical reading of the symbol *the point inside a circle*, the point denotes the ‘source (beginning) of life’ (embryo), ‘fruit’, and the concept of the circle is associated with the ‘mother’. In the Kazakh language, the word *qoŋur* has a meaning associated with a child, it is also used in relation to offspring, young animals. For example, in folk songs ‘qoy suyedi balasyn qoŋurym dep’ (A sheep loves its child, affectionately calls *qoŋur*). In this case, the word *qoŋur* is used as a synonym for lamb and has the meaning of ‘offspring’ (child). The child/offspring/child is also associated with the origins of life, with the concept of ‘foundation’, ‘first foundation’ (i.e. the beginning of life). One of the most common from the word *qoŋ* is the word *kindik* ‘umbilical cord’, ‘center’. The two different meanings of this word (center and umbilical cord) are also related to the dot in the sign. We believe that in the Turkic languages, the names of baby animals are formed from the basis of *qoŋ*. For example, *konzhyk* ‘bear cub’, *kozhek/*koŋzhek* ‘hare’, *qodyk/*qoŋdyk* ‘foal’, ‘donkey’. In the Altaic and Dravidian languages, the proto-form **kuŋi* is used in relation to a child [33]. We assume that this primordial form is associated with the words *kind* in Indo-European languages, and *kindik* (umbilical cord; navel), *kench* (child), *kin* (womb; female genital organ, reproductive organ) in the Turkic languages.

Conclusion

This review article provided a model of mytholinguistic reading of the symbol *the point inside the circle*. This new approach is paramount not only for Kazakh linguistics but also for world linguistics. Because with this approach, one can systematize extensive material, understand the origin of the language of the human race. In the future, the articles and data published in Kazakh will be translated into English and presented to the general public.

References

- 1 Қондыбай С. Гиперборея: түс көрген заман шежіресі / С. Қондыбай. — Алматы: Үш қиян, 2003.
- 2 Қондыбай С. Арғықазақ мифологиясы. 1 кітап / С. Қондыбай. — Алматы: Дайк-Пресс, 2004. — 511 б.
- 3 Хасенов Б.Р. Қазақ тілі дыбыстарының архетиптік классификациясы (Кіндік-нүкте және үш қоршау ұғымы негізінде) / Б.Р. Хасенов, А.С. Адилова // ПМУ Хабаршысы. — 2019. — № 2. — Б. 348–363.
- 4 Khassenov B.R. Mythical and linguistic interpretation of the sign point inside the circle / B.R. Khassenov, L.A. Nefedova, A.S. Adilova // Bulletin of the Karaganda University. — 2020. — Vol. 100. (No. 4). — P. 34–39. — Retrieved from 10.31489/2020Ph4/34–39
- 5 Khassenov B. A new vision of numerical symbolism in calendar and life cycles / B. Khassenov, A. Adilova, S. Takirov, B. Kaukerbekova // European Journal of Science and Theology. — 2021. — Vol. 17. — No. 1. — P. 93–102.
- 6 Юнг К.Г. Исследования о символике самости / К.Г. Юнг. — М.: Академический Проект, 2009. — 650 с.
- 7 Юнг К.Г. Архетип и символ / К.Г. Юнг. — М.: Ренессанс, 1991. — 457 с.
- 8 Эдингер Е.Ф. Архетип и эго / Е.Ф. Эдингер. — Шамбала, 2017. — 415 с.
- 9 Kellogg R. Analyzing Children's Art / R. Kellogg. — CA: Mountain View, 1969.
- 10 Финчер С.Ф. Создание и интерпретация мандалы: метод Мандалы в психотерапии / С.Ф. Финчер. — М.: Ин-т общегуманит. исслед., 2015.
- 11 Қондыбай С. Закон чести [Электронный ресурс] / С. Қондыбай. — Режим доступа: <http://otuken.kz/>
- 12 Генон Р. Символы священной науки / Р. Генон. — М.: Беловодье, 2003. — 502 с.
- 13 Кызласов И.Л. Рунические письменности евразийских степей / И.Л. Кызласов. — М.: Восточная литература, 1994. — 346 с.
- 14 Greenhill S.J. The Austronesian Basic Vocabulary Database: From Bioinformatics to Lexomics / S.J. Greenhill, R. Blust, R.D. Gray // Evolutionary Bioinformatics. — 2008. — No. 4. — P. 271–283.
- 15 Wichmann S. The ASJP Database (version 19) / S. Wichmann, E.W. Holman, C.H. Brown. — Retrieved from asjp.clld.org
- 16 Hawking S. A Brief History of Time / S. Hawking. — Bantam Books, 1988.
- 17 Гвоздев А.Н. Усвоение ребенком звуковой стороны русского языка / А.Н. Гвоздев. — М.: Лабиринт, 2004.
- 18 Сервортян Э.В. Этимологический словарь тюркских языков: Общетюркские и межтюркские основы на буквы ‘Ж’, ‘Ж’, ‘Й’ / Э.В. Сервортян, Л.С. Левитская. — М., 1989.

- 19 Древнетюркский словарь / ред. В.М. Наделяев, Д.М. Насилов, Э.Р. Тенишев, А.М. Щербак. — Л.: Наука, 1969.
- 20 Рамстедт Г.И. Введение в алтайское языкознание. Морфология / Г.И. Рамстедт. — М., 1957.
- 21 Старостин С. Алтайская проблема и происхождение японского языка / С. Старостин. — М.: Наука, 1991.
- 22 Этимологический словарь тюркских языков: Общетюркские и межтюркские основы на буквы 'Л', 'М', 'Н', 'П', 'С' / ред. Л. Левитская. — М., 2003.
- 23 Қашқари М. Түрік тілінің сөздігі (Диуани лұғат-ит-түрі). 1 т. / М. Қашқари; қазақ тіліне ауд. Асқар Егеубай. — Алматы: Хант, 1997.
- 24 Сағындыкулы Б. Фонологические закономерности развития лексики тюркских языков / Б. Сағындыкулы. — Алматы: Арыс, 2009. — 305 с.
- 25 Кайдар А.Т. Структура односложных корней и основ в казахском языке / А.Т. Кайдар. — Алматы: Наука, 2005. — 295 с.
- 26 Ескеева М. Тарихи дыбыс өзгерістері / М. Ескеева. — Астана: Еуразия ұлттық университеті, 2003. — 197 б.
- 27 Khassenov B. Implementation of sound opposition in children's speech / B. Khassenov, L. Nefedova, A. Adilova // European Proceedings of Social and Behavioral Sciences, WUT. — 2020. — Vol. 86. — P. 16–24. — Retrieved from 10.15405/epsbs.2020.08.3
- 28 Khassenov B. Sound Symbolism in the Proto-Turkic Language / B. Khassenov // 3L: The Southeast Asian Journal of English Language Studies. — 2021. — Vol. 27. — No. 1. — P. 102–114. — Retrieved from <http://doi.org/10.17576/3L-2021-2701-08>
- 29 Подосинов А.В. Ex oriente lux! Ориентация по странам цвета в архаических культурах Евразии / А.В. Подосинов. — М.: Языки славянской культуры, 1999. — 709 с.
- 30 Леви-Брюль Л. Первобытное мышление / Л. Леви-Брюль. — М.: Атеист, 1930.
- 31 Потапов Л.Р. Новые данные о древнетюркском Ötükan / Л.Р. Потапов // Советское востоковедение. — 1957. — № 1. — С. 106–117.
- 32 Сартқожаұлы Қ. Орхон мұралары / Қ. Сартқожаұлы. — Алматы: Абзал-Ай, 2012. — 328 б.
- 33 Starostin S. The Tower of Babel. An Etymological Database Project / S. Starostin. — 1998–2005. — Retrieved from <https://starling.rinet.ru/main.html>.

Б.Р. Хасенов, А.С. Адилова, Е.Е. Түйте, А.Г. Ибраева

Лингвистикадағы жаңа тәсіл

Мақала қазіргі қазақ тіл біліміндегі жаңа зерттеу тәсіліне арналған. Жаңа тәсіл шартты түрде «шеңбер ішінде нүктесі бар таңбаның мифтік-лингвистикалық интерпретациясы» деп аталады. Осы тәсілді пайдалану арқылы авторлар «түгел сөздің түбі неден басталады» деген діни-философиялық сұраққа жауап беруге тырысады. Сонымен қатар мақалада осындай күрделі сұрақтың жауабын табу мақсатында сөйлеу онтогенезі, метафизика, психоаналитика бойынша зерттеу нәтижелері, ұқсастықтарды бағалаудың автоматтандырылған бағдарламасы (ASJP), аустронезиялық базалық сөздік деректер базасы, С. Старостиннің «Бабыл мұнарасы» атты этимологиялық деректер базасы (LWED) деректері және түркі тілдеріне қатысты сөздіктердің («Түркі тілдерінің этимологиялық сөздіктері», М. Қашқари сөздігі, «Көне түркі сөздігі») материалдары кенінен пайдаланылды. Зерттеуде ұсынылған деректер мен тұжырымдар тек отандық ғалымдардың ғана емес, шетелдік зерттеушілердің де үлкен қызығушылығын тудырады.

Кілт сөздер: жаңа тәсіл, мифолингвистика, шеңбер ішінде нүктесі бар таңба, ASJP, аустронезиялық базалық сөздік деректер базасы, бала тілі.

Б.Р. Хасенов, А.С. Адилова, Е.Е. Түйте, А.Г. Ибраева

Новый подход в лингвистике

Статья посвящена новому подходу в современной казахской лингвистике, который условно называется «мифолингвистической интерпретацией символа с точкой внутри круга». Используя этот подход, авторы попытались ответить на религиозно-философский вопрос: «С чего начинается слово?». В поисках ответа были широко использованы результаты исследований по речевому онтогенезу, метафизике, психоаналитике, материалы баз данных: Автоматизированная программа оценки сходства (ASJP), база данных Австронезийского базового словаря, этимологическая база данных (LWED) С. Старостина «Вавилонская башня» и словари тюркских языков («Этимологический словарь тюркских языков», Словарь М. Кашгари, «Древнетюркский словарь»). Сведения и выводы, к которым пришли авторы настоящей статьи, вызывают большой интерес не только у отечественных ученых, но и зарубежных исследователей.

Ключевые слова: новый подход, мифолингвистика, символ «точка» в центре круга, ASJP, база данных Австронезийской базовой лексики, детская речь.

References

- 1 Qondybay, S. (2003). *Giperboreia: tus korgen zaman shezhiresi* [Hyperborea: the Genealogy of the Age of Dreams]. Almaty: Ush qian [in Kazakh].
- 2 Qondybay, S. (2004). *Argyqazaq mifologiyasy. 1 kitap* [Mythology of proto-Kazakh]. (Part 1). Almaty: Daik-Press [in Kazakh].
- 3 Khassenov, B.R., & Adilova, A.S. (2019). Qazaq tili dybystarynyn arkhetyptik klassifikatsiyasy (Kindik-nukte zhane ush qorshau ugymy negizinde) [Archetypal classification of sounds of the Kazakh language (Based on the concept of the Central point and the Triple fence)]. *Pavlodar memlekettik universiteti khabarshysy — Bulletin of the Pavlodar State University*, 2, 348–363 [in Kazakh].
- 4 Khassenov, B.R., Nefedova, L.A., & Adilova, A.S. (2020). Mythical and linguistic interpretation of the sign point inside the circle. *Bulletin of the Karaganda University. Philology series*, 4(100), 34–39. <https://doi.org/10.31489/2020Ph4/34-39>
- 5 Khassenov, B., Adilova, A., Takirov, S., & Kaukerbekova, B. (2021). A new vision of numerical symbolism in calendar and life cycles. *European Journal of Science and Theology*, 17 (1), 93–102.
- 6 Jung, C.G. (2009 [1951]). *Issledovaniia o simvolike samosti* [Researches into the Phenomenology of the Self]. Moscow: Akademicheskii Proekt [in Russian].
- 7 Jung, C.G. (1991). *Arkhetip i simvol* [Archetype and symbol]. Moscow: Renessans [in Russian].
- 8 Edinger, E.F. (2017). *Arkhetip i ego* [Archetype and ego]. Shambala Publications [in Russian].
- 9 Kellogg, R. (1969). *Analyzing Children's Art*. CA: Mountain View.
- 10 Fincher, S.F. (2015). *Sozdanie i interpretatsiia mandaly: metod Mandaly v psikhoterapii* [Creating and Interpreting a Mandala: the Mandala Method in Psychotherapy]. Moscow: Institut obshchegumanitarnykh issledovaniy [in Russian].
- 11 Qondybay, S. (2010). *Zakon chesti* [The Law of Honor]. Retrieved from <http://otuken.kz/> [in Kazakh].
- 12 Guénon, R. (2003). *Simboly sveshchennoi nauki* [Symbols of Sacred Science]. Moscow: Belovode [in Russian].
- 13 Kyzlasov, I.L. (1994). *Runicheskie pismennosti evraziiskikh stepei* [Runic scripts of the Eurasian steppes]. Moscow: Vostochnaia literatura [in Russian].
- 14 Greenhill, S.J., Blust, R., & Gray, R.D. (2008). The Austronesian Basic Vocabulary Database: From Bioinformatics to Lexomics. *Evolutionary Bioinformatics*, 4, 271–283.
- 15 Wichmann, S., Holman, E.W., & Brown, C.H. (eds.) (2020). The ASJP Database (version 19). <https://asjp.clld.org/>.
- 16 Hawking, S. (1988). *A Brief History of Time*. Bantam Books.
- 17 Gvozdev, A.N. (2004). *Usvoenie rebenkom zvukovoi storony russkogo yazyka* [Assimilation of the sound side of the Russian language by a child]. Moscow: Labirint [in Russian].
- 18 Sevortyan, E.V., & Levitskaya, L.S. (1989). *Etimologicheskii slovar tiurkskikh yazykov: Obshchetiurkskie i mezhtiurkskie osnovy na bukvy 'Ж', 'Zh', 'I'* [Etymological dictionary of the Turkic languages: Common Turkic and inter-Turkic bases on the letters 'Ж', 'Zh', 'I']. Moscow [in Russian].
- 19 Nadelyaev, V.M., Nasilov, D.M., Tenishev, E.R., & Shcherbak, A.M. (Eds.) (1969). *Drevnetiurksii slovar* [An Old Turkic Dictionary]. Leningrad: Nauka [in Russian].
- 20 Ramstedt, G.I. (1957). *Vvedenie v altaiskoe yazykoznanie. Morfologiya* [Introduction to Altai linguistics. Morphology]. Moscow [in Russian].
- 21 Starostin, S. (1991). *Altaiskaia problema i proiskhozhdenie yaponskogo yazyka* [Altai problem and the origin of the Japanese language]. Moscow: Nauka [in Russian].
- 22 Levitskaya, L.S. (Ed.) (2003). *Etimologicheskii slovar tiurkskikh yazykov: Obshchetiurkskie i mezhtiurkskie osnovy na bukvy 'L', 'M', 'N', 'P', 'S'* [Etymological Dictionary of the Turkic Languages: Common Turkic and inter-Turkic bases on the letters 'L', 'M', 'N', 'P', 'S']. Moscow [in Russian].
- 23 Qashgari, M. (1998). *Turik tilinin sozdigi (Diuni lugat-it-turi)* [An Ancient Turkic Dictionary]. Vol. 1. Almaty: Khant [in Kazakh].
- 24 Sagyndykuly, B. (2009). *Fonologicheskie zakonomernosti razvitiia leksiki tiurkskikh yazykov* [Phonological regularities of vocabulary development of Turkic Languages]. Almaty: Arys [in Russian].
- 25 Kaidar, A.T. (2005). *Struktura odnoslozhnykh kornei i osnov v kazakhskom yazyke* [The structure of monosyllabic roots and stems in the Kazakh language]. Almaty: Nauka [in Russian].
- 26 Eskeeva, M. (2003). *Tarikhi dybys ozgeristeri* [Historical sound changes]. Astana: Euraziia ulttyq universiteti [in Kazakh].
- 27 Khassenov, B., Nefedova, L., & Adilova, A. (2020). Implementation of sound opposition in children's speech. *European Proceedings of Social and Behavioral Sciences, WUT*, 86, 16–24. Retrieved from 10.15405/epsbs.2020.08.3
- 28 Khassenov, B. (2021). Sound Symbolism in the Proto-Turkic Language. *3L: The Southeast Asian Journal of English Language Studies*, 27 (1), 102–114. <http://doi.org/10.17576/3L-2021-2701-08>.
- 29 Podosinov, A.V. (1999). *Ex oriente lux! Orientatsiia po stranam tsveta v arkhaiskikh kulturakh Evrazii* [Ex oriente lux! Orientation by countries of the world in archaic cultures of Eurasia]. Moscow: Yazyki slavianskoi kultury [in Russian].
- 30 Lévy-Bruhl, L. (1930). *Pervobytnoe myshlenie* [Primitive thinking]. Moscow: Ateist [in Russian].
- 31 Potapov, L.P. (1957). *Novye dannye o drevnetiurkskom Ötükan* [New data on Ancient Turkic Ötükan]. *Sovetskoe vostokovedenie — Soviet oriental studies*, 1, 106–117 [in Russian].
- 32 Sartqozhauly, Q. (2012). *Orkhon muralary* [Orkhon heritage]. Almaty: Abzal-Ai [in Kazakh].
- 33 Starostin, S. (1998–2005). *The Tower of Babel. An Etymological Database Project*. <https://starling.rinet.ru/main.html>

М.К. Тулегенова^{*1}, Ж.Н. Жунусова¹, Х. Вальтер²¹Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Нур-Султан, Казахстан;²Университет им. Эрнста Морица Арндта, Грайфсвальд, Германия

(E-mail: mail.rumadina@mail.ru, zhanyl08@mail.ru, walter@uni-greifswald.de)

Профессиональный социолект как социально-детерминированная подсистема литературного языка

Оригинальность статьи проявляется в том, что в ней по-новому осуществляется подход к выявлению особенностей профессионального социолекта, детерминированного разнообразными социальными факторами, рассматриваются их виды и соответствующие им языковые варианты. В центре исследования — специализированная подсистема языка социально парциальной группы говорящих в их профессиональной сфере деятельности, которая используется в соответствии с ситуационными переменными: социальная роль, социальные отношения. Содержание работы составили сведения, касающиеся выделения языкового варианта, — профессионального социолекта, имеющего следующие социальные признаки: детерминированность стратификационными, ситуативными и коммуникативными переменными (адресат, адресант, цель речевого акта, цель коммуникации и др.); использование профессионалами рече-языковых вариантов в акте коммуникации, в речевой деятельности коммуникантов в ходе специализированной деятельности в виде языкового кода, отражающего специфику деятельности говорящих и фиксирующего их профессиональный опыт; выделение парциальных групп и социальных факторов; характеристика профессиональной лексики исследуемого социолекта. Авторами дано представление дифференциации языка; охарактеризованы социальные факторы, детерминирующие социолекты на современном уровне развития языка; рассмотрено использование языковых профессиональных вариантов с социальными детерминантами; описаны страты общества и изучены парциальные группы; установлено, что профессиональный социолект — это вариант языка, детерминированный социальными опосредованными факторами: стратификационными, ситуативными и коммуникативными. В целом, профессиональный социолект представлен как вариант языка, обусловленный стратификационными, ситуативными и коммуникативными социальными факторами.

Ключевые слова: профессиональный социолект, дифференциация языка, парциальная группа, социальная роль, социальные отношения, речевая деятельность, намерения говорящего, языковой код.

Введение

Проблема связи социальных структур общества и языка является до сих пор еще не вполне решенной не смотря на то, что исследованием социальной дифференциации языка ученые занимаются не одно десятилетие. Изначально рассматривали проблему дифференциации языка в соответствии с социальными структурами — классами общества. Так, в работах А.М. Иванова, Л.П. Якубинского, В.М. Жирмунского, Б. Бернштейна было высказано утверждение о том, что «связь языка с классовыми структурами выражается в существовании двух кодов (развернутого, характерного для представителей высшего общества и ограниченного — кода рабочего класса)» [1; 14].

Такая прямолинейная точка зрения по вопросу связи языка с классовыми структурами общества с середины XX века признавалась беспочвенной, так как многие лингвисты (А.Н. Домашнев, А.Д. Швейцер и другие) считали, что социальный аспект достаточно сложно отражается в языке, ибо связь языка и социальных структур является опосредованной, а языковые варианты соотносятся с парциальными и малыми группами как слоями и прослойками общества и рассматривались в виде вторичных структур, производных от первичных структур до классовых. Кроме того, на социальную дифференциацию языка влияют и ситуативные факторы (социальная роль, возрастная, половая, этническая и территориальная дифференциации носителей языка и др.). Все это позволило А.Д. Швейцеру, У. Лабову, Л.П. Крысину, В.И. Беликову поставить вопрос о выделении языковых вариантов в соответствии со стратификационными и ситуативными переменными. А.Д. Швейцер отмечает, что эти переменные непосредственно связаны с языком, поскольку «единицей стратификационного измерения языка являются языковые коллективы с их социальными коммуникативными ре-

* Автор-корреспондент. E-mail: mail.rumadina@mail.ru

сурсами. Единицами ситуативного измерения являются роли, в которых отражены социальные отношения между коммуникантами» [2; 15]. Языковая вариативность проявляется в этом случае в использовании языковых средств соответственно ролевой экспектации социальным отношениям.

Известный российский ученый Л.П. Крысин, выделяя формы существования языка, определил их социальные субстраты и установил, что социальной базой формы существования литературного языка являются люди, долго живущие в городе и имеющие среднее или высшее образование [3].

Он внес вклад в исследование проблемы социальной стратификации языка на современном этапе развития общества и отмечает динамический подход в решении проблем социальной дифференциации языка. Особенность такого подхода, по его мнению, проявляются в том, что не акцентируется внимание «на жестком делении носителей национального языка на группы, в зависимости от того, какой подсистемой этого языка они пользуются (носители диалекта, носители просторечия, носители литературного языка и т.д.). При динамическом подходе одни и те же группы носителей языка могут характеризоваться использованием в их речи средств разных подсистем в зависимости «от социальных и ситуативных параметров коммуникативного акта» [4].

В связи с реализацией динамического подхода при изучении опосредованной связи социальных структур, а также влияния самих языковых социальных факторов на использование языковых средств (ситуация коммуникативного акта, социальные характеристики говорящего, отношения между говорящим и слушающим, коммуникативные ситуации) нам представляется необходимым обратить внимание на проблему языковой вариативности в сфере профессиональной деятельности и выяснить роль социальной детерминированности коммуникативных подсистем, обслуживающих этот вид деятельности.

В связи с этим считаем важным определение социальных детерминантов профессионального жаргона, лексических средств, используемых в коммуникативной ситуации в процессе взаимодействия, говорящего и слушающего, характера их профессиональных отношений, а также цели общения.

Основное внимание уделено выявлению социальных детерминантов профессиональных жаргонов; определению особенностей коммуникативной системы, служащей для удовлетворения потребностей лиц, работающих в профессиональной сфере. Объектом исследования выступил профессиональный социолект, детерминированный социальными факторами, а непосредственное внимание было направлено на изучение профессионального социолекта в социолингвистическом аспекте.

Общепринятое построение работы, состоящей из заголовка, аннотации, ключевых слов, введения и нескольких разделов: методы и материалы, результаты и обсуждение, выводы, список литературы.

Методы и материалы

В процессе исследования были применены методы включенного наблюдения, анализа и синтеза, анкетирование и интервьюирование, а также контрастивно-сопоставительный анализ.

В социолингвистических исследованиях метод анкетирования характеризуется как надежный способ получения необходимой научной информации с привлечением информантов посредством Интернет-каналов, в данном случае информантов — членов парциально-социальной группы, работающих в сфере экономики и позволяющих говорить о генеральной совокупности профессионалов как «множество индивидов, чьи языковые особенности являются объектом конкретного социолингвистического анализа» [5; 13].

В процессе анкетирования в качестве социолингвистического исследования строится выборочная совокупность, показывающая какие элементы генеральной совокупности войдут в состав выборки. Для вычисления выборочной совокупности используется формула:

$$n = \frac{Nt^2s^2}{N_{\Delta} + t^2s^2},$$

где n — объем выборки; s — дисперсия, изучаемого признака; N — объем генеральной совокупности; N_{Δ} — максимально-допустимая ошибка выборки; t — коэффициент доверия [6; 97].

Выборочная совокупность, вычисленная нами по данной формуле, составляет 200 человек. Им были отправлены анкеты по Интернет-каналу, которая состояла из трех частей.

Данная анкета содержит обращение к информантам, демографический блок, содержащий сведения о возрасте, национальности, профессии, половой принадлежности, а также вопросы: «Как давно Вы работаете в организации?»; «Общаетесь ли Вы с другими работниками на «своем» языке?»; «Считаете ли Вы, что профессионализмы отражают специфику вашей деятельности?»; объясните профессиональное значение слов: *затишье, затрата, износ, канал, карта, контора, коридор, корзина, лазейка, масса, молоток, навязывание, накидка, нажим, налив, наплыв, наряд*; приведите часто используемые фразеологизмы и их трансформации, используемые в вашей профессиональной сфере; «Как Вы обращаетесь к вышестоящему руководству?»; «Какие социальные роли Вам приходится исполнять?» и т.д.

Приняли участие респонденты в возрасте от 20 до 40 лет, в основном, казахи (60 %) и русские (40 %), женщины (40 %) и мужчины (60 %), отвечали на вопросы анкеты анонимно.

Кроме анкетирования, используется метод наблюдения за поведением профессионалов (включенное, скрытое). При включенном наблюдении фиксируется речевой материал, поведение респондентов. При изучении связной речи профессионалов, их диалогов в разных ситуациях используется запись речи наблюдаемого через айфоны и диктофоны. Нами также применялся метод интервьюирования со служащими, работающими в торговой и экономической сфере. При этом нам важно было изучить особенности лексического материала, используемого профессионалами, а также исследовать спонтанное речевое их поведение.

Результаты и их обсуждение

Изучение вариативности языка в профессиональной сфере показывает, что подсистема языка, функционирующая в данной области, детерминирована социальными факторами. К ним, в первую очередь, относят страты общества (слои и прослойки), выделяемые на уровне вторичной структуры, основывающейся на базе первичной, классовой. К таким стратам относятся глобальные, парциальные и малые группы. Глобальные социальные группы осуществляют все виды жизнедеятельности, и к ним относят род, племя, народ, нацию и человечество как социальную общность. К парциальным относятся те группы, в которых осуществляется не более двух социальных процессов, в первую очередь, это профессиональные группы; сообщества людей по культурным интересам; объединения лиц по мировоззренческой ориентации и взглядам; совокупность лиц, группирующихся по месту проживания; группы людей, включенных в одно сообщество по признаку социальной общности от общества [7]. Рассматриваемая группа объединяет сообщества людей, которые занимаются специализированной институционализированной деятельностью, осуществляемой в течение длительного времени и реализующие один вид общественно-полезной деятельности, вследствие чего они имеют одинаковый трудовой опыт и навыки, обладают общим профессиональным языком.

Профессиональная группа характеризуется как парциальная социальная группа, так как выполняет два основных социальных процесса: осуществляет специфическую деятельность в производственной сфере и представляет подсистему языка, которая обслуживает данную сферу общественной деятельности, имеет деятельностное происхождение и проявляется в двух формах: процессуально-кинетической активности субъектов производственной деятельности (процессы говорения и понимания субъектов данной деятельности — речевая деятельность и статически организованной деятельности (тесты, дискурсы как результаты жизнедеятельности профессионалов).

Как видим, профессиональная группа в речевой деятельности использует в своей подсистеме совокупность языковых средств (лексических, фразеологических), предназначенных для удовлетворения запроса производственных коллективов. Языковые средства данной подсистемы, безусловно, отображают характер и назначение профессиональной деятельности и объединяются в одну коммуникативную подсистему с целью обслуживания их в актах коммуникации, говорящих и слушающих, в какой-либо производственной ситуации для выражения социальных отношений (иерархических, ролевых) между ними, что относится к функциональной стороне профессионального языка как речевой деятельности. Следует отметить, что в ходе использования языкового кода проявляется социально-деятельностная сторона профессиональной подсистемы, в котором отражается профессиональный опыт лиц, работающих в сфере специализированной деятельности. В этом случае язык выступает в субстанциальной деятельности.

Подсистему языка, детерминированную такими социальными факторами, как страт (социальная парциальная группа, социальный статус членов группы), социальная производственная ситуация и

ситуативные переменные (социальная роль, социальные отношения коммуникантов), социально-языковые факторы (коммуникативная деятельность говорящих, язык как вербализованный опыт — набор языковых средств, обслуживающих профессиональную сферу деятельности) называют социолектом, понимаемый нами как субстандарт речи, характеризующий определенные этнические, религиозные и профессиональные группы, обладающие рядом как собственно языковых, так и экстралингвистическими признаками [8; 79]. Такое же понимание находим и в Словаре социолингвистических терминов, где они представлены как «разновидность языка, характеризующиеся использованием ее в пределах определенной социальной группы — сословной, профессиональной, возрастной [9; 35].

Исследование профессионального социолекта по характеру ее детерминированности стратами показывает, что социальную базу этой подсистемы языка составляют люди, объединенные принадлежностью к одной профессии в течение длительного времени и вследствие этого формируется особый подъязык, отражающий специфику их производственной деятельности.

Следует отметить, что социальная детерминированность профессионального социолекта проявляется также в специализированном характере жаргона, например, жаргона экономистов, летчиков и других, что выражается в их профессиональной обусловленности определенными типами трудовой деятельности, в особом выборе и употреблении слов. По мнению Е.Н. Сердобинцевой, «языковой знак, закрепленный в профессиональной сфере, несет характерную лишь для нее информацию: употребленный вне профессиональной ситуации такой знак будет не понят в силу утраты определенных значимостей, например, *куда лететь, когда такая вуаль* (*вуаль — густая сизая дымка в авиации*) [10; 43].

В лингвистической науке жаргон рассматривают как «более широкую, по сравнению с арго полуоткрытую систему, применяемую той или иной специальной группой с целью обособления от остальной части общества... разновидность речи, используемой преимущественно в устном общении относительно устойчивой социальной группой, объединяющей людей по признаку профессии (например, жаргон программистов), положения в обществе (жаргон русского дворянства в XIX веке), интересов (жаргон филателистов) или возраста (молодежный жаргон) [11; 14].

Следовательно, в профессиональной сфере язык выполняет функцию узнавания своих, служит для демонстрации социальных качеств субъекта речи, когда индивид, как член данной социальной группы, пользуется теми же словами. Профессиональная маркированность этого подъязыка признается в том, что в жаргоне, например, биржевиков, разговорные слова, общеупотребительная лексика переиначиваются, присоединяя к своей семантической структуре значение, профессионально обусловленное той или иной деятельностью.

В сфере экономики общеизвестные слова получают другое значение, например, *добро* в общеупотребительном значении «сделать что-то хорошее для человека», противопоставленное *злу*. Так, в русско-казахском словаре экономических терминов оно фиксируется как *имущество*. Слово *доля* в Толковом словаре дается в значении *судьба*, а в сфере экономики оно приобретает другое значение, получает специальное значение *удел, доля вклада*. В литературном языке слово *долг* имеет значение *парыз* (воинский долг), *борыш* (долг перед Родиной), а в профессиональном жаргоне оно получает значение *қарыз* — долг кому-то; долг банку. В Толковом словаре русского языка слово *идея* передает следующее основное значение: «главная мысль, выражающая чье-либо мировоззрение», в экономической сфере оно используется в значении «идея товара» [12; 229; 246; 242; 31].

В целом, результаты анкетирования показали, что 97 % опрошенных подтвердили использование слов, предложенных в анкете, в профессиональном значении. Приведем некоторые примеры: *затишье* (затишье на рынке), *затрата* (использованные финансы), *износ* (в значении «износ денег»), *канал* (в значении «банковский канал»), *карта* (в значении «карта-баланс»), *коридор* (в значении «валютный коридор»), *лазейка* (лазейка в налоговом законодательстве) и др.

Следовательно, работниками данной организации в речевой деятельности используют определенный социолект, языковой код, который понятен только в отдельной группе, связанной одной профессиональной деятельностью.

В результате наблюдения над использованием особых лексических единиц — профессионализмов в сфере экономики — было установлено, что специализированное значение общеупотребительных слов чаще проявляется в определенных профессиональных сочетаниях:

Общеупотребительное слово

Специализированное профессиональное сочетания слов

Благоденствие (всеобщее)	Экономическое благоденствие
Бюро (адресное)	Бюро диспансеров
Вал (морской)	Вал неплатежей
Вздутие	Вздутие цен
Взыскание	Взыскание арбитражное
Вклад	Вклад банковский
Возраст	Возраст основных дивидендов
Время	Время биржевое
Выбор	Выбор активов
Вывод	Вывод из обращения
Гавань	Гавань налоговая
Давление	Давление инфляционное
Выручка	Выручка валовая

Также выяснено, что одним из способом пополнения экономического жаргона является метафоризация общеупотребительных слов, например, в биржевом жаргоне встречаются онимы как метафоры при наименовании биржевых игроков и биржевых торговцев: *бык, медведь, овца, олень, свинья, цыпленок*. Они встречаются в романе Т. Драйзера «Финансист»: *Фрэнк быстро овладел техникой дела. Он узнал, что того, кто покупал в чайнии повышения курса, называли быком, если же этот маклер уже скупил большие партии определенных ценных бумаг, то про него говорили, что он «нагрузился до отказа». Когда он начинал продавать, это значило, что он «реализует» свой барыш, если же его маржа иссякала, — он «прогорал». «Медведем» назывался биржевик, продававший акции, которых у него по большей части не было в наличии, с расчетом на их падение, чтобы тогда по дешевке закупить их и покрыть свои запродажные сделки. Покуда он продавал «бумаги, не имея их, он считался «пустым». Если же он покупал акции, чтобы удовлетворить клиента и положить в карман прибыль или с целью избежать убытка от непредвиденного повышения курсов, то на биржевом жаргоне говорили, что он «покрывается» [13; 424].*

Специальная лексика включает термины и профессионализмы. Включенное наблюдение за лексикой данного социолекта показало, что в составе профессиональных жаргонов используются и термины. Они также отличаются маркированностью и социальной детерминированностью, так как обслуживают запросы определенной профессиональной группы и обозначают специализированные понятия. В лингвистике термины и профессионализмы отграничиваются друг от друга. По словам В.Д. Бондалетова, они отличаются по ряду признаков: термины отличаются системностью, что предполагает их своеобразную специализацию, а профессионализмы большей частью не отличаются специализацией; в процессе образования терминов и профессионализмов в основу их номинации берутся различные признаки, так, при образовании профессионализмов в качестве номинации учитываются бросающиеся в глаза признаки, при деривации терминов с признаками номинации оказываются причинно-следственные связи между предметами и явлениями.

В терминосистеме больше родовых понятий, так как их обозначения служат для создания других, подчиненных им терминов. В профессиональной лексике слова с обозначением родовых понятий встречаются редко. Термины эмоциональны, а профессиональные слова имеют экспрессивное значение [14; 134, 135].

Отличие терминов и профессиональных слов состоит также в том, что термины не имеют синонимов, тогда как профессиональные слова имеют множество синонимов, например: *управляющий, менеджер, директор, ведущий, ответственный, отвечающий за ведение дел, начальник, админ* и др.

В результате наблюдения за поведением представителей определенной отрасли профессии было выявлено, что языковые средства, используемые в составе коммуникативно-языковой системы социолекта, также варьируются в зависимости от социального статуса говорящих. Так, члены группы, имеющие высокий социальный статус, могут использовать авторитарную профессиональную лексику, а лица, имеющие ранг подчиненного, неавторитарную, например:

Начальник: Объясните мне, почему Вы до сих пор не выяснили, почему идет *брейк* (снижение цен) на товары? Почему не *проработали* идею товара? Ведь я *расписал* обязанности между членами группы, мы *проговорили* этот вопрос на совещании. А Вы слушали вполуха. Поэтому я *нагружаю* Вас (даю указания). Вы должны *наработать* (создать) объем информации о товаре и подготовить приемлемый доклад, иначе я вынужден *отозвать* Вас с работы (вернуть в приказном порядке), *распечь*

(отругать), *прописать* Вам ваши должностные обязанности, *отозвать* премию... Вы слышите? Немедленно *наработайте информацию*, иначе *выгоню* с места (в значении уволю).

Клерк (подчиненный): Хорошо, господин начальник! Я немедленно приступлю к *наработке* идеи товара. Для этого я перелопачу горы документов, но найду причины *брейка*. Ваш *наезд* на меня я понял, постараюсь *достать* нужную инфу, *подключу* помощников. Через день мой доклад будет *расписан* по всем пунктам. Я *прозвоню* Вам по основной информации.

Начальник: Хорошо, ступай, *проработай* мои указания, *погугли* новую *инфу*, собери ее в папку и *закинь* мне сначала в комп.

Клерк: Да, будет исполнено, *босс!*

В социальных ситуациях, реализующихся в сфере экономической деятельности, говорящие и слушающие играют определенные социальные роли, например, роль директора банка. Это вышестоящая роль. Вторая социальная роль — это роль клиента. В данном случае клерк выполняет равноправную роль в социальных отношениях *агент–клиент*. Директор банка не может приказывать клиенту. Он может только уговаривать его вложить деньги или воспользоваться кредитом, который может предоставить банк. Клиент может отказаться или согласиться с поступившим предложением, сравните:

Директор банка (агент): Уважаемый господин Иванов, Вы можете вложить свой вклад в банк. Вы же говорили, что Ваша жена получила наследство, двести тысяч зелененьких тугриков.

Клиент: Но ведь это наследство жены. Она может потратить их на себя.

Директор банка: Но ведь вы говорили, что Ваша жена согласилась дать их Вам для развития бизнеса. Согласитесь, Вы получите хорошую *надбавку*, то есть премию.

Клерк: А сколько *мани* Вы добавите *надбавки*?

Директор банка: Сверху выпадет 10 % от вложенных *зеленых*. Это большой куш. Вы можете развить свой бизнес, если мы *разведем* проблему.

Социальные отношения *агент–клиент* — это отношения равноправные. Агент может только предлагать, клиент сам волен решать свои вопросы. Социальные отношения реализуются и в ходе реализации ролевых отношений *вышестоящая роль* — *нижестоящая роль*. В данном случае вышестоящую социальную роль может исполнять хозяин магазина, нижестоящую — продавец. Отношения между ними иерархические (подчинительные), сравните:

Хозяин: Слушай, я здесь хозяин, поэтому я должен узнать все ли в *ажуре*? Сделал ли ты заказ на *доставку*? На сколько тугриков? Сможем ли мы за день *прокрутить* полученное и *оправдаться* в расходах? Надо чтобы дебет и кредит сошлись, у нас еще есть дебет — нота неоплаченная. Надо записать тысячу тугриков-мани в счет дебета.

Продавец: Господин Иванов, в этом месяце мы будем находиться в дебете. Уж мы заломим цены за товары, они будут *улетать* влет. Уж мы *накрутим хвосты покупателям*. Чтобы они разбирали товары за хорошие мани, не выходили из шопа и стали шопоголиками, все мысли их были направлены на *расхватывание товаров* впрок.

Хозяин: Да, это было бы шикарно. Но как их *развести на товары*?

Продавец: Во, придумал! Надо *сыграть в ящик*, то есть пустить рекламу, дать в ней инфу о товарах. Тогда покупатели *клюнут*, ведь им *подходит товар на тарелке*.

Хозяин: Ну и башка у тебя! Клево мыслишь. Давай *закинь* инфу в рекламу, пропиарьте товар и так мы его *продвинем* по полной. Гуд бай, продвинутый бой!

Социальные отношения *свои–чужие* демонстрируют идентификацию *своих* с членами группы и позволяют отграничиться от *чужих* в ходе общения профессионалов с неспециалистами, например:

Клерк банка: Уважаемый клиент, Вы хотите открыть в нашем банке депозит?

Клиент: Я хочу внести деньги в банк, чтобы накопить деньги на старость.

Клерк банка: Хранение денег на счете долгое время, это депозит. Какой вид депозита выбираете?

Клиент: Не знаю, мне бы побольше накопить.

Клерк банка: Ну тогда это будет накопительный депозит, мы откроем долларовый счет. В месяц один процент годовых.

Клиент: Я не понимаю, мне бы денег побольше накопить.

Клерк банка: Можно пенсионный депозит открыть или депозит возвратный, депозит гарантийный, депозит валютный. Вы можете вкладывать деньги и увеличивать депозитный счет.

Клиент: Дочка, я не понимаю ваши слова, но ясно одно, что деньги будут храниться на счете. А ваши мудреные слова мне трудно понять.

Клерк банка: Это наши банковские термины, мы используем их в своей профессиональной сфере.

Социальные отношения *свои–свои* позволяют по использованию слов, словосочетаний профессионального жаргона идентифицироваться со своими, показать свою принадлежность к данной социальной группе, например:

Руководитель фирмы: Уважаемые господа, подготовьте бизнес-проект на сумму 50 миллионов. Нам необходимо подготовить проектную документацию. Укажите цель, задачи проекта, подберите состав команды. Назначьте руководителем проекта, подберите состав команды. Найдите в компе инфу о моих работах.

Руководитель отдела: Хорошо, господин, мы подготовим бизнес-проект. В нем мы обоснуем необходимую сумму денег, нужную нам для открытия лизинговой фирмы. Да, господин, нам следует подобрать мерчендайзера, подписать с ним контракт. Следует также подготовить модель доходов, а также рекламную модель, чтобы *разнести* инфу о нашем новом предприятии.

Руководитель фирмы: Хорошо, что мы понимаем друг друга, ибо свои и понимаем термины и слова, не то, что покупатели и люди, не занимающиеся финансами.

Наблюдение за речевым поведением профессионалов в ходе речевого акта позволили установить детерминированность его социальными факторами, которые проявляются в речевой истории, речевом паспорте коммуникантов со следующими компонентами: биологический (пол, возраст и т.д.) и социальный (принадлежность к профессиональной группе, социальный статус и роль) и т.д.

Выводы

В данной статье акцентируется внимание на детерминированность профессионального социолекта не только стратификационными, ситуативными факторами, но и социальными факторами коммуникативного и речевого актов в определенной сфере деятельности. Исследование имеет научно-практическую ценность, так как позволяет получить более полное представление о профессионализмах и терминах данного социолекта, особых лексических единиц; проанализирована связь языковых вариантов с социальными факторами; использование их в соответствии с ними; выявлена специализация языковых вариантов с общественной деятельностью говорящих, влияние речезыковых факторов, социальных, по существу, при использовании определенного набора средств языковых кодов.

Список литературы

- 1 Bernstein B. Elaborated and restricted codes / B. Bernstein // Sociological inquiry, Vol. 36 — N.Y., 1966.
- 2 Швейцер А.Д. Современная социолингвистика: теория, проблемы, методы / А.Д. Швейцер. — 2-е изд. — М.: Книжный дом ЛИБРОКОМ, 2009. — 176 с.
- 3 Крысин Л.П. Социолингвистические аспекты изучения современного русского языка / Л.П. Крысин. — М., 1989. — 186 с.
- 4 Крысин Л.П. Проблемы социальной дифференциации языка в современной лингвистике [Электронный ресурс] / Л.П. Крысин. Режим доступа: https://vizit.ru/86657/problema_sotsialnoy_differentsiatsii_yazyka_v_sovremennoi_lingvistike.
- 5 Беликов В.И. Социолингвистика / В.И. Беликов, Л.П. Крысин. — М., 2001. — 309 с.
- 6 Методы социальной психологии: учеб. пос. / Н.С. Минаева, Д.В. Пивоваров, Э.Л. Боднар. — М.: Академический Проект, 2007. — 351 с.
- 7 Маркович Д.Ж. Общая социология / Д.Ж. Маркович. — М.: Владос, 1998. — 432 с.
- 8 Туманян Э.Г. Язык как система социолингвистических систем / Э.Г. Туманян. — М.: Наука, 1985. — 247 с.
- 9 Словарь социолингвистических терминов. — М., 2006. — 312 с.
- 10 Иسنкова Ф.К. Культура речи / Ф.К. Исенкова, О.Ф. Кучеренко. — Караганда: Изд-во Караганд. гос. ун-та, 2007. — 174 с.
- 11 Сердобинцева Е.Н. Структура и язык рекламных текстов: учеб. пос. / Е.Н. Сердобинцева. — М.: Флинта; Наука, 2010. — 160 с.
- 12 Экономикалық орысша-қазақша сөздік. — Алматы: Дайк-Пресс, 2008. — 1116 б.
- 13 Драйзер Т. Финансист / Т. Драйзер. — М.: Изд. ЛитРес, — 2012. — 700 с.
- 14 Бондалетов В.Д. Социолингвистика / В.Д. Бондалетов. — М.: Просвещение, 1987. — 160 с.

М.К. Тулегенова, Ж.Н. Жүнісова, Х. Вальтер

Кәсіби әлеуметтік диалект – әдеби тілдің әлеуметтік анықталған ішкі жүйесі ретінде

Мақаланың өзіндік ерекшелігі әр түрлі әлеуметтік факторлармен анықталатын кәсіби әлеуметтік диалекттің сипаттарын анықтауға жаңа көзқараспен қарауында, олардың түрлері мен оларға сәйкес тілдік нұсқаларды қарастыруында көрінеді. Мұнда ситуациялық айнымалыларға сәйкес қолданылатын әлеуметтік іс-әрекеттегі спикерлер тобының кәсіби қызметі саласындағы мамандандырылған тілдік жүйесі зерттелген, яғни: әлеуметтік рөл, әлеуметтік қатынастар. Жұмыстың мазмұны мына әлеуметтік сипаттамаларға ие болатын, тілдік нұсқасын кәсіби әлеуметтік диалекттен бөлуге қатысты ақпараттан тұрады: стратификация бойынша детерминизм, ситуациялық және коммуникативті айнымалылар (адресат, адресант, сөйлеу әрекетінің мақсаты, қарым-қатынас мақсаты және т.б.); сөйлесушілердің іс-әрекетінің ерекшеліктерін көрсететін және олардың кәсіби тәжірибесін бекітетін тілдік код түрінде мамандандырылған іс-әрекет барысында коммуниканттардың сөйлеу әрекетінде сөйлеу және тілдік опцияларды мамандардың қолдануы; жартылай топтар мен әлеуметтік факторлардың бөлінуі; зерттелетін әлеуметтік диалекттің кәсіби лексикасының сипаттамалары. Мақалада тілдерді ажырату туралы түсінік берілген; тіл дамуының қазіргі деңгейіндегі әлеуметтік диалекттерді анықтайтын әлеуметтік факторлар сипатталған; лингвистикалық кәсіби нұсқаларды әлеуметтік детерминанттармен қолдану қарастырылған; әлеуметтік детерминанттармен тілдік кәсіби нұсқаларды қолдану айтылған; қоғамдағы ерекше топтар сипатталған және ішінара жартылай топтар зерттелген; кәсіби әлеуметтік диалект – тілдің әлеуметтік жанама факторлармен анықталатын нұсқасы, яғни: стратификация, ситуациялық және коммуникативті. Жалпы алғанда, кәсіби әлеуметтік диалект стратификация, жағдайлық және коммуникативті әлеуметтік факторларға негізделген тілдің нұсқасы ретінде ұсынылған.

Кілт сөздер: кәсіби әлеуметтік диалект, тілдерді ажырату, жартылай топ, әлеуметтік рөл, әлеуметтік қатынастар, сөйлеу әрекеті, сөйлеушінің ниеті, тіл коды.

M.K. Tulegenova, Zh.N. Zhunussova, H. Valter

Professional sociolect as a socially determined subsystem of the literary language

The originality of the article is manifested in the fact that it takes a new approach to identifying the characteristics of a professional sociolect determined by various social factors, considers their types and corresponding language options. It examines a specialized language subsystem of a socially partial group of speakers in their professional field of activity, which is used in accordance with situational variables: social role, social relations. The content of the work consists of information concerning the allocation of a linguistic variant—a professional sociolect, which has the following social characteristics: determinism by stratification, situational and communicative variables (destination, addressee, purpose of a speech act, purpose of communication, etc.); the use by professionals of speech and language options in the act of communication, in the speech activity of communicants in the course of specialized activities in the form of a language code that reflects the specifics of the speakers' activities and fixes their professional experience; the allocation of partial groups and social factors; characteristics of the professional vocabulary of the studied sociolect. This article provides an understanding of language differentiation; the social factors that determine sociolects at the modern level of language development are characterized; the use of linguistic professional variants with social determinants is considered; the strata of society are described and partial groups are studied; it is found that a professional sociolect is a variant of the language determined by social mediated factors: stratification, situational and communicative. In general, professional sociolect is presented as a variant of the language, conditioned by stratification, situational and communicative social factors.

Keywords: professional sociolect, language differentiation, partial group, social role, social relations, speech activity, speakers' intentions, language code.

References

- 1 Bernstein, B. (1966). Elaborated and restricted codes. Sociological inquiry. New York.
- 2 Schweitzer, A.D. (2009). Sovremennaya sotsiolingvistika: teoria, problemy, metody [Modern sociolinguistics: theory, problems, methods]. (2d ed.). Moscow: Knizhnyi dom LIBROKOM [in Russian].
- 3 Krysin, L.P. (1989). Sotsiolingvisticheskie aspekty izucheniia sovremennogo russkogo yazyka [Sociolinguistic aspects of studying the modern Russian language]. Moscow [in Russian].

- 4 Krysin, L.P. (1989). Problema sotsialnoi differentsiatsii yazyka v sovremennoi lingvistike [Problems of social differentiation of language in modern linguistics]. Retrieved from <https://vizit.ru/86657/> [in Russian].
- 5 Belikov, V.I., & Krysin, L.P. (2001). Sotsiolingvistika [Sociolinguistics]. Moscow [in Russian].
- 6 Minaeva, N.S., Pivovarov, D.V., & Bodnar, E.L. (Eds.). (2007). Metody sotsialnoi psihologii [Methods of social psychology]. Moscow: Akademicheskii Proekt [in Russian].
- 7 Markovich, D.Zh. (1998). Obshchaia sotsiologiya [General sociology]. Moscow: Vldos [in Russian].
- 8 Tumanyan, E.G. (1985). Yazik kak sistema sotsiolingvisticheskikh sistem [Language as a system of sociolinguistic systems]. Moscow: Nauka [in Russian].
- 9 (2006). Slovar sotsiolingvisticheskikh terminov [Dictionary of sociolinguistic terms]. Moscow [in Russian].
- 10 Isenova, F.K., & Kucherenko, O.F. (2007). Kultura rechi [A culture of speech]. Karaganda: Izdatelstvo Karagandinskogo gosudarstvennogo universiteta [in Russian].
- 11 Serdibintseva, E.N. (2010). Struktura i yazyk reklamnykh tekstov [The structure and language of advertising texts]. Moscow: Flinta\$ Nauka [in Russian].
- 12 (2008). Ekonomikalyq orysha-qazaqsha sozdik [Economics: Russian-kazakh dictionary] Almaty: Dyk-Press [in Kazakh].
- 13 Dreiser, T. (2012). Finansist [Financier]. Moscow: Izdanie LitRes [in Russian].
- 14 Bondaletov, V.D. (1987). Sotsiolingvistika [Sociolinguistics]. Moscow: Prosveshchenie [in Russian].

Ж.Б. Жауыншиева¹, Ж.К. Киынова², Г.Е. Жандыкеева²

¹Казахский национальный педагогический университет имени Абая, Алматы, Казахстан;

²Казахский национальный женский педагогический университет, Алматы, Казахстан
(E-mail: zhanarkiyanova@gmail.com, G-Zhandykeeva@mail.ru, zhazira.zhauynshieva@mail.ru)

Семантические оппозиции *определенности–неопределенности* в выражении квантитативных смыслов в разноструктурных языках

В статье проведено контрастивное описание семантических оппозиций *определенности–неопределенности* в выражении квантитативных смыслов в таких разноструктурных языках, как русский, казахский и английский языки. На основе примеров сопоставлены способы выражения категории единичности, которая состоит из трех базовых компонентов: квантитативности, предметности и определенности/неопределенности. Выявлено, что понятие определенности в сопоставляемых языках маркируется посредством универсальных квантификаторов, которые выражают совокупность. Особое внимание уделено семантике артиклей в английском языке и грамматическим способам выражения неопределенности в безартиклевых в русском и казахском языках. Авторами приведены примеры, иллюстрирующие процесс грамматикализации числительного *один, бір, one*. В результате исследования они приходят к выводу о том, что в сопоставляемых языках количественные значения выражаются посредством изоморфных и алломорфных способов кодирования определенности/неопределенности в узусе.

Ключевые слова: определенность–неопределенность, единичность–множественность, квантитативный смысл, разноструктурные языки, семантические оппозиции.

Введение

Дуализм, или бинарность, — основная характеристика, присущая для природных процессов. Принцип бинарности социальных систем был обоснован Э. Дюркгеймом. Выявление и изучение неустойчивых семантических корреляций дает более глубокое представление о семантических изменениях на уровнях лексического значения, поэтому изучение семантических оппозиций — один из продуктивных путей проникновения в сущность языковых изменений и социальных процессов, породивших эти изменения.

Следует отметить, что семантические оппозиции образуются как на уровне денотативного, то есть предметно-логического аспекта значения, ориентированного на отражение объективной действительности, так и на уровне коннотации — субъективного, экспрессивного и эмоционально-оценочного лексического значения (И.В. Арнольд, О.С. Ахманова, В.Н. Телия, И.А. Стернин, Е.Г. Белявская). Т.В. Цивьян подчеркивает универсальный характер бинарных оппозиций и предполагает, что бинарная модель мира отражается в космологизированности и архетипической модели мира [1; 5].

Концепт «число» как универсальная категория и элемент культурного кода, с помощью которого описывается окружающий мир, имеет свои закономерности вычленения и структурирования информации о мире в различных языках. Сопоставительное изучение феномена «число» дает информацию о культурно обусловленных квантитативных критериях, что позволяет определить сходства и различия числовых значений в различных лингвокультурах, что особенно важно в процессе межкультурной коммуникации и переводческих трансформаций. В связи с этим в настоящей статье рассматриваются способы выражения квантитативных смыслов категорий единичности–множественности в таких разноструктурных языках, как русский, казахский и английский. Как известно, по типологической классификации русский язык относится к языкам флективного типа, казахский — агглютинативного, английский — аналитического.

Когнитивные процессы, связанные с квантификацией как количественным выражением качественных признаков, привели к созданию бинарных оппозиций и семиотических комплексов. Согласно Е.М. Лазуткиной, «именованию “число” предшествует такая мыслительная операция, как вычленение субъектом сознания предметов–явлений–событий и первичная их категоризация в оппозиции “счи-

таемые”/“несчитаемые” сущности. Знак “какое-либо число” относится к классу “считаемые сущности” и свидетельствует о применении мыслительной операции “квантификация”» [2; 5].

В ментальной категории «количество», как базовой составляющей устройства мира, четкую бинарную оппозицию составляют понятие *единицы и не единицы — множества*, которые противопоставлены по структуре референтов и по признаку «определенность–неопределенность» количества. Основной семантической оппозицией категории определенности/неопределенности является противопоставление единичности/неединичности.

Материал и методы исследования

Контрастивное изучение бинарной структуры единичности–множественности способствует более глубокому осмыслению данного лингвистического явления и интерпретации универсальных и уникальных качеств данных категорий в разноструктурных языках. В отличие от русского и английского языков, в казахском языке числовые обозначения имеют некоторые различия, несмотря на то, что категория числа, как и во всех других языках, основана на противопоставлении единственного и множественного числа.

Во-первых, агглютинативный характер словоизменения в казахском языке обуславливает нейтральность исходной формы существительного по отношению к выражению количественных значений. Исходная форма существительного в казахском языке не только выражает значение единичности и определенности (*bір кітап* ‘одна книга’), но и может быть компонентом словосочетания, в котором сочетается со словами, выражающими количественные значения (как в: *қырық үй* ‘сорок домов’ или: *бірнеше адам* ‘несколько человек’). Поэтому «...в тюркских языках категория числа не используется для организации или оформления связи слов, для соединения их в большие, чем слово, единства. Показатели этой категории нет оснований включать в число аффиксов с реляционными функциями» [3; 99].

Во-вторых, выражение нереферентности как следствие нейтральности по отношению к идее числа. Ср.: *ән салу* ‘петь’ (букв.: ‘петь <какую-нибудь> песню’); *кітап оқу* ‘читать’ (букв.: ‘читать <какую-нибудь> книгу’). Референтность определяется аффиксами множественности *-лар, -лер, -дар, -дер, -тар, -тер*, которые присоединяются к основе слова в соответствии с законом сингармонизма. В тюркских языках именно с помощью этих аффиксов обозначается множество предметов. Ср.: *Бала-лар далада ойнап жүр* (букв.: ‘Дети играют на улице’). Кроме того, референтность может быть маркирована формой винительного падежа. Ср.: *Мен осы кітап-ты оқыдым*, букв.: ‘Я эту книгу читал’).

В-третьих, в казахском языке отсутствует категория рода, вследствие чего нет и согласования по числу, то есть существительные, сочетаясь с числительными, не изменяются, к ним не присоединяются формообразующие аффиксы. Ср.: *бір алма, екі алма, отыз алма, көп алма* (букв.: одно яблоко, два яблоко, тридцать яблоко, много яблоко). Эти примеры иллюстрируют, что количество обозначаемых предметов не имеет формального выражения у существительного, которое не изменяет форму как в единственном числе, так и во множественном. По мнению исследователей, «из способности существительного без показателя *-лар* обозначать как единичный предмет, так и множество предметов, следует сделать вывод, что оно само по себе не выражает не единичности, ни множественности, то есть не несет никакой информации о количестве обозначаемых предметов. Так, из турецкого предложения, взятого вне контекста, — *Dün bizde misafir vardı* ‘У нас вчера был гость (или: были гости)’ — слушающий не может заключить, идет ли речь об одном госте или о некоем множестве гостей» [3; 103].

Как правило, имена существительные выражают количественные значения в языке и обозначают единичность. На морфологическом уровне семиотическим знаком считаемых и несчитаемых сущностей являются формы грамматической категории числа имени существительного и формы категории числа глагола-предиката. «Категория числа имени существительных — словоизменительная морфологическая категория, обозначающая количество предметов, называемых существительным, и строящаяся как противопоставление двух рядов форм — ед. и мн.ч. В это противопоставление не входят существительные, называющие несчитаемые предметы и имеющие формы только ед.ч. или только мн.ч.» [4; 176].

Единичность — это некая абстрактность, целостность и совокупность неделимых предметов, явлений и процессов поэтому *единица* соотносится с понятием «единство». По определению З.И. Комаровой и Л.А. Запелаловой, «функционально-семантическая категория единичности — это единство, имеющее семантическую природу, семантика единичности включает такие характеристи-

ки, как 'отдельность', 'выделенность', 'исключительность', 'неопределенность', объекта из группы подобных, 'недостаточность', 'незначительность' [5; 213]. Как правило, единичность включает в себя такие логико-семантические категории, как предметность, количественность, определенность/неопределенность. Единичность в сопоставляемых языках представляет собой бинарную структуру с ярко выраженными лексическими (нумеративы *один, бір, one*) и грамматическими (категория единственного числа) значениями.

Предметность является основным категориальным значением имени существительного, что связано с его ярко выраженным денотатом. Предметные значения в русском языке выражаются с помощью суффиксов, характеризующих лиц и неліц. Так, в русском языке названия лиц образуются с помощью суффиксов **-ик/-ник** (*школьник, умник*); **-щик/-чик** (*барабанищик, перевозчик*), **-ец** (*кузнец, стрелец*), **-ист** (*юморист, карьерист*), **-арь** (*аптекарь, лекарь*), **-ач** (*бородач, силач*), **-ак/-як** (*рыбак, моряк*), **-тель** (*строитель, учитель*) и др. Суффиксы, образующие названия неліц, выражают различные значения. Ср.: со значением вместилища **-ник** (*будильник*), **-ница(а)** (*салатница*); со значением места **-н(а)** (*колокольня*); со значением орудия **-л(о)** (*пугало*); разнообразные предметные значения **-к(а)** (*конфетка*).

В казахском языке словообразовательные аффиксы, определяющие предметность, употребляются не так широко, как в русском языке. Ср.: немногочисленные аффиксы со значением лица **-шы /-ші** (*аспазышы, оқушы, тілші, суретші*); **-кер/-гер** (*қызметкер, қаламгер*). Напротив, наиболее продуктивны аффиксы, образующие производные слова с предметными значениями. Ср.: **-лық /-лік** (*шаруашылық, бейбітшілік*); **-шық /-шік** (*ойыншық, бұршық*); **-ым /-ім** (*салым, бөлім*); **-ын/-ін** (*толқын, жиын, түйін*); **-у** (*сайлау, қыстау, нұсқау*); **-ма /-ме** (*басқарма, тапсырма, жүктеме*) и др. Одним из продуктивных способов словообразования в казахском языке стали новообразования, созданные с помощью аффикса **-хана** для обозначения названий социальных и других объектов, что стало тенденцией в сфере их переименования после актуализации статуса казахского языка как государственного (*шайхана, емхана, перзентхана, дәріхана*).

В английском языке суффиксы, определяющие предметность, в частности, наименования лиц, менее продуктивны по сравнению с русским языком. Ср.: **-ster** (*songster*), **-wright** (*playwright*), **-an** (*pagan*), **-ian** (*librarian*), **-ain** (*chieftain*), **-en** (*warden*), **-ant** (*assistant*), **-ent** (*agent*), **-ar** (*vicar*), **-or** (*autor*) **-ier** (*colier*), **-er** (*engineer*), **-ee** (*employee*). Наименования неодушевленных предметов образуются посредством суффиксов **-ary** (*glossary, dictionary*), **-ing** (*penning, farming*).

В качестве интернациональных средств выражения значения единичности во многих языках мира, в том числе в русском, казахском и английском языках, выступают префиксы **моно-, уни-** в русском и казахском языках, и **mono-, uni-** в английском языке.

Результаты и их обсуждение

Категория определенности/неопределенности как универсальная категория представляет собой одну из категорий семантики высказывания; функция ее — актуализация и детерминизация имени, демонстрация его единственности в описываемой ситуации (определенность) либо выражение его отношения к классу подобных ему феноменов (неопределенность) [6; 349].

Функционально-семантический аспект изучения категории определенности/неопределенности связан с теорией референции, семантикой артиклей в артиклевых языках, способами проявления данной категории в безартиклевых языках. Как правило, грамматическим показателем категории определенности/неопределенности являются артикли в западноевропейских языках (англ. *the* — *a*; нем. *der* — *ein*; франц. *le, la* — *un une*). У носителей английского языка неопределенный артикль *a/an*, употребление которого необходимо с неопределенными существительными в единственном числе, отождествляется с числительным *one* (*один, бір*), то есть выражает количественное значение. По наблюдениям многих исследователей, именно числительное *один* в различных языках постепенно переходил в неопределенные артикли. Так, Б. Хейне выделяет пять стадий эволюции числительного *один* в грамматикализированный маркер неопределенности: 1) употребление «один» в качестве числительного; 2) представительное употребление «один»; 3) употребление «один» в качестве показателя конкретного референта; 4) употребление «один» в качестве неконкретного референта; 5) нереперентное употребление «один» (генерализованный артикль) [7; 5].

В рамках высказывания категория определенности/неопределенности соотносится с семантической категорией посессивности как базовой семантической категорией. В английском языке поссессивы выражены притяжательными местоимениями *my, your, his, her, its, our, their*, абсолютными фор-

мами притяжательных местоимений (*mine, yours, his, hers, its, ours, theirs*), а также существительными в генетиве, имеющими окончание *'s* или *s* (*John's, my parents, this drivers*). «Английский язык является детерминативно-генетивным языком, в котором поссесивы занимают положение определенного артикля и других маркеров определенности. Английские фразы *'the guy next door's car'* и *'guy next door's car'* являются определенными, обозначающими *'the car belonging to the / a guy next door'* (машина, принадлежащая парню по соседству), хотя во второй фразе поссесор является неопределенным существительным» [8; 3].

В русском языке значение обладания выражается с помощью глаголов *быть* и *иметь*. Семантика обладания, владения/принадлежности может также выражаться притяжательными местоимениями и прилагательными, сочетанием именительного и родительного падежей, которое обозначается как поссесивный генетив. Поссесивный генетив выражает непосредственно принадлежность (*дача Ивановых, машина соседа*); межличностные отношения (*брат отца, друг сестры*); отношение поссесора к группе лиц (*капитан команды*); отношение часть – целое (*спина человека, спинка кресла, хобот слона*); отношение поссесора к некоторому его признаку — размеру (*площадь комнаты, вес ребенка*), свойству (*запах цветов, цвет материи*), качеству (*красота города*); отношение поссесора к производимому им действию (*приезд отца, возвращение коллеги*) и на него направленному (*отчисление студента, изгнание бесов*); авторство (*теория Эйнштейна, закон Ньютона*); пространственные (*земля предков*) и временные (*эпоха Петра*) отношения.

Поссесивность в казахском языке выражается при помощи аффиксов принадлежности — тәулідік жалғау. Ср.: *-мы/-ім/-м — менің қалам-ым* (моя ручка), *менің дәптер-ім* (моя тетрадь), *менің бала-м* (мой ребенок); *-ымыз /-іміз, -мыз/-міз — біздің дос-ымыз* (наш друг), *біздің дос-тар-ымыз* (наши друзья); *біздің үй-іміз* (наш дом), *біздің үй-лер-іміз* (наши дома); *-ыңыз /-іңіз, -ңыз/-ңіз — сенің қалам-ың* (твоя ручка), *сендердің қалам-дар-ың* (твои ручки), *сенің әже-ң* (твоя бабушка), *сенің әже-лер-ің* (твои бабушки); *-ы/-і, -сы/-сі — оның /олардың қыз-ы* (его/их дочь), *оның /олардың сурет-і* (его/их рисунок), *қыз-ым-ның қалам-ы* (ручка моей дочки), *ұл-ым-ның үй-і* (дом моего сына) и др. Наличие мягкого и твердого вариантов окончаний зависит от основы слова и связано с законом слогового сингармонизма, свойственного для всех тюркских языков как языков агглютинативного типа.

В безартиклевых языках категория определенности/неопределенности выражается посредством порядка слов. К примеру, в русском языке конечная позиция в предложении соотносится с неопределенностью, а позиция в его середине — с определенностью (*Она вручила детям книги — Она вручила книги детям*); сочетаниями с указательными и неопределенными местоимениями, а также частями (*Еще тарелочку!* — неопределенное имя; *Только дед ничего не знал* — определенное имя); контекст (*Мужчина купил газету*), в случае, если данное высказывание находится в начале текста, то оба имени могут быть неопределенными, напротив, позиция в середине текста — определенными.

Категория определенности/неопределенности в казахском языке, как и в других безартиклевых тюркских языках, выражается лексическими (указательные и личные местоимения), морфологическими (формы винительного и родительного падежей), синтаксическими (интонация, порядок слов, актуальное членение предложения и др.) средствами. В казахском языке определенность существительного передается несколькими способами. Ср. контекст из стихотворения великого Абая: *Ғалым болмай немене, Балалықты қисаңыз. Болмасаң да ұқсап бақ, Бір ғалымды көрсеңіз* (букв.: Стремись быть ученым, не жалея расстаться с детством, а если не станешь им, то стремись быть похожим на одного из ученых, с кем посчастливится тебе встретиться). Здесь слово *ғалым* — ‘ученый’ в первой строке стихотворения указывает не на конкретного ученого, а на обобщенное, то есть неопределенное имя. Напротив, это слово в сочетании *бір ғалым* — ‘какой-нибудь ученый’ выражает конкретно-го человека, то есть определенное имя.

О категории определенности/неопределенности в тюркских языках Н.К. Дмитриев пишет: «Если обозначаемое именем явление было предметом нашего опыта и, таким образом, известно нам, такое имя считается грамматическим определенным и в функции прямого дополнения употребляется с показателем винительного падежа. Если предмет нам сообщается впервые и мы о нем ничего не знали, то предмет считается грамматически неопределенным и в функции прямого дополнения не получает показателя винительного падежа» [9; 3]. Действительно, эксплицитность и имплицитность выражения родительного (ілік септік) и винительного (табыс септік) падежей в казахском языке следует считать морфологическим показателем категории определенность / неопределенность. Ср.: *Күнікей түйені тіркеп, тақиясын түзеп киіп, оң жағына қарағанда Ордабай айналасының*

барлық шаңырағынан да үлкен, күлімдеген қызыл жақұт күн көктің бір өңірін сары алтынға малып, екі **түйенің** арасынан абажадай боп адырдан суырылып, келе жатыр екен (Ж. Аймауытов).

Өлеңнің ішіне балық жеушілер — Құдайдың сүйген құлы, олардан алапатты адамды Құдай жаратқан жоқ — деп қыстырды (Ж. Аймауытов). Выделенные слова в форме винительного и родительного падежей выражают определенность предмета, денотата.

В казахском языке основным средством выражения неопределенности является лексема *бір* (один), выражающее количественное значение, как и другие количественные числительные. Числительное *бір* (один) является грамматическим показателем единичности и неопределенности. В тексте подобная неопределенность связана с анафоричностью и нарративностью (повествованием), рассказ начинается с неопределенного имени, что наращивает сюжет и появление новых персонажей. Данный тезис можно проиллюстрировать на примере отрывка из романа Ж. Аймаутова «Карткожа». Ср.: ... *Сол кезде қожадан талай бала оқиды. Сол балалардың ішінде босаға жақта — астында бір жапырақтай тері, мұрнын қос-қостан тартып, қожасының ақ сабауына қарай түсіп, шиге шанышқан бір жапырақ қағазына үңіліп, құнысып, бір бала отыратын еді. Жасы 10–11 шамасы болар ма екен, қалай... Екі жеңі де сауыс, бетінің бір жағы сатпақ, көзінің былығы да жөнді тазармайды. Сол баланың қақ-соқпен ісі жоқ, момақан, аңқау, көзі бажырайып, аузын ашып, мұрны қоңқиып отырғаны. Жасында болпиган, сүйкімді бір бала болады ғой, тап сол бала осы еді. Құдай оңдап, аты да түріне сай бола кетер ме? Қартқожа....* Знакомство читателей с Карткожа начинается с сочетания числительного *бір* со словом *бала* (букв.: один ребенок, мальчик, подросток), затем существительное *бала* заменяется сочетается указательным местоимением *сол* (тот, этот). При этом указательные местоимения, также как и личные, обладают высокой степенью референтности.

Значит, числительное *бір* (один) подобно артиклям *a/an* в английском языке встречается в начале повествования, в интродуктивных предложениях, в начале повествования, что особенно характерно для сказочных произведений. Ср.: *Баяғы заманда бір патша болған; Once upon a time there lived a king; Давным-давно жил да был один король.*

Как было отмечено выше, числительное *оңе* (один, *бір*) в разных языках подвергался процессу грамматикализации, постепенно становясь маркером неопределенности. Ср.: *Алматының жанында бір ауыл бар — Қосөзен деген; Есть вблизи Алматы один аул, по названию Косозен; Past Almaty into the country there's a village called Kosozen.*

Понятие определенности в сопоставляемых языках маркируется посредством универсальных квантификаторов, которые выражают совокупность. В английском языке к универсальным квантификаторам относятся местоимения *all* (все), *both* (оба), *half* (половина), *every*, *each* (каждый), местоимения-существительные *everybody*, *everyone* (каждый, все). В русском языке определительные местоимения указывают на обобщенный признак предмета: *весь, всякий, любой, каждый, каждый* и др. Аналогично в казахском языке совокупность выражается такими местоимениями, как *бәрі, барлық, бар, барша, бүкіл, күллі, бүтін, түгел* и др.

Заклучение

Контрастивное изучение типологически и генетически различных языков — русского, казахского и английского — показал, что семантическая оппозиция единичности–множественности является универсальной функционально-семантической категорией. Безартиклевые языки (русский и казахский) обладают различными лексическими и грамматическими средствами, адекватно передающих значение артиклей в английском языке. В сопоставляемых языках определены универсальные и специфичные способы лингвистического кодирования квантитативных смыслов в передаче значений единичности и множественности.

Для сопоставительного анализа использовались параллельные примеры, что позволило раскрыть не только грамматические различия, но и контрасты в образной семантике лексических единиц, а также своеобразие ассоциативного и эмоционального выражения количественных значений. В сопоставляемых языках количественные значения выражаются посредством изоморфных и алломорфных способов кодирования определенности/неопределенности в узусе. При этом связь неопределенности с идеей неопределенного множества является типологическим сходством в русском, казахском и английском языках.

В безартиклевых русском и казахском языках значение определенного артикля в английском языке передается посредством демонстративов, то есть указательных местоимений. Обнаруживаются типологические сходства в способах кодирования определенности в русском, казахском и английском языках: имена собственные, универсальные квантификаторы и посессивы.

Таким образом, в сопоставляемых разноструктурных языках определены универсальные и уникальные способы лингвистического кодирования бинарной категории единичности–множественности в выражении квантитативных смыслов.

Статья выполнена в рамках Проекта по бюджетной программе 217 «Развитие науки», подпрограмме 102 «Грантовое финансирование научных исследований» Комитета науки МОН РК по теме AP 08855826 «Создание цифрового контента для методической поддержки казахстанских сельских учителей русского языка и литературы в организации образовательного процесса в дистанционном формате».

Список литературы

- 1 Цивьян Т.В. Лингвистические основы Балканской модели мира / Т.В. Цивьян. — М.: Наука, 1990. — 207 с.
- 2 Лазуткина Е.М. Концепт «множество» и категория числа имени существительного в русском языке / Е.М. Лазуткина // Логический анализ языка: Числовой код в разных языках и культурах / отв. ред. Н.Д. Арутюнова. — М.: ЛЕНАНД, 2014. — С. 140–149.
- 3 Гузев В.Г. К интерпретации категории числа имен существительных в тюркских языках / В.Г. Гузев, Д.М. Насилов // Вопросы языкознания. — 1975. — №3. — С. 98–111.
- 4 Кручинина И.Н. Имена существительные. Категория числа. Категория падежа. Значение падежей / И.Н. Кручинина // Краткая русская грамматика. — М.: Наука, 2001. — С.176–184.
- 5 Комарова З.И. Функционально-семантическая категория единичности в русском и английском языках: моногр. / З.И. Комарова, Л.А. Запевалова. — Екатеринбург: УрФУ, 2010. — 236 с.
- 6 Лингвистический энциклопедический словарь / гл. ред. В.Н. Ярцева. — М.: Сов. энцикл., 1990. — 682 с.
- 7 Heine B. Cognitive Foundations of Grammar / B. Heine. — Oxford: Oxford University Press, 1997. — 185 p.
- 8 Фаттахова Э.Б. Категория определенности–неопределенности в разноструктурных языках: на материале английского, китайского и татарского языков: автореф. ... дис. канд. филол. наук: 10.02.20 — «Сравнительно-историческое, типологическое и сопоставительное языкознание» / Э.Б. Фаттахова. — Казань, 2015. — 24 с.
- 9 Дмитриев Н.К. Строй турецкого языка / Н.К. Дмитриев. — Л.: Ленингр. гос. ун-т, 1939. — 60 с.

Ж.Б. Жауыншиева, Ж.Қ. Қиынова, Г.Е. Жандыкеева

Әртекес тілдердегі квантитативті мағыналарды білдіруде белгілік – белгісіздік семантикалық оппозициялары

Мақалада орыс, қазақ және ағылшын сияқты әртекес тілдердегі квантитативті мағыналарды білдірудегі *белгілік–белгісіздік* семантикалық тіресімдердің контрастивті сипаттамасы берілген. Мысалдар негізінде квантитативтілік, заттылық және белгілік/белгісіздік сияқты үш негізгі компоненттерден тұратын даралық категориясын білдіру амалдары салыстырылады. Салғастырмалы тілдердегі жиынтықты білдіретін әмбебап квантификаторлар арқылы белгіленетін анықтылық ұғымы айқындалған. Ағылшын тіліндегі артикльдер семантикасы мен орыс және қазақ тілдеріндегі артикльсіз белгісіздікті білдірудің грамматикалық тәсілдеріне ерекше назар аударылған. Мақалада *один, бір, one* сан есімдердің грамматикалану үдерісін дәлелдейтін мысалдар берілген. Авторлар узустағы белгілік–белгісіздікті кодтауда салғастырмалы тілдердегі сандық мағыналар изоморфты және алломорфты амалдар арқылы беріледі деген қорытынды жасайды.

Кілт сөздер: белгілік–белгісіздік, даралық–көптілік, квантитативті мағына, әртекес тілдер, семантикалық тіресімдер.

Zh.B. Zhaunshiyeva, Zh.K. Kiynova, G.E. Zhandykeyeva

Semantic oppositions of certainty - uncertainty in the expression of quantitative meanings in languages with different structures

The article provides a contrastive description of the semantic oppositions of certainty-uncertainty in the expression of quantitative meanings in such diverse languages as Russian, Kazakh, and English. Based on language examples, the ways of expressing the category of singularity are compared, which consists of three basic components: quantitateness, objectivity and certainty / uncertainty. It is revealed that the concept of certainty in the compared languages is marked by means of universal quantifiers that express the totality. Particular attention is paid to the semantics of articles in the English language and grammatical ways of expressing indefiniteness in non-article, Russian and Kazakh languages. The article provides examples illustrating the process of grammaticalization of the numeral *odin*, *bir*, *one*. The authors conclude that in the compared languages quantitative values are expressed by means of isomorphic and allomorphic ways of encoding certainty/uncertainty in the usage.

Keywords: certainty/uncertainty, singularity/plurality, quantitative meaning, languages with different structures, semantic oppositions.

References

- 1 Tsivyan, T.V. (1990). *Lingvisticheskie osnovy Balkanskoi modeli mira* [Linguistic foundations of the Balkan model of the world]. Moscow: Nauka [in Russian].
- 2 Lazutkina, E.M. (2014). *Kontsept «mnoghestvo» i kategoriia chisla imeni sushchestvitelnogo v russkom yazyke* [The concept of “set” and the category of the number of the noun in the Russian language]. N.D. Arutyunova (Ed.). *Logicheskii analiz yazyka: Chislvoi kod v raznykh yazykakh i kulturakh — Logical language analysis: Numerical code in different languages and cultures*. Moscow: LENAND [in Russian].
- 3 Guzev, V.G., & Nasilov, D.M. (1975). *K interpretatsii kategorii chisla imen sushchestvitelnykh v tiurkskikh yazykakh* [On the interpretation of the category of the number of nouns in the Turkic languages]. *Voprosy yazykoznaniiia — Questions of linguistics* [in Russian].
- 4 Kruchinina, I.N. (2001). *Imena sushchestvitelnye. Kategoriia chisla. Kategoriia padezha. Znachenie padezhei* [Nouns. The category of the number. Case category. Meaning of cases]. *Kratkaia russkaia grammatika — Brief Russian grammar*. Moscow [in Russian].
- 5 Komarova, Z.I., & Zapevalova, L.A. (2010). *Funktsionalno-semanticheskaia kategoriia edinichnosti v russkom i angliiskom yazykakh* [Functional-semantic category of singularity in Russian and English]. Ekaterinburg: UrFU [in Russian].
- 6 Yarceva, V.N. (Eds.) (1990). *Lingvisticheskii entsiklopedicheskii slovar* [Linguistic Encyclopedic Dictionary]. Moscow: Sovetskaia entsiklopediia [in Russian].
- 7 Heine B. (1997). *Cognitive Foundations of Grammar*. Oxford: Oxford University Press.
- 8 Fattahova, Ye.B. (2015). *Kategoriia opredelennosti–neopredelennosti v raznostrukturnykh yazykakh: na materiale angliiskogo, kitaiskogo i tatarskogo yazykov* [The category of certainty-uncertainty in different structural languages: based on the material of English, Chinese and Tatar languages]. *Extended abstract of candidate's thesis*. Kazan [in Russian].
- 9 Dmitriev, N.K. (1939). *Stroi turetskogo yazyka* [The structure of the Turkish language]. Leningrad: Leningradskii gosudarstvennyi universitet [in Russian].

А.К. Казкенова¹, Г.Р. Кадырова², А.Ш. Аманов³

¹Евразийский технологический университет, Алматы, Казахстан;

²Satbayev University, Алматы, Казахстан;

³Казахский национальный университет имени Аль-Фараби, Алматы, Казахстан
(E-mail: a.kazkenova@etu.edu.kz, rabikovna@mail.ru, amir_frl@mail.ru)

Творительный падеж в русских письменных текстах студентов-казахов (по данным Русского учебного корпуса)

В статье рассмотрены примеры нестандартного употребления форм творительного падежа с предлогами и без них в текстах, написанных на русском языке студентами казахских групп вузов г. Алматы. Тексты размещены в Русском учебном корпусе (www.web-corpora.net/RLC), и это дает новые возможности для описания и анализа стратегий их построения. Обнаруженные отклонения в употреблении творительного падежа объясняются влиянием как падежной системы родного языка, так и смежных конструкций русского языка, а также нетривиальными решениями авторов-билингвов. В статье проанализированы наиболее типичные для казахского подкорпуса примеры пропуска предлога при творительном падеже и, наоборот, использования творительного падежа с избыточным предлогом, представлена попытка объяснить причины обнаруженных отклонений. Полученные результаты могут быть использованы в практике преподавания русского языка и служить дополнением к исследованиям казахско-русского билингвизма.

Ключевые слова: русский язык, Русский учебный корпус, творительный падеж, предлог, письменный текст, интерференция.

Введение

Лингвистическое описание русского творительного падежа имеет богатую историю. Прежде всего, это объясняется его яркими особенностями: разветвленной системой частных значений, совмещением синтаксических и семантических функций. Кроме того, формы творительного падежа оказываются на пересечении двух противоположных тенденций, реализующихся в русской грамматической системе: адвербиализации и развития аналитических конструкций, о чем писал еще В.В. Виноградов [1; 143].

Среди наиболее известных описаний системы значений творительного падежа и ее эволюции в русском языке (в сопоставлении с другими славянскими языками) следует назвать работу Р. Мразека [2] и коллективную монографию под редакцией С. Н. Бернштейна [3]. В лингвистике также накоплен опыт описания семантики форм творительного падежа через синтаксические конструкции, в которые он включен — в качестве аргумента глагола [4–6] и формы имени, обладающего собственной семантикой [7; 74–87]. Анализ функций творительного падежа также представлен в [8; 47–49], его синтаксем — в [9; 230–295], семантических ролей — в [10].

В нашей статье формы творительного падежа описываются на основе анализа текстов, написанных на русском языке студентами вузов г. Алматы — носителями казахского языка как доминантного. Эти тексты размещены в казахском подкорпусе Русского учебного корпуса / Russian Learner Corpus [11] (о Корпусе см. ниже). В первую очередь, нас интересуют те контексты, где творительный падеж используется с избыточным предлогом либо, наоборот, при нем наблюдается пропуск ожидаемого предлога. Наша задача заключается в том, чтобы описать основные типы отклонений в использовании предложно-падежных групп и определить причины, вызывающие такие отклонения.

Наблюдения над учебными текстами, осуществленные с помощью корпусных технологий, могут представлять интерес с точки зрения преподавания русского языка в казахской школьной и студенческой аудитории. Во многом они сближаются с опытом казахстанской лингводидактики, в первую очередь, с работами Г.А. Мейрамова, посвященными проблемам обучения моделям русского управления, см., например, [12]. Безусловно, мы учитываем лингвистические исследования ошибок, совершаемых при выборе предложно-падежных групп носителями русского языка [13] и людьми, для которых русский не является родным языком [14–17]. Таким образом, предпринятый нами корпусный анализ нестандартного использования творительного падежа с предлогами и без них можно рассматривать в русле развивающихся в лингвистике и лингводидактике традиций.

Материалы и методы исследования

Как было отмечено выше, источником данных послужил Русский учебный корпус. Он создан в 2013 г. в Лаборатории по корпусным исследованиям Национального исследовательского университета «Высшая школа экономики» (Москва, Россия) под руководством Е.В. Рахилиной. Главной особенностью этого корпуса является то, что в него включены тексты авторов, для которых русский язык является иностранным, неродным или эритажным (унаследованным). Родными (доминантными) языками авторов корпусных текстов являются 26 различных языков (английский, финский, японский, французский, немецкий и др.).

Если говорить о казахском подкорпусе Русского учебного корпуса, то он был создан в 2016 г. и до настоящего времени регулярно пополняется новыми текстами. По состоянию на начало апреля 2021 г. он является одним из крупных подкорпусов Русского учебного корпуса (в нем более 130 тыс. словоупотреблений, занимает 4-е место по объему).

Еще одной важной особенностью Русского учебного корпуса является разметка, позволяющая отслеживать разнообразные отклонения: от орфографических до дискурсивных. В отличие от морфологической разметки, которая производится в корпусе автоматически, разметка по типам отклонений производится вручную — в этом случае обнаруженному отклонению разметчик должен присвоить тэг (метку) в соответствии с разработанной классификацией отклонений (см. <http://www.webcorpora.net/RLC/help>).

При всей трудоемкости процесса ручной разметки она предоставляет пользователям корпуса важное преимущество — возможность отслеживать и отбирать контексты, в которых представлен тот или иной тип отклонений. Так, для отбора случаев нестандартного использования русских предлогов нами использовался тэг (метка) *Prep*. Комбинируя ее с тэгами *Miss* и *Extra*, можно найти, соответственно, примеры пропуска или избыточной вставки предлогов. Для поиска контекстов с нестандартным использованием творительного падежа также использовались тэги *Gov* (ошибки в управлении) и *Constr* (неверный выбор конструкции или ошибка внутри конструкции). Кроме того, возможности лексико-грамматического поиска позволяют отбирать в корпусе необходимые для задач исследования формы творительного падежа и их сочетания с теми или иными предлогами.

В результате применения разных стратегий поиска мы извлекли из казахского подкорпуса и проанализировали 70 контекстов. Ядром этой выборки можно считать 25 контекстов с пропуском предлога при творительном падеже и 30 контекстов со вставкой лишнего предлога. Остальные контексты привлекались в качестве примеров нестандартного выбора предлога или модели управления. Все сочетания, как с пропущенным предлогом, так и с избыточной вставкой, — это сочетания, управляемые глаголами.

Результаты и их обсуждение

Прежде чем обсуждать использование форм творительного падежа в учебных текстах казахско-русских билингвов важно напомнить, что отклонения в выборе падежных форм и предложно-падежных групп, в первую очередь, могут быть вызваны интерференцией родного языка.

Как известно, в казахском языке ближайшим аналогом русского творительного падежа является көмектес септік. Однако, имея весьма сложную систему значений [18; 290–295], он может соответствовать как русскому беспредложному творительному, так и сочетанию *с* + творительный падеж. Безусловно, этот факт, в первую очередь, осложняет выбор нужной формы. Судя по корпусным примерам, это самая главная трудность, связанная с творительным падежом: именно предлог *с* пропускается во всех 25 контекстах и, наоборот, чаще всего излишне вставляется (в 26 контекстах из 30).

Попробуем выяснить, с какими закономерностями можно связать пропуск предлога *с*. Пропуск предлога *с* (с учетом привычного в родном языке способа выражения — с помощью көмектес септік без послелога) кажется по-своему логичным. Ср. пример (1) и его перевод на казахский язык (1а):

(1) *Кстати, я живу в квартире своими подругами*.*

(1а) *Айтпақшы, мен бұл пәтерде құрбыларыммен тұрамын.*

Вероятно, под влиянием родного языка автор-билингв оценивает использование предлога *с* как избыточное и в следующем примере, где значение совместности уже выражается с помощью слова *вместе*:

(2) *Ведь проведенные вместе родными дни не сможешь заменить ничем...*

* Здесь и далее примеры приводятся в авторском написании.

(2а) *Өйткені туыстарыммен бірге өткізген күндерді ештеңемен алмастыруға болмайды...*

Между тем в корпусе есть и такие контексты, где нормативное употребление формы творительного падежа соседствует с нестандартным:

(3) *Ходила в школу чтобы общаться с одноклассниками, чтобы веселиться друзьями.*

Большая часть извлеченных из корпуса нестандартных употреблений (13 из 25, или 52 %) включает в свой состав наименование лиц или групп лиц и выражают комитативные отношения (см. пример (1)–(2)). К ним тесно примыкают 4 примера с метафорическим осмыслением того или иного взаимодействия (4):

(4) *Каждый день мы сталкиваемся проблемами порядка дня.*

Любопытно, что в истории славянских языков, в частности, русского, комитативный творительный был изначально беспредложным и лишь впоследствии при нем укрепился предлог *с* [19; 41–43].

С + творительный «сопроводительного предмета» [8; 49] также регулярно вызывает трудности у авторов анализируемых текстов. Эта форма с пропуском предлога в 4 примерах зафиксирована в прямом значении (5) и в 5 примерах — в переносном, в них выражается сопутствующее качество или эмоция (6):

(5) *Все люди на планете рождаются одинаковыми приспособлениями.*

(6) *Мое личное мнение таково, что жизнь нам дается один раз, и нужно прожить ее умом.*

Пропуск предлога *с* может быть связан и с действием синтаксических факторов. Так, в 4 контекстах пропуск предлога связан с построением рядов однородных членов, в которых ожидалось бы повторение предлога, ср.:

(7) *Вспоминаю эти моменты не с улыбкой и даже не обидой.*

Сравнение с исследованиями пропуска предлогов в русской речи носителей других языков (= носителей русского языка как родного) показывают, что пропуск предлога *с* перед формой творительного падежа, как и в нашей выборке, в большей степени обусловлен влиянием родных языков, нежели влиянием других факторов. Так, при описании аналогичного пропуска предлога *с* в русской речи арчинцев отмечается, что это явление нельзя объяснить действием фонетических факторов (например, они значимы для пропуска другого русского предлога — *в*^{*}), и, наоборот, важную роль играет тот факт, что основное значение русского предлога передается морфологическими средствами («the first language expresses the main meaning of the Russian preposition by morphological means») [14; 76, 77].

Как мы отметили выше, в казахском подкорпусе также зафиксированы неоднократные случаи вставки лишнего предлога перед формой творительного падежа. Чаще всего вставляется *с* (26, или 86,7 %), а также *на* (1) и *над* (3).

Если оценивать семантические роли, связанные со вставкой предлогов, то наиболее частотными оказываются ошибки, допускаемые при творительном образе действия. Эта форма в 9 случаях (30 %) сопровождается избыточным предлогом *с*. Например:

(8) *Мы со всей душой болеем за любимую команду.*

(9) *Некоторые мои сокурсники мучают своих родителей и их не интересует то, каким образом, с каким трудом они зарабатывают.*

Следующий пример интересен тем, что связан со смешением беспредложного творительного совокупности (коллективного участия) [2; 80–82; 20] *всей семьей* и сочетания с предлогом *со всей семьей*. Очевидно, что первое предполагает включение субъекта в группу (*мы всей семьей* = субъект — часть семьи), а второе — нет, однако автор это довольно тонкое семантическое различие между двумя очень похожими конструкциями не учитывает:

(10) *Но, когда мне было всего десять лет, мы со всей семьей и родственниками ездили в Боровое.*

Еще одна семантическая роль, связанная с довольно частой вставкой предлога перед творительным падежом, — пациенс. В нашей выборке оказалось 6 таких примеров, ср. (11):

(11) *И прямо сейчас хочу с вами поделиться с интересными событиями в моей жизни.*

** Отмечается, что пропуск предлога *в* зависит от качества начального звука имени: «phonetic parameters are significant: the preposition-drop is less likely for V-initial stems than for C-initial ones; and it is less likely for stems with initial soft (palatalized) consonants, than for those with initial hard consonants: V-stems < Cj-stems < C-stems» [15; 21].

† Отмечается, что пропуск предлога *с* зависит от качества начального звука имени: «phonetic parameters are significant: the preposition-drop is less likely for V-initial stems than for C-initial ones; and it is less likely for stems with initial soft (palatalized) consonants, than for those with initial hard consonants: V-stems < Cj-stems < C-stems» [15; 21].

Отдельную группу составляют 5 примеров, где предлогом *с* сопровождается творительный стимул:

(12) *И я горжусь с этим достижением* нашего аула.

(13) *Я некогда не переставала восхищаться над творениями* Всевышнего.

Примеры (12) и (13) интересны тем, что не являются результатами прямого калькирования (ср. модели управления: *туындысына* (барыс септік) *сүйсінү* и *жетістігін* (табыс септік) *мақтаныш тұту*). При этом показательно, что авторы все же правильно выбирают творительный падеж, но сопровождают его избыточным предлогом.

Пример (13) заслуживает особого комментария еще и потому, что в нем представлен редкий в нашей выборке выбор предлога *над*. Кажется, что этот предлог противоречит самой идее восхищения: в русском языке в сочетаниях, обозначающих эмоциональные состояния, с помощью этого предлога вводится объект (пациент) преимущественно негативного воздействия, психологического давления (*издеваться над собакой, смеяться над ребенком*). В более обобщенном смысле, вероятно, это проявление метафорической модели LESS IS DOWN [21].

В нашем материале есть также 4 примера, где предлог *с* (*со*) встречается перед творительным падежом, обозначающим отправную / конечную точку. Например:

(14) *Казахская свадьба обязательно начинается с песней* «Жар-жар».

(15) *Мы постоянно организовали чемпионат по футболу конец иногда заканчивался с дракой*.

Вероятно, появление таких сочетаний может быть объяснено влиянием не только казахского языка, но и русской конструкции *с* + родительный падеж, используемой также для обозначения отправной пространственной или временной точки (*с крыши, с утра*).

Формы, зависимые от глагола *отличаться* и прилагательных *интересный, довольный* и т.д., называют творительным аспекта [10]. В нашей выборке вставка предлога *с* в подобных контекстах встретила 4 раза. Например:

(16) *И с этими вещами люди отличаются друг от друга*.

(17) *Я доволен на свою жизнь*.

В завершение обзора ошибок остановимся на единичных примерах с избыточной вставкой предлога *с*. Они заслуживают внимания, так как иллюстрируют то, насколько своеобразно билингвы перестраивают систему русского языка. Так, в корпусе обнаружен следующий пример с творительным инструмента:

(18) *Он хочет чтобы горожане воспользовались с общественным транспортом*.

Пример (18) очень близок к творительному транспорта (*приехать поездом*), и кажется, что вставка *с* в нем соответствует общему сценарию, когда творительный *с* предлогами и без них смешиваются под влиянием родного языка, в котором есть один падеж, соответствующий им, — көмектес септік. Однако в корпусе имеется еще несколько примеров, где эта же модель распространяется и на другие случаи, которые в русском языке обслуживаются конструкцией *на* + предложный падеж:

(19) *Мои сестры катали меня с этой коляской*.

(20) *А то сейчас я страшно устала туда сюда с автобусом ходить*.

Примеры (19)–(20) показывают различия в способах обозначения передвижения на транспорте: конструкции казахского языка *автобуспен жүру* в русском языке соответствуют *ездить автобусом, ездить на автобусе, ехать в автобусе*. Каждая из этих конструкций имеет свои семантические особенности, неоднократно привлекавшие внимание лингвистов. Так, Р. Мразек писал об ограничениях, действующих в русском языке по отношению к творительному транспорта и его конкуренции с конструкцией *на* + предложный падеж [2; 38, 39]. Анализируя различия предлога *на* от предлога *в* в таких конструкциях, О.Н. Селиверстова отмечает, что *на* фиксирует «учет только функциональной предназначенности» предмета [22; 201], а «выбор предлога *в* может быть связан с теми или иными условиями, способствующими акцентированию внимания на характере самого места» [22; 208]. В свою очередь, русский творительный падеж со значением средства перемещения с помощью языка семантических примитивов описан в работе А. Вежицкой [5; 293].

Что касается анализируемых учебных текстов, то в них, как нам кажется, под влиянием родного языка конструкция *с* + творительный падеж расширяет свое употребление за счет *на* + предложный падеж — конструкции в меньшей степени мотивированной, нежели *в* + предложный падеж.

Еще один пример — нестандартное употребление творительного времени (21):

(21) *С каждым летом я ходила в интересные лагеря*.

Вероятно, в этом примере, как и в (14), свою роль сыграла смежная конструкция *с каждым днем / часом...*, выражающая, как известно, другое значение — «периодичность или постепенность изменений в субъекте» [9; 285].

Применение похожей стратегии наблюдается в примере (22), где наречие *зимой*, «застывшая» форма творительного падежа существительного, сопровождается предлогом *в*:

(22) ...даже **в зимой** мы играли друзьями катались на санках...

Созданное билингвом сочетание *в зимой* представляет собой весьма оригинальную контаминацию, в которой прослеживаются следы формы местного падежа (шығыс септік) *қыста*, а эта форма, как известно, может переводиться на русский язык конструкцией *в + предложный падеж (қантарда — в январе)*. Однако позицию падежной формы имени занимает наречие *зимой*. Интересно, что сочетания предлогов *на* и *в* с наречиями времени обнаруживаются, например, в речи француско-русских билингвов. Их наличие объясняется влиянием эквивалентных французских конструкций, в которых есть предлоги, см. [16].

Заключение

Главной предпосылкой отклонений в употреблении творительного падежа в учебных текстах является интерференция родного языка — наличие в нем *көмектес септік*, совпадающего как с беспредложным творительным, так и с сочетаниями творительного падежа с предлогом *с*.

Однако видеть в корпусных примерах только следы калькирования казахских конструкций было бы, по-видимому, тоже не верно. В ряде случаев мы обнаружили более сложные явления, в которых, по сути, проявляется не копирование знакомых образцов, а творческая деятельность билингвов (ср. понятие «не-кальки» [23]). Так, мы видели, что в примерах (11)–(12) выражение стимула верно оформлено формами творительного падежа несмотря на то, что в казахском языке в аналогичных конструкциях нет *көмектес септік*. Примеры (17)–(19) иллюстрируют распространение конструкции *с + творительный падеж* на смежные конструкции, обозначающие перемещение на транспорте. Пример (21) представляет собой контаминацию наречия *зимой* (восходящего к форме творительного падежа) и продуктивной модели выражения временного значения (*в + предложный падеж*).

В статье мы не ставили специально цель — выявить семантические правила русского языка с помощью учебных текстов*, но тем не менее наблюдения за отдельными примерами наталкивают и на семантические выводы (ср. комментарии к примерам (10) и (13)).

В заключение попытаемся объяснить логическую связь между тем, что в одних случаях в нестандартных контекстах употребляется лишний предлог, а в других — пропускается ожидаемый предлог.

Как нам представляется, смешение этих употреблений творительного падежа может иметь как парадигматическую, так и синтагматическую природу.

Так, с одной стороны, зона «сопроводительного предмета», качества, эмоции и т.д. (*с+творительный падеж*) и зоны образа действия, стимула и аспекта, обслуживаемые беспредложным творительным падежом, семантически довольно близки друг к другу. Не случайно в русском языке функционируют похожие конструкции и идиомы (*всей душой* и *со всей душой*, *всей семьей* и *со всей семьей*, *жить своим умом* и *подойти к делу с умом*). Неверная интерпретация близких семантических ролей ведет к их парадигматическому смешению.

С другой стороны, комитативные сочетания и творительный пациенс могут взаимно влиять друг на друга в одном контексте, соответственно, имеет место синтагматическое влияние похожих форм†, ср. (22), а также (11):

(23) Теперь, можно я **с вами** поделюсь **с планами**, которые очень хочу реализовать в ближайшее время?

Таким образом, корпусные технологии, применяемые к нестандартному речевому материалу, позволяют выявлять в нем собственные внутренние закономерности. Соответственно, с помощью этих технологий можно анализировать речевые произведения билингвов во всей их сложности и противоречивости.

* Однако на материале казахского подкорпуса Русского учебного корпуса такого рода исследования уже проводились [24, 25].

† М. В. Русакова отмечает, что такого рода сбои под влиянием аналогии с соседними грамматическими формами случаются и в речи носителей русского языка [13; 129, 130].

Исследование осуществлено при поддержке Комитета науки Министерства образования и науки Республики Казахстан (грант № AP08955417).

Список литературы

- 1 Виноградов В.В. Русский язык (Грамматическое учение о слове) / В.В. Виноградов. — 2-е изд. — М.: Высш. шк., 1972. — 616 с.
- 2 Мразек Р. Синтаксис русского творительного (структурно-сравнительное исследование) / Р. Мразек. — Praha: Statni pedagogicke nakladatelství. — 1964. — 287 с.
- 3 Творительный падеж в славянских языках / ред. С. Н. Бернштейн. — М.: Изд-во АН СССР, 1958. — 380 с.
- 4 Якобсон Р.О. К общему учению о падеже (пер. с нем.) / Р.О. Якобсон // Избранные работы. — М.: Прогресс, 1985. — С. 133–175.
- 5 Вежбицкая А. Дело о поверхностном падеже (пер. с англ.) / А. Вежбицкая // Семантические универсалии и базисные концепты. — М.: Языки славянской культуры, 2011. — С. 255–301.
- 6 Janda L.A. *A geography of case semantics: the Czech dative and the Russian instrumental* / L.A. Janda. — Berlin–New York: Mouton de Gruyter, 1993.
- 7 Рахилина Е.В. Когнитивный анализ предметных имен: семантика и сочетаемость / Е.В. Рахилина. — М.: Русские словари, 2008. — 416 с.
- 8 Шелякин М.А. Функциональная грамматика русского языка / М.А. Шелякин. — М.: Русский язык, 2001. — 288 с.
- 9 Золотова Г.А. Синтаксический словарь: Репертуар элементарных единиц русского синтаксиса / Г.А. Золотова. — 3-е, стереотип. — М.: Едиториал УРСС, 2006. — 440 с.
- 10 Печеный А.П. Творительный падеж [Электронный ресурс] / А.П. Печеный. — М., 2012. Режим доступа: <http://rusgram.ru> (Дата обращения: 18.04.2021).
- 11 Русский учебный корпус [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://www.web-corpora.net/RLC> (Дата обращения: 18.04.2021).
- 12 Мейрамов Г.А. Система обучения русскому грамматическому управлению учащихся-казахов / Г.А. Мейрамов. — Алма-Ата: Мектеп, 1968. — 215 с.
- 13 Русакова М.В. Элементы антропоцентрической грамматики русского языка / М.В. Русакова. — М.: Языки славянской культуры, 2013. — 568 с.
- 14 Daniel M. Highlanders' Russian: Case Study in Bilingualism and Language Interference in Central Daghestan / M. Daniel, N. Dobrushina, S. Knyazev // *Slavica Helsingiensia*. — 2010. — No. 40. — P. 65–93.
- 15 Stojnova N. Russian in contact with Southern Tungusic languages: Evidence from the Contact Russian Corpus of Northern Siberia and the Russian Far East / N. Stojnova // *Slavica Helsingiensia*. — 2019. — No. 52. — P. 9–36.
- 16 Kor Chahine, I. *Some Russian Prepositional Constructions through Russian Learner Corpus* [Conference presentation] / I. Kor Chahine, Yu. Perova-Nouvelot, E. Uetova // AATSEEL, Conference; New-Orleans, United States. (2019, February 7–10). <https://hal.archives-ouvertes.fr/hal-02099331/file/AATSEEL%202019%20New%20Orleans.pdf>
- 17 Panova A. Preposition drop in Russian spoken in Daghestan: a quantitative corpus study / A. Panova, T. Philippova // *Indigenous languages of Russia in contact with Russian II: Book of abstracts* (2021, February 11–13), (pp. 71–73). Moscow. http://ruslang.ru/doc/contact_group/RusContact_BookOfAbstracts_2021.pdf
- 18 Жұбаева О. Қазақ тілінің когнитивті грамматикасы / О. Жұбаева. — Алматы: «Қазығұрт» баспасы, 2014. — 392 б.
- 19 Станишева Д.С. Творительный социативный / Д.С. Станишева // Творительный падеж в славянских языках / ред. С.Н. Бернштейн. — М.: Изд-во АН СССР, 1958. — С. 41–75.
- 20 Станишева Д.С. Творительный совокупности / Д.С. Станишева // Творительный падеж в славянских языках / ред. С.Н. Бернштейн. — М.: Изд-во АН СССР, 1958. — С. 193–200.
- 21 Lakoff G. *Metaphors We Live By* / G. Lakoff, M. Johnson // Chicago: University of Chicago Press, 1980.
- 22 Селиверстова О.Н. Семантическая структура предлога *на* / О.Н. Селиверстова // Исследования по семантике предлогов / ред. Д. Пайар, О.Н. Селиверстова. — М.: Русские словари, 2000. — С. 189–242.
- 23 Выренкова А.С. Грамматика ошибок и грамматика конструкций: «эритажный» («унаследованный») русский язык / А.С. Выренкова, М.С. Полинская, Е.В. Рахилина // Вопросы языкознания. — 2014. — № 3. — С. 3–19.
- 24 Рахилина Е.В. Заметки о русском числе / Е.В. Рахилина, А.К. Казкенова // Вестн. РУДН. Сер. Лингвистика. — 2018. — Т. 22, № 3. — С. 605–627.
- 25 Рахилина Е.В. Маркирование итератива в русской речи носителей казахского языка / Е.В. Рахилина, А.К. Казкенова // Тр. Ин-та русского языка им. В.В. Виноградова. — 2020. — № 4. — С. 168–192.

А.К. Қазкенова, Г.Р. Кадырова, А.Ш. Аманов

Қазақ студенттерінің орысша жазба мәтіндеріндегі көмектес септік (орыс тілі оқу корпусының деректеріне сәйкес)

Мақалада Алматы қаласының жоғары оқу орындарындағы қазақ топтары студенттерінің орыс тілінде жазған мәтіндерінде көмектес септігінің (творительный падеж) предлогтармен және предлогтарсыз формаларының стандартты емес қолдану мысалдары зерттелген. Мәтіндер Орыс тілі оқу корпусында орналастырылған (www.web-corpora.net/RLC) және бұл оларды құру стратегияларын сипаттауға және талдауға жаңа мүмкіндіктер береді. Көмектес септігін қолдану барысындағы ауытқулар ана тіліндегі септіктер жүйесінің, орыс тілінің ұқсас құрылымдарының, және де билингв-авторлардың тривиальді емес шешімдерінің әсерлерімен түсіндіріледі. Мақалада қазақ тілі корпусшасына тән көмектес септігін қолданудағы предлогтардың түсіп қалу, және керісінше, шамадан тыс предлогтармен қолдану мысалдары, сонымен қатар, анықталған ауытқулардың себептері қарастырылған. Алынған нәтижелер орыс тілін оқыту практикасында қолданылуы мүмкін, сонымен бірге қазақ-орыс билингвизмінің зерттеулеріне өз үлесін қосады.

Кілт сөздер: орыс тілі, Орыс тілінің оқу корпусы, көмектес септік (творительный падеж), предлог, жазба мәтін, интерференция.

A. K. Kazkenova¹, G.R. Kadyrova², A. Sh. Amanov³

The instrumental case in Russian written texts of Kazakh students: evidence from the Russian learner corpus

The article examines non-standard examples of the instrumental case with and without prepositions in texts written in Russian by Kazakh students of universities in Almaty. The texts are located in the Russian Learner Corpus (www.web-corpora.net/RLC), and this provides new opportunities for describing and analyzing strategies for their construction. The detected deviations in the use of the instrumental case are explained by the influence of both the case system of the native language and related Russian constructions, as well as the non-trivial decisions of bilingual authors. The article analyzes the most typical examples of the Kazakh subcorpus of missing preposition in the instrumental case and, conversely, using the instrumental case with an excessive preposition; an attempt to explain the reasons for the detected deviations is presented. The obtained results can be used in the practice of teaching the Russian language and serve as an addition to the research on Kazakh-Russian bilingualism.

Keywords: Russian, Russian Learner Corpus, instrumental case, preposition, written text, transfer.

References

- 1 Vinogradov, V.V. (1972). *Russkii yazyk (Grammaticheskoe uchenie o slove)* [Russian language (Grammatical study of the word)]. (2d ed.). Moscow: Vysshaya shkola [in Russian].
- 2 Mrazek, R. (1964). *Sintaksis russkogo tvoritel'nogo (strukturno-sravnitel'noe issledovanie)* [The syntax of the Russian instrumental (structural-comparative study)]. Praga: Statni pedagogicke nakladatelstvi [in Russian].
- 3 Bernstein, S.N. (Eds.). (1958). *Tvoritel'nyi padezh v slavianskikh yazykakh* [Instrumental case in Slavic languages]. Moscow: Izdatelstvo Akademii nauk SSSR [in Russian].
- 4 Jakobson, R.O. (1985). K obshchemu ucheniiu o padezhe [Contribution to the general case theory]. *Izbrannye raboty* [Selected works]. Moscow: Progress [in Russian].
- 5 Vezhbitskaya, A. (2011). Delo o poverkhnostnom padezhe [The Case of the Surface]. *Semanticheskie universalii i bazisnye kontsepty* [Semantic universals and basic concepts]. Moscow: Yazyki slavianskoi kultury [in Russian].
- 6 Janda, L.A. (1993). *A geography of case semantics: the Czech dative and the Russian instrumental*. Berlin–New York: Mouton de Gruyter.
- 7 Rakhilina, E.V. (2008). *Kognitivnyi analiz predmetnykh imen: semantika i sochetnost* [Cognitive analysis of names of objects: semantics and combinability]. Moscow: Russkie slovari [in Russian].
- 8 Shelyakin, M.A. (2001). *Funktsionalnaya grammatika russkogo yazyka* [Functional grammar of the Russian language]. Moscow: Russkii yazyk [in Russian].
- 9 Zolotova, G.A. (2006). *Sintaksicheskii slovar: Repertuar elementarnykh edinits russkogo sintaksisa* [Syntactic Dictionary: Repertoire of Elementary Units of Russian Syntax]. Moscow: Editorial URSS [in Russian].
- 10 Pechenyi, A.P. (2012). *Tvoritel'nyi padezh* [Instrumental case]. Retrieved from <http://rusgram.ru> [in Russian].
- 11 Russkii uchebnyi korpus — Russian Learner Corpus. Retrieved from <http://www.web-corpora.net/RLC> [in Russian].
- 12 Meiramov, G.A. (1968). *Sistema obucheniia russkomu grammaticheskomu upravleniiu uhashchikhsia-kazakhov* [The System of Teaching Russian Grammatical government for Kazakh Students]. Alma-Ata: Mektep [in Russian].

- 13 Rusakova, M.V. (2013). *Elementy antropotsentricheskoi grammatiki russkogo yazyka* [Elements of the anthropocentric grammar of the Russian language]. Moscow: Yazyki slavianskoi kultury [in Russian].
- 14 Daniel, M., Dobrushina, N., & Knyazev, S. (2010). Highlanders' Russian: Case Study in Bilingualism and Language Interference in Central Daghestan. *Slavica Helsingiensia*. 40, 65 — 93.
- 15 Stoyanova, N. (2019). Russian in contact with Southern Tungusic languages: Evidence from the Contact Russian Corpus of Northern Siberia and the Russian Far East. *Slavica Helsingiensia*. 52. 2019. 9 — 36.
- 16 Kor Chahine, I., Perova-Nouvelot, Yu., Uetova E. (2019, February 7–10). *Some Russian Prepositional Constructions through Russian Learner Corpus* [Conference presentation]. AATSEEL 2019 Conference; New-Orleans, United States. [https://hal.archives-ouvertes.fr/hal-02099331/file/AATSEEL%202019 %20New%20Orleans.pdf](https://hal.archives-ouvertes.fr/hal-02099331/file/AATSEEL%202019%20New%20Orleans.pdf)
- 17 Panova, A., & Philippova, T. (2021). Preposition drop in Russian spoken in Daghestan: a quantitative corpus study. Indigenous languages of Russia in contact with Russian II: Book of abstracts (2021, February 11–13). Moscow. 71—73. http://ruslang.ru/doc/contact_group/RusContact_BookOfAbstracts_2021.pdf
- 18 Zhubayeva, O. (2014). *Qazaq tiliniñ kognitivti grammatikasy* [Cognitive grammar of the Kazakh language]. Almaty: «Qazyǵürt» baspasy [In Kazakh].
- 19 Stanisheva, D.S. (1958). Tvoritelnyi sotsiativnyi [Social instrumental case]. *Tvoritelnyi padezh v slavianskikh yazykakh* [Instrumental case in Slavic languages]. Bernshtejn, S.N. (Ed.). Moscow: Izdatelstvo Akademii nauk SSSR, 41–75 [in Russian].
- 20 Stanisheva, D.S. (1958). Tvoritelnyi sovokupnosti [Cooperative instrumental case]. *Tvoritelnyi padezh v slavianskikh yazykakh* [Instrumental case in Slavic languages]. Bernshtejn, S.N. (Ed.). Moscow: Izdatelstvo Akademii nauk SSSR, 193–200 [in Russian].
- 21 Lakoff, G., & Johnson, M. (1980). *Metaphors We Live By*. Chicago: University of Chicago Press, 1980.
- 22 Pair, D., & Seliverstova, O.N. (Eds.). (2000). *Semanticheskaja struktura predloga na* [The semantic structure of the preposition *na*]. *Issledovaniia po semantike predlogov* [Research on the Semantics of Prepositions]. Moscow: Russkie slovari [in Russian].
- 23 Vyrenkova, A.S., Polinskaja M.S., & Rakhilina, E.V. (2014). Grammatika oshibok i grammatika konstruktivii: «eritazhnyi» («unasledovannyi») russkii yazyk [Grammar of errors and Construction Grammar: The case of “heritage Russian”]. *Voprosy yazykoznaniia – Questions of linguistics*, 3, 3–19 [in Russian].
- 24 Rakhilina, E.V., & Kazkenova, A.K. (2018). Zametki o russkom chisle [Notes on Russian Number]. *Vestnik RUDN. Seriya Lingvistika – Bulletin of RUDN University. Linguistics series*, 22 (3), 605–627 [in Russian].
- 25 Rakhilina, E.V., & Kazkenova, A.K. (2020). Markirovanie iterativa v russkoi rechi nositelei kazakhskogo yazyka [Marking of iterative in Russian speech of Kazakh speakers]. *Trudy Instituta russkogo yazyka im. V.V. Vinogradova – Proceedings of the V.V. Vinogradov Russian Language Institute*, 4, 168–192 [in Russian].

К.Б. Жумашева*, Г.Т. Шоқым

Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті, Қазақстан
(E-mail: kama0186@mail.ru, shokum@mail.ru)**Гендерлік метафора — әлемнің тілдік бейнесіндегі
құнды көрсеткіштерді бағалау құралы**

Ұлттық мәдениеттегі ерекше белгілер және образдардың бағасын беру мен сақтаудың негізгі тәсілдерінің бірі — метафоралар. Гендерлік лингвистикада қолданылатын «гендерлік метафора» термині феминдік және маскулиндік тұлғалық қасиет пен сапалардың берілу тәсілі ретінде қолданылады. Бұл зерттеуде қазақ тіліндегі гендерлік маркерленген метафораларды талдау арқылы ер мен әйел образы қарастырылған, яғни концептуалды метафора теориясына сүйеніп жүргізілген жұмыста қазақтың әлемнің тілдік бейнесінің құндылық фрагментіндегі гендерлік ерекшелік анықталады. Негізгі дереккөз ретінде «Қазақ әдеби тілінің сөздігі» алынды. Зерттеудің мақсаты — гендерлік метафоралар жүйесінде көрініс табатын ерлер мен әйелдердің жүріс-тұрысындағы, мінез-құлқындағы, сыртқы келбетіндегі «еркекке тән», «әйелге тән» гендерлік белгілерді анықтау арқылы гендерлік метафоралардың маңызды мәдени тілдік категория және бағалаушы мағынаны көрсетуде әмбебап механизм екендігін дәлелдеу, оның құндылық фрагментін айқындау арқылы адамның метафоралық атаулары жүйесінде гендерлік маркерленген ассиметрияның бар-жоқтығын қарастыру. Мақалада метафоралық атаулар ер адам мен әйел адамның қасиеттерін, белгілерін көрсететіні анықталып, ондағы мағына қандай бағалаушылық мән беріп тұрғандығы айқындалған. Осының негізінде гендерлік метафораның мәдени тілдік категория ретіндегі бағалаушылық қызметіне талдау жасалады. Нәтижесінде әлемнің нормативті бейнесі материалдарына гендерлік ассиметрия аспектісінде талдау жасау арқылы ерлер мен әйелдерді сипаттауда айырмашылықтар бар екендігі байқалды: ер адамдарды бағалауда этикалық бағалаушылық көрсеткіш басым болса, әйел адамдарды сипаттауда эстетикалық бағалаушылық көрсеткіш басым. Соған сәйкес, гендерлік метафора әлемнің тілдік бейнесіндегі құнды көрсеткіштерді анықтауда маңызды тілдік құрал болып есептеледі деген қорытынды жасалған.

Кілт сөздер: гендерлік метафора, гендерлік лингвистика, әлемдік тілдік бейнесі, бағалаушылық мағына, гендер.

Kipicne

Гендер — гендерлік лингвистиканың негізгі термині, ол қоғамдағы еркек және әйел образдарында қалыптасқан мінез-құлық пен ұстанымның мәдени айқындалған нормаларын сипаттау үшін қолданылады. Біз бұл зерттеу жұмысымызда И.В. Зыкованың «гендер — белгілі бір қоғамда, әдетте, еркек және әйел жыныс тұлғаларымен ассоцияланатын мінез-құлық пен ұстаным нормаларының жиынтығы. Гендер түсінігінің мазмұнында еркектер мен әйелдердің арасындағы биологиялық немесе физикалық айырмашылық емес, аталған айырмашылықтарға қоғамның таңатын мәдени және әлеуметтік маңызы басты мәнге ие деген идеясы жатыр» деген анықтамасын басшылыққа аламыз [1; 57]. Гендер коммуникативтік актіде көрінетін жыныстық рөлдік ұйғарымдарды жарыққа шығару құралы ретінде қызмет атқарады. Ұжымдық санадағы гендердің институционалдануы әрбір жеке тұлғаның әлеуметтенуі арқылы жүзеге асады. Жеке тұлғаның әлеуметтенуі норма ретінде күтілетін дәстүрлі түрде ерлер мен әйелдерге таңылатын мінез-құлық стильдерін игеру жолынан өтеді. Осыған байланысты, А.В. Кириллинаның пікірінше, гендер еркекке және әйелге тән нақты белгілерді дамытады, сонымен қатар бұл белгілер қоғамның ерлер мен әйелдерге деген түрлі қатынасына негіз қалыптастырады [2; 6].

Гендер әлеуметтік және мәдени нормалардың жиынтығы ретінде көптеген зерттеушілердің назарына алынды. Гендерлік лингвистика гендерді екі аспектіде қарастырады: ерлер мен әйелдердің тілдік қолданысындағы, ауызша және жазбаша тіліндегі гендердің көрініс беруі және гендерлік белгілердің лексикада, синтаксисте, грамматикада көрініс табуы. Гендерлік оппозиция мен

*Хат-хабарларға арналған автор. E-mail: kama0186@mail.ru

стереотиптердің лексикалық репрезентациясы көп жағдайда лексикалық метафоралық аталымдарда анық көрінеді [3; 186].

Ұлттық мәдениеттегі ерекше белгілер мен образдардың бағасын беру мен сақтаудың негізгі тәсілдерінің бірі — метафоралар. Адамзаттың шындықты тануы мен әлем туралы білімі өзінің тәжірибесін ұғынуына негіз болады. Бұл тұрғыда В.Н. Телия метафораланудың барлық түрі адамзат тәжірибесінің ассоциативті байланыстарына негізделгендіктен, метафора өз табиғатында антропометрикалы екендігін айтқан [4; 4]. С. Ульман метафораланудың үш әмбебап түрін көрсетеді: антропоморфизм, нақтыдан абстрактіге өту, синестезия (қосарласқан сезім) [5; 277-279]. Басқа зерттеушілер кеңістіктік, метеорологиялық, антропоморфты, зооморфты, ботаникалық, техникалық, социоморфты метафоралар деп бөледі [6]. Дж. Лакофф пен М. Джонсон метафораларды бағдарланған метафоралар (оппозициямен: жоғары-төмен, орталық-шет, алыс-жақын және т.б.), құрылымдық, онтологиялық және т.б. деп қарастыруды ұсынады [7].

Гендерлік лингвистикада қолданылатын *гендерлік метафора* термині феминдік және маскулиндік тұлғалық қасиет пен сапалардың берілу тәсілі ретінде қолданылады [8].

Гендерлік метафора — физикалық қасиеттерді ғана емес, жынысқа қатысты емес *еркектік* және *әйелдік* сөздерінің мәнін білдіретін рухани қасиеттер мен сапалардың жиынтығын көрсететін категория. Мысалы, кез келген әлемнің мифологиялық бейнесінде жоғары-төмен, жарық-қараңғы, оң-сол және т.б. бинарлы оппозициялардың қатары бар. Көптеген философиялық жүйелерде табиғат-мәдениет, белсенділік-әрекетсіздік, рационалдылық-иррационалдылық, логика-эмоция, рух-материя, билік-бағыну сияқты полярлы категориялар да бар. Әрбір оппозицияның сол жағы еркекке тән белгілермен атрибутталады, ал оң жағы әйелге тән белгілерді білдіреді. Және бұл белгілердің әр жұбы адамдардың белгілі бір жыныс өкіліне қатыстылығына байланысты болмайтын тәуелсіз оппозицияны құрайды. Алайда адамзат тіршілігінде бар жыныстық диморфизм *еркектік/әйелдік* түсініктері арқылы қаралады. Әр жыныс өкіліне қоғамдық және жеке санада еркек және әйел тұлғасын қалыптастыруда маңызды рөл атқаратын өздеріне сәйкес сапалар белгіленеді. Бұл категориялар адамзат санасының жіктеуші қызметін көрсетеді. Адамдардың екі типінің, яғни еркек пен әйелдің болуы *феминдік* (әйелдік) және *маскулиндік* (еркектік) философиялық категорияларына негіз болды. Бұлар метафоралардың салыстыру базасын құрайды. Метафоралардың атау ретінде қолданылуы санада объектінің екі класын жасайды: салыстырылатын және салыстыратын кластар. Бұл жағдайда салыстыру базасы салыстырылып отырған объектілердің кейбір ортақ белгілері болып есептеледі. Метафоралану механизмі антропоморфизм қағидаты әрекетінің заңдылықтарына, яғни адамның мәдени және физикалық тәжірибесіне негізделеді:

1) метафорадағы салыстыру базасы шынайы еркек пен әйел тұлғасын білдіреді, табиғи белгі мәліметтерін көрсетеді: белсенділік/әрекетсіздік, интеллект-эмоция және т.б.

2) метафораның образдылығы оны жынысқа қатысты емес түрлі типтегі объектілерге қатысты қолдануға мүмкіндік береді.

Ғалым З.И. Резанованың анықтамасы бойынша, гендерлік метафора дегеніміз түрлі ұғымдық категориядағы құбылыстарды ұқсастыру негізінде «*әйелге тән*» және «*еркекке тән*» сапаларды маркерлеу құралы ретінде қарастыратын ерлер мен әйелдердің метафоралық атаулары [9; 48].

Біздің зерттеуіміздің мақсаты — гендерлік метафоралар жүйесінде көрініс табатын ерлер мен әйелдердің жүріс-тұрысындағы, мінез-құлқындағы, сыртқы келбетіндегі «*еркекке тән*», «*әйелге тән*» гендерлік белгілерді анықтау арқылы гендерлік метафоралардың маңызды мәдени тілдік категория және бағалаушы мағынаны көрсетуде әмбебап механизм екендігін дәлелдеу, оның құндылық фрагментін айқындау арқылы адамның метафоралық атаулары жүйесінде гендерлік маркерленген ассиметрияның бар-жоқтығын анықтау.

Зерттеу материалдары мен әдістері

Біз бұл зерттеуімізді Дж. Лакофф және М. Джонсонның концептуалды метафора теориясына [7] және З.И. Резанова мен О.В. Комиссарова ұсынған гендерлік оппозицияны модельдеудегі метафораны анықтау әдісіне [10] сүйене отырып жүргіздік.

Бірінші кезеңде 15 томдық «Қазақ әдеби тілінің сөздігінен» [11] адамға қатысты лексикалық метафоралық атаулардың корпусы жасалды. Келесі кезеңде сөздікте берілген атаулардың лексикалық мағыналарына талдау жасалып, жалпы адамды немесе ер адамды және әйел адамды сипаттайтын гендерлік белгілеріне қатысты топталды. Одан кейін гендерлік маркерленген әр метафоралық

атаудың негізгі номинативті мағынасы мен метафоралық мағынасына терең талдау жасалды. Метафоралық атаулар ер адам мен әйел адамның қандай қасиеттерін, белгілерін көрсететіні анықталып, ондағы мағына қандай бағалауыштық мән беріп тұрғандығы айқындалды. Осының нәтижесінде гендерлік метафораның мәдени тілдік категория ретіндегі бағалауыштық қызметіне талдау жасалды.

Зерттеу нәтижелері және оларды талқылау

Зерттеу нәтижесінде алынған метафоралар бағалауыш-экспрессивті метафоралар тобына жатады. Мысалы, біреу туралы «ол — қыран» дегенде, айтушы ол кісінің батыр, ержүрек, алғыр жігіт екендігін, яғни оны жақсы жағынан сипаттағысы келгендігін түсінеміз. В.Н.Телияның тұжырымдамасына сүйене отырып сипаттайтын болсақ, бұл жерде үш модус көрініс табады: фиктивтілік (қыран сияқты), бағалауыштық (жақсы) және эмотивті (бұл жақсы қарым-қатынас тудырады). Осылайша, бағалауыштық экспрессивті метафора көп жағдайда тепе-теңдікке емес, ұқсастыққа негізделеді, мұндай метафораның бағалауыш компоненті белгілі бір мәдениетке тиесілі белгілі бір стереотиптің белгілерін жандандырады [12; 200].

Қазіргі когнитивті лингвистикада метафора мен бағалаудың тығыз байланысын зерттеуге аса мән берілуде. Метафора шындықты интерпретациялаудың когнитивті механизмі ретінде қарастырылса, бағалау өз кезегінде адамның когнитивті қызметінің маңызды құрамдас бөлігі ретінде қарастырылады. Тілші ғалымдардың көптеген жұмыстары метафораның бағалауыш мағынаны көрсетудің әмбебап механизмі екендігін дәлелдейді (Н.Д. Арутюнова, Е.М. Вольф, Л.И. Ермоленкина, Т.В. Маркелова, Т.В. Писанова, В.Н. Телия және т.б.).

Адамның бағалауыштық қызметі барлық әлемді қамтиды: адам әлемді тани отырып, белгілі бір құбылыстар мен заттардың бар екендігін тілде көрсетіп қана қоймайды, оған өзінің көзқарасын білдіреді. Осылайша, әлемнің тілдік моделінің құрамына дискриптивтік және бағалауыштық компоненттер енеді.

Бағалау құндылық түсінігіне негізделеді. Құндылық дегеніміз нақты бір адам, әлеуметтік топ немесе халық үшін белгілі бір заттың, жағдайдың, оқиғаның, процестің оң немесе теріс жағынан маңыздылығы. Құндылық жүйесі норма (құндылық) және одан ауытқушылық (антиқұндылық) туралы түсінікті көрсетеді. Бағалау дегеніміз, өз кезегінде, объектінің нормаға қатынасы немесе нормадан оң немесе теріс жаққа қарай ауытқуы. Әдетте, норма тіл функциялары арқылы бағалаудан дербес, тәуелсіз. Алайда А.А. Ивиннің пікірі бойынша, норма — бағалаудың бір бөлшегі [13; 205].

Қазақ тіліндегі гендерлік метафораларды талдау арқылы қазақ мәдениетіндегі әлемнің құндылық бейнесінің метафоралық фрагменті анықталады. Әлемнің тілдік бейнесінің құндылық фрагменті — тіл жүйесінде көрініс тапқан адамның әлемді бағалауыштық қатынасының жүйесі. Л.Г. Ефанова әлемнің нормативті бейнесін әлемнің құндылық бейнесінің маңызды бөлігі деп санайды. Л.Г. Ефановаға сәйкес, әлемнің нормативті бейнесі — әлеуметтік субъект тарапынан оң баға алу және де теріс қарым-қатынас қалыптастырмас үшін адамның, социумның және де қоршаған әлемнің қандай болуы керек деген түсініктердің жүйесі. Олар тілдік құралдар арқылы жарыққа шығып отырады және түрлі деңгейдегі тілдік бірліктердің семантикасында көрініс береді [14; 103].

Әлемнің құндылық бейнесінің негізгі ерекшеліктерінің бірі ретінде бағалау орталығы ретінде, көбінесе, нормадан ауытқуға байланысты жағдаяттар алынады. Нормативті бағалаудың негізгі түрлеріне, стандарт, үлгі, идеалды нормалардан басқа белгілі бір құбылыс, оның қасиеті, белгісі, пайда болу жағдайы туралы қалыптасқан стереотип жатады. Тілде стереотип туралы түсінік негізінен нормаға сәйкес келмейтін жағдаятты сипаттау арқылы көрініс табады (биік — аласа, стереотиптің мазмұны орта бойлы).

Егер де норманы әр түрлі бағалаудың негізі десек, әлемнің нормативті бейнесі әлемнің құндылық бейнесінің негізі деуге болады. Нормалар жүйесі бағалау арқылы қалыптасады.

Адамның метафоралық атауларын талдай отырып, әлемнің құндылық бейнесінен түрлі стандарттарды айқындай отырып, нормативті бейнесіне қарай өтеміз.

Бағалау әмбебап тілдік категория бола отырып, сөйлеушінің объектіге қарым-қатынасын білдіреді, аталған объектінің құндылығын анықтайды. Тілде екі түрлі бағалауыштық мағына бар: жалпыбағалауыштық және жекебағалауыштық. Мағынаның бірінші түрі жақсы және жаман сын есімдері, сонымен қатар олардың түрлі стилистикалық, экспрессивті рендерін білдіретін синонимдер арқылы беріледі. Жекебағалауыштық мағыналар тобы әртарапты, олар объектінің белгілі бір аспектісіне баға береді, түрлі семантикалық топтағы сын есімдер арқылы көрінеді.

Біздің зерттеуімізде Н.Д. Арутюнованың жекебағалауыштық мағыналарды классификациялау жүйесін негізге аламыз. Ғалым жеке бағалауды келесі категорияларға бөледі:

- 1) Сенсорлы-дәмдік немесе гедонистикалық (ұнамды — ұнамсыз);
- 2) Психологиялық: а) интеллектуалдық (тайыз, шала сауатты); б) эмоционалды (қуанышты, көңілді);
- 3) Эстетикалық (тамаша, әдемі);
- 4) Этикалық (мейірімді-мейірімсіз, өнегелі-өнегесіз);
- 5) Утилитарлық (пайдалы — зиян);
- 6) Нормативті (оң-теріс, дұрыс-дұрыс емес);
- 7) Теологиялық (тиімді-тиімсіз) [15; 198-200].

Біздер оң және теріс бағалауды көрсететін метафоралық атауларды талдай отырып, құндылықтар жиынтығын анықтай аламыз, яғни қандай қасиеттер оң бағаға, қандай қасиеттер теріс бағаға ие екендігін айқындаймыз. Қазақ тіліндегі әлемнің тілдік бейнесіндегі ерлер мен әйелдерді бағалау жүйесінің метафоралық үлгіленуін гендерлік метафоралар арқылы сипаттай отырып, гендерлік метафоралардың негізінде жатқан нормалар мен стереотиптер жүйесін ажыратамыз.

Метафора жеке және жалпы бағалаудың құралы бола алады. Ескеретін жайт, бағалау мотиві маңызды болмайтын жалпы бағалауды білдіретін метафоралар тобы аз мөлшерде кездеседі. Жекебағалауыштық мағынадағы метафоралар санымен де, бағалау негіздемесінің әр түрлілігімен де (норма, стереотип, идеал және т.б.) ерекшеленеді. Гендерлік метафоралардың жеке бағалауыштық түрлерін кеңірек қарастырып көрейік.

1. Этикалық бағалауыштар тобы ерлер мен әйелдердің жүріс-тұрысын, мінез-құлқын, қасиетін түрлі қырынан бейнелейді. Ер адамның жүріс-тұрысы, мінез-құлқы оның мықтылығымен, ержүректілігімен, батылдығымен (арыстан *«ержүрек, қайтпас, қайсар адам»*, сұңқар *«ержүрек, батыр, қайратты ер адам»*, самұрық *«күшті, мықты ер адам»*), беделімен (жампоз *«жгігіттің төресі, ардақтысы»*, серке *«соңынан жұрт ерткен ел ағасы, беделді азамат»*), адамгершілікке жатпайтын әрекетімен (төбет *«жесқұрын, оңбаған, ұнатпайтын ер адамдарға айтылатын сөз»*, әңгі *«әумесер, есалаң адам»*), көнбістігімен (өгіз *«шабан қимылдайтын, дөңкиген, көнбіс ер адам»*), аңқаулығымен (қожанасыр *«аңқау, аңғал, істеген ісі таңқаларлық қызық ер адам»*) сипатталады.

Әйел адамдар балажандылығымен (аруана *«балажан ана»*), инабаттылығымен (Бибатпа *«асыл, ерекше, инабатты әйел»*), жаман әрекетімен (қаншық *«оңбаған әйел адамға айтылатын тілдеу сөз»*), айлалылығымен (мыстан *«айлалы, арамза әйел»*), кісіге кесірін тигізуімен (сайтан *«адамды азғырушы, кесірін тигізуші кісі, әйел»*), мейірімсіздігімен (қаражелін *«тасбауыр әйел, мейірімсіз, қатыгез әйел адам туралы»*) сипатталады.

2. Эстетикалық бағалау сұлулық, әдемілік идеалдарымен тығыз байланысты. Бұл топтың негізін сұлулық туралы түсінікті білдіретін эстетикалық бағалаулар құрайды. Мұндай сипаттағы бағалаулар көбінесе әйел адамдарға байланысты айтылатыны байқалады. Мысалы, құралай *«сүйкімді, көрікті, тым әдемі сұлу қыз»*, ақторта *«денесі ақ, сұлу әйел»*, перизат *«асқан сұлу, ару»*, пері *«әдемі, ерекше сұлу қыз»*, тоты *«әдемі, сұлу»*.

Жоғарыда атап өткеніміздей, бағалау процедурасы әлемнің нормативті бейнесімен тығыз байланысты, оның негізгі ерекшелігі көп жағдайда нормадан ауытқуды белгілейтін жағдаяттар болады.

Қазақ тілінде еркек және әйел образын модельдеуде психологиялық (арлан *«азулы, адуын адам»*), этикалық (төбет *«көбінесе жесқұрын, оңбаған, парқын айырмайтын пасық деген мағынада ер адамдарға айтылатын сөз»*, сайтан *«ұшқалақ жеңілтек кісі, қыз, әйел»*) және эстетикалық (арғымақ *«келісті, сұлу адам»*, елік *«көз қуантар, көз тартар, сұлу сымбатты әйел»*) бағалаулар басым орынға шығады.

Яғни бағалау объектісі ретінде көбірек алынатын қыры ретінде әйел адам мен ер адамның мінезі мен тәртібін (этикалық бағалар), сыртқы келбетін (эстетикалық бағалар) және психологиялық-интеллектуалдық ерекшеліктерін атауға болады.

Е.М. Вольфтың тұжырымдауынша, бағалау объектісі ретінде қандай да бір оқиға немесе зат алынады. Сөздің мазмұнындағы бағалау түрлі субъектілердің, тікелей айтушы не жазушы субъектінің көзқарасын, белгілі бір социумды білдіретін жалпы субъектінің көзқарасын, хабарлаушы кейіпкердің көзқарасын білдіруі мүмкін [16; 51]. Қандай да бір бағалауыштық сөзді таңдау айтушының дүниетанымына, әлеуметтік статусына, жеке мүдделеріне және бағаланып отырған жағдайдың немесе затпен қатынасына байланысты болады.

Бағалау феномені туралы айтқанда тіл үшін фундаментальды болып саналатын бағалауыш мағыналардың қарама-қарсылығын, яғни дескриптивтілігін есепке алу қажет. Дескриптивтік мағына пікірдің қоршаған әлемге қатынасын білдірсе, бағалауыштық мағына нақты дүние мен идеалдандырылған модель арасындағы қатынасты білдіреді, яғни осы әлемдер арасындағы сәйкестіктің бар-жоғын көрсетеді. Субстанцияның объективті қасиетін ашатын дескриптивті анықтамалардан бағалауыштық анықтамалардың айырмашылығы, бағалауыш анықтамалар — субъективті. Н.Д. Арутюнованың пікірінше, бағалауыштық мағынаға берілген анықтамалардың ішіндегі толық әрі нормативті түрі келесі анықтама деп есептейді: «хорошее, значит соответствующее идеализированной модели макро- или микромира, осознаваемой как цель бытия человека, а следовательно, и его деятельности; плохое — значит не соответствующее этой модели по одному из присущих ей параметров» [15; 181].

Қорытынды

Осылайша, қазақ тіліндегі әлемнің тілдік бейнесіндегі құндылық фрагменттің метафоралық жолмен берілуін талдау арқылы бұл фрагменттің негізгі ядросында этикалық және эстетикалық бағалаулар жатқанын айқындадық. Әлемнің құндылық бейнесін сипаттау арқылы бағалауда қандай нормалар дұрыс деп есептелетіндігін байқауға болады. Мысалдардан көріп отырғанымыздай, қазақ тіліндегі еркек пен әйелді сипаттайтын метафоралық атаулар негізінен норманың оң жағын сипаттайды немесе тікелей норманы көрсетеді, кейбір жағдайда ғана нормадан ауытқушылықты көрсетеді.

Әлемнің нормативті бейнесі материалдарына гендерлік ассиметрия аспектісінде талдау жасау арқылы ерлер мен әйелдерді сипаттауда айырмашылықтар бар екендігі байқалды: ер адамдарды бағалауда этикалық бағалауыш көрсеткіш басым болса, әйел адамдарды сипаттауда эстетикалық бағалауыштық көрсеткіш басым.

Қазақ тіліндегі әлемнің тілдік бейнесіндегі құндылық фрагментті көрсететін метафоралар арқылы анықталған ер адам мен әйел адамға тән бұл құндылықтар гендерлік метафора мен гендерлік стереотиптердің өзара тығыз байланыстылығын көрсетеді. Оған қазақ тіліндегі гендерлік ерекшеліктерді зерттеген еңбегіміздегі «Еркек ментальды образынан келіп шығатын «батыр, жігіт, күйеу, әке, ата, аға» бейнелерін тұжырымдау арқылы халық танымында еркектің гендерлік үлгісі «батырлық, жігіттік, ағалық қасиеттеріне сәйкес тұжырымдалады», ал әйел образы «сұлулық, әдептілік, сыйластық, мейірімділік қасиеттері арқылы көрініс береді» деген тұжырымымыз дәлел [17; 112-117].

Концептуалды метафоралар білімді категориялау мен субкатегориялауға ғана қатысып қоймайды, сонымен қатар жеке адам мен жалпы қоғамның білімін жинақтауды қамтамасыз етеді. Яғни мұндай категориялаудың мәні таным процесінде күрделі, бақылауға алынбайтын қиялдағы кеңістіктік метафоралар арқылы қарапайым және нақты бақылаулар арқылы көрсетіледі.

Әлемнің құндылық бейнесін анықтауда гендерлік метафора маңызды рөл атқарады, себебі гендерлік метафора жоғарыда келтірілген мысалдар көрсеткендей, екінші атау жасау құралы бола отырып, адам ойлауының ассоциативті сипатын білдіреді, еркек және әйел образын беруде маңызды рөл атқарады. Гендерлік метафора әлемнің құндылық бейнесін анықтауда релевантты бірлік болып саналады, себебі олар тілде қалыптасқан гендерлік стереотиптерді, халық даналығын және көптеген ғасырлар бойы жинақталған тәжірибені білдіреді.

Гендерлік рөлдер мен сипаттамаларға байланысты әлеуметтік-мәдени контексте қалыптасқан ұстанымдар, нормативтер, түсініктер социумның санасы мен тілінде сәйкес стереотиптер түрінде көрініс табады. Гендерлік метафора ұрпақтан ұрпаққа берілетін ұлттық-мәдени эталондар мен мәдени маңызды концептілерді береді.

Қорыта айтқанда, гендерлік метафора әлемнің тілдік бейнесіндегі құнды көрсеткіштерді анықтауда маңызды тілдік құрал болып есептеледі.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Зыкова И.В. Способы конструирования гендера в английской фразеологии / И.В. Зыкова. — М.: Едиториал УРСС, 2003. — 232 с.
- 2 Кирилина А.В. Гендер. Лингвистические аспекты: моногр. / А.В. Кирилина. — М.: Ин-т социол. РАН, 1999. — 189 с.

- 3 Абакумова О.Б. Метафоры в пословицах с гендерным компонентом и образ женщины в русских и английских паремиях / О.Б. Абакумова, Г.В. Кирихина // Вестн. Нижегород. ун-та им. Н.И. Лобачевского. Филология. — 2021. — № 4. — С. 186–190.
- 4 Гак В.Г. Метафора в языке и тексте / под ред. В.Н. Телия / В.Г. Гак, В.Н. Телия, Е.М. Вольф и другие. — М.: Наука, 1988. — 174 с.
- 5 Ульман С. Семантические универсалии / пер. с англ. Л.Н. Йорданской / С. Ульман // Новое в лингвистике. — 1970. — Вып. 5. — С. 250–299.
- 6 Гак В.Г. Метафора: универсальное и специфическое // Метафора в языке и текст / В.Г. Гак. — М.: Наука, 1988. — 174 с.
- 7 Lakoff G. Metaphors We Live By / G. Lakoff, M. Johnson // Chicago: University of Chicago Press. — 256 p. — 1980.
- 8 Словарь гендерных терминов / под ред. А.А. Денисовой. — М.: Информация XXI век, 2002. — 256 с.
- 9 Резанова З.И. Гендерная метафора: типология, лексикографическая интерпретация, контекстная репрезентация / З.И. Резанова // Вестн. Том. гос. ун-та. Филология. — 2011. — № 2 (14). — С. 47–57.
- 10 Резанова З.И. Метафора в моделировании гендерных оппозиций: методика анализа, типология / З.И. Резанова, О.В. Комиссарова // Язык и культура. — 2012. — № 2 (18). — С. 80–90.
- 11 Қазақ әдеби тілінің сөздігі. 15 томдық [Электрондық ресурс] / жалпы редакциясын басқарған А.Ысқаков, Н.Уәли. — Алматы: Тіл білімі институты. — 2011. — Қол жеткізу режимі: <https://sozdikqor.kz/sozdik/?id=35>
- 12 Серебренников Б.А. Роль человеческого фактора в языке: Язык и картина мира / Б.А. Серебренников, Е.С. Кубрякова, В.И. Поставалова, В.Н. Телия, А.А. Уфимцева. — М.: Наука, 1988. — 216 с.
- 13 Ивин А.А. Оценки в процессах коммуникации [Электронный ресурс] / А.А. Ивин. — Режим доступа: <http://iphras.ru/uplfile/root/biblio/ps/ps17/14.pdf>
- 14 Ефанова Л.Г. Субъект нормативной оценки, выражаемой семантикой языковых единиц, как носитель национальной языковой картины мира / Л.Г.Ефанова // Сиб. филол. журн. — 2013. — № 1. — С. 101–106.
- 15 Арутюнова Н.Д. Язык и мир человека / Н.Д. Арутюнова. — М.: Языки русской культуры, 1999. — 896 с.
- 16 Вольф Е.М. Функциональная семантика оценки / Е.М. Вольф. — М.: Наука, 1985. — 228 с.
- 17 Шоқым Г.Т. Гендерлік лингвистика негіздері / Г.Т. Шоқым. — Алматы, Экономика, 2012. — 190 б.

К.Б. Жумашева, Г.Т. Шоқым

Гендерная метафора — инструмент оценки ценностных показателей в языковой картине мира

Одним из основных способов оценки и сохранения отличительных черт и образов в национальной культуре являются метафоры. Термин «гендерная метафора», используемый в гендерной лингвистике, применяется как способ передачи феминных и маскулинных черт и качеств личности. В настоящем исследовании посредством анализа гендерно маркированных метафор в казахском языке исследованы образы мужчины и женщины. Авторами на основе теории концептуальной метафоры выявлена гендерная специфика в ценностном фрагменте казахской языковой картины мира. В качестве основного источника взят 15-томный «Словарь казахского литературного языка». Цель данного исследования — доказать, что гендерные метафоры являются важной культурной языковой категорией и универсальным механизмом выражения оценочного смысла путем выявления гендерных признаков «мужественности» и «женственности» в поведении, внешности мужчин и женщин, которые проявляются в системе гендерных метафор; рассмотреть наличие гендерно маркированной асимметрии в системе метафорических номинаций человека с определением их ценностного фрагмента. В статье выяснено, какие метафорические номинации отражают качества, признаки мужчины и женщины, и определено, какое оценочное значение в них имеет смысл. На основе этого проведен анализ оценочной деятельности гендерной метафоры как культурно-языковой категории. В результате, изучив материалы нормативной картины мира в аспекте гендерной асимметрии, было отмечено, что существуют различия в характеристике мужчин и женщин: в оценке мужчин преобладает показатель этической оценочности, у женщин высока эстетическая оценочность. В соответствии с указанным выше авторы пришли к выводу о том, что гендерная метафора является важным языковым инструментом при определении ценностных показателей в языковой картине мира.

Ключевые слова: гендерная метафора, гендерная лингвистика, языковая картина мира, оценочное значение, гендер.

K.B. Zhumasheva, G.T. Shokym

Gender metaphor is a tool for evaluating value indicators in the linguistic picture of the world

Metaphors are one of the main ways to evaluate and preserve distinctive features and images in national culture. The term gender metaphor, used in gender linguistics, is a way to convey feminine and masculine traits and personality qualities. In this study, through the analysis of gender-labeled metaphors in the Kazakh language, the image of a man and a woman is investigated. The work, based on the theory of conceptual metaphor, reveals gender specificity in the value fragment of the Kazakh language picture of the world. The 15-volume “Dictionary of the Kazakh literary language” is taken as the main source. The purpose of this study is to prove that gender metaphors are an important cultural language category and a universal mechanism for expressing evaluative meaning by identifying gender characteristics of masculinity and femininity in the behavior, appearance of men and women, which are manifested in the system of gender metaphors, to consider the presence of gender-marked asymmetry in the system of metaphorical nominations of a person with the definition of his value fragment. The article finds out which metaphorical nominations reflect the qualities, characteristics of a man and a woman, and determines what evaluative value makes sense in it. Based on this, an analysis of the evaluation activity of the gender metaphor as a cultural and linguistic category is carried out. As a result, after analyzing the materials of the normative picture of the world in the aspect of gender asymmetry, it is noted that there are differences in the characteristics of men and women: in the evaluation of men, the indicator of ethical evaluation prevails, in the characteristics of women, the indicator of aesthetic evaluation prevails. By this, it is concluded that the gender metaphor is an important linguistic tool in determining value indicators in the linguistic picture of the world.

Keywords: gender metaphor, gender linguistics, linguistic picture of the world, evaluative value, gender.

References

- 1 Zykova, I.V. (2003). *Sposoby konstruirovaniia gendera v angliiskoi frazeologii* [Ways of constructing gender in English phraseology]. Moscow: Editorial URSS [in Russian].
- 2 Kirilina, A.V. (1999). *Gender. Lingvisticheskie aspekty* [Gender. Linguistic aspects]. Moscow: Institut sotsiologii RAN [in Russian].
- 3 Abakumova, O.B., & Kiriukhina, G.V. (2021). *Metafori v poslovitsakh s gendernym komponentom i obraz zhenshchiny v russkikh i angliiskikh paremiakh* [Metaphors in proverbs with a gender component and the image of a woman in Russian and English parodies]. *Vestnik Nizhegorodskogo universiteta imeni N.I. Lobachevskogo. Filologiya — Bulletin of the Nizhny Novgorod University named after N.I. Lobachevsky. Philology*, 4, 186–190 [in Russian].
- 4 Gak, V.G., Teliia, V.N., Volf, E.M., et al. (1988). *Metafora v yazyke i tekste* [Metaphor in language and text]. V.N. Teliia (Ed.). Moscow: Nauka [in Russian].
- 5 Ulman, S. (1970). *Semanticheskie universalii* [Semantic universals]. *Novoe v lingvistike — New in linguistics*, 5, 250–299 [in Russian].
- 6 Gak, V.G. (1988). *Metafora: universalnoe i spetsificheskoe* [Metaphor: Universal and specific]. *Metafora v yazyke i tekst — Metaphor in language and text*. Moscow: Nauka [in Russian].
- 7 Lakoff, G., & Johnson, M. (1980). *Metaphors We Live By*. Chicago: University of Chicago Press.
- 8 Denisova, A.A. (Eds.). (2002). *Slovar gendernykh terminov* [Dictionary of gender terms]. Moscow: Informatsiia XXI vek [in Russian].
- 9 Rezanova, Z.I. (2011). *Gendernaia metafora: tipologiya, leksikograficheskaya interpretatsiya, kontekstnaya reprezentatsiya* [Gender metaphor: typology, lexicographic interpretation, contextual representation]. *Vestnik Tomskogo gosudarstvennogo universiteta. Filologiya — Bulletin of Tomsk State University. Philology*, 2, 47–57 [in Russian].
- 10 Rezanova, Z.I., & Komissarova, O.V. (2012). *Metafora v modelirovani gendernykh oppozitsii: metodika analiza, tipologiya* [Metaphor in modeling gender oppositions: methodology of analysis, typology]. *Yazyk i kultura — Language and culture*, 2, 80–90 [in Russian].
- 11 Yskakov, A., & Uali, N. (Eds.). (2011). *Qazaq adebi tilinin sozdigi. 15 tomdyq* [Dictionary of the Kazakh literary language. In 15 volumes]. Retrieved from <https://sozdikqor.kz/sozdik/?id=35> [in Kazakh].
- 12 Serebrennikov, B.A., Kubriakova, E.S., & Postovalova, V.I. (1988). *Rol chelovecheskogo faktora v yazyke: Yazyk i kartina mira* [The role of the human factor in language: Language and the picture of the world]. Moscow: Nauka [in Russian].
- 13 Ivin, A.A. (n.d.). *Otsenki v protsessakh kommunikatsii* [Assessments in communication processes]. Retrieved from <http://iphras.ru/uplfile/root/biblio/ps/ps17/14.pdf> [in Russian].
- 14 Efanova, L.G. (2013). *Subiekt normativnoi otsenki, vyrazhaemoi semantikoi yazykovykh edinit, kak nositel natsionalnoi yazykovoi kartiny mira* [The subject of the normative assessment expressed by the semantics of linguistic units as a carrier of the national linguistic picture of the world]. *Sibirskii filologicheskii zhurnal — Siberian Philological Journal*, 1, 101–106 [in Russian].
- 15 Arutiunova, N.D. (1999). *Yazyk i mir cheloveka* [Language and the human world]. Moscow: Yazyki russkoi kultury [in Russian].
- 16 Volf, E.M. (1985). *Funktsionalnaya semantika otsenki* [Functional semantics of evaluation]. Moscow: Nauka [in Russian].
- 17 Shokym, G.T. (2012). *Genderlik lingvistika negizderi* [Fundamentals of gender linguistics]. Almaty: Ekonomika [in Kazakh].

M.A. Alshynbayeva^{1*}, D. Vesselinov², Z.K. Kartova³¹Karagandy University of the name of E.A. Buketov, Karaganda, Kazakhstan²Sofia University "St. Kliment Ohridski", Sofia, Bulgaria³M. Kozybaev North Kazakhstan University, Petropavlovsk, Kazakhstan
(e-mail: a_moon86@mail.ru, dvdimitrov@diuu.uni-sofia.bg)

Language reflections of the concept of the sacred in the Kazakh worldview

The article focuses on the ways of representation in the language of sacred concepts in the worldview of the Kazakhs. The etymology of the term "sacred" used in the socio-political and scientific environment is given. The scientific and theoretical foundations of the concept of sacredness in historical consciousness are analyzed. The article reveals the concept of national value, sacredness, which is of particular importance in the Kazakh worldview. The concept of sacredness is considered from the point of view of the theory of language. It is determined that the sacred concepts for the Kazakh can be recognized in society through traditions and customs; reflected through linguistic units. The material of the study is set expressions, proverbs, and sayings. The practical significance of the study lies in the possibility of using its results, first of all, in teaching the disciplines of the philological cycle: language theory, linguoculturology, sociolinguistics.

Keywords: sacred, holy, language representation, phraseological unit, tradition.

Introduction

The term "sacred" is often associated with religion and metaphysics. Basically, the concept of "sacred" is used in conjunction with the word "holy". Philosophical dictionaries define the word "sacred" in Latin - sacer - reverence, declaration of holiness, dedicated to God, and the meaning of the word "sacral" in Latin - mysterium tremendum - an unknown force that can make a person happy or frighten [1].

Terminological dictionaries use the terms "sacred" and "cult" in parallel. From the Latin "cultus" - prayer, respect, care [2]. The meaning of "sacred" is complex. Thus, it represents the sanctity of a thing or a living being, a supreme mystical power.

According to E. Benvenis, "sacred" means a secret, and "sanctus" - a situation that arises from a ban imposed by man [3]. European scientists E. Durheim, R. Otto, M. Eliade have dealt directly or indirectly with the issue of sanctity. Scholars have come to different conclusions about the definition of the term sacred and have described its various features. Today, the word "sacred" has many meanings. The meaning of the word "sacred" in the Kazakh word M. Kashgari "Compendium of the languages of Turks" the definition of "personality" is given. Y. Balasaguni used the word in his work "Kutadgu bilig" the sacred word. In the Kazakh dictionary, there are two definitions of the word "sacred" - the first - in the old, sacred sense, the second - precious, honorable. S.I. Ozhegov's explanatory dictionary states that "sacred - holy, important" - synonymous with the Kazakh interpretation [4]. A high level of reality that is ontologically different from the "sacred" everyday life; an epistemologically incomprehensible truth; amazing world in terms of phenomenon; axiologically, it is considered an absolute, imperative phenomenon. Scientist E. Durheim's definition of sacredness is a social phenomenon in which social groups give images and symbols of sanctity to their social and moral intentions. According to E. Durheim, the main sign of sacredness is its inviolability, privacy and prohibition. R. Otto uses the sacred category as "numinosus" (from Latin numen - a sign of divine power); The excitement, the attraction, the sense of wonder that everyone has when they have another relationship that defines holiness. When a complex of numismatic emotions appears, it acquires an absolute value. Otto calls this value "sanctum" (from the Latin - sacred, holy), in the irrational sense - "augustum" (from the Latin - mighty, sacred). Therefore, the term "sacred" should be considered not only in terms of religion, but also in the sense as regards special respect, inviolability, noble, just deeds, customs. That is, objects associated with treasured, expensive, important features. Therefore, objects of historical, geographical and cultural significance are referred to as "sacred" status, ancestral spirits, the power of nature, indelible heroism.

*Corresponding author's e-mail: a_moon86@mail.ru

Experimental

The sacred concepts are present throughout human life since he grows up with traditions and customs from the moment of birth. Kazakhs also have many traditions and customs. One of them is a national tradition associated with dates and numbers. In particular, giving special priority to the number seven, the Kazakh people revered the number seven considering it sacred. Evidence of this is the formation of the seven fathers, seven candles, seven cakes, seven days, giving seven, seven floors of land, seven charters, seven treasures. This suggests that all sevens have their roots in the word seven. The number seven signifies the maturity of one action.

In addition, we have a lot of proverbs and phrases relating to seven, such as “seven grandfathers do not know – enough”, “you eat a stick until you reach seven”, “seven floors underground”, “a son who knows seven grandfathers speaks for seven people”. It is an ancient tradition that Kazakh people do not marry youth if they have not reached the seventh generation to keep their offspring clean. Today, geneticists have proven it scientifically. Thus, marriage between tribe (descendants of one grandfather) was carried out only with the permission of the elders of the tribe, when they reached the seventh generation.

There are various traditions regarding a newborn baby since a baby is the future and the continuation of the nation. One of the main traditions is bringing a cradle. The cradle is brought by the baby's mother side. After the birth of a baby, parents of baby's mother visit in-laws to find out how their daughter is doing. This is a duty for parents. Because it is a great honor for the bride to be called “Mother”. Bringing a cradle is special tradition. The bride's parents and relatives come as a group of people bringing the baby's cradle and its equipment. Kazakhs try to make the cradle equipment beautiful. For example, the cradle has such parts as tubek, shumek, and a pillow for baby's armpit and knee. They are never made of gray and dark fabrics. Small blankets are also made of light-colored fabrics.

Besides, there are many beliefs related to the baby's cradle. For instance, to teach the baby cleanliness Kazakhs kept the cradle always clean making sure that it is neither wet nor dirty. Another example of such belief is a feather of owl. An owl feather is often placed on the head of the cradle. According to the study of ethnographers, owl feathers contain Quran Verses. Therefore, it is considered sacred among birds protecting from evils. Kazakhs believe that owl feather wards off evil spirits; thus owl feather is attached to the cradle to keep the baby asleep and protect from the devil, to the girls' saddle to bring happiness, to the wedding curtains of newlyweds, and to the dombra of the swordsmen with the intention of success. When the child was circumcised and put on a fork, he put an owl on his turban to “protect it from evil”. In the past, our heroes even wore an owl's feather on a spear. We know it from the words of Kazybek bi: “... our country with a spear”. In the tradition of betrothal to a Kazakh girl, he goes to the house of a new cousin and performs the ritual of “wearing an owl”. He does not kill the owl to get its feathers. It is believed that the murderer was beaten. He hunted owls, took baby feathers and liver feathers, and fed them. This is called “owl repair”. Kazakh poet, A. Baitursynov, describes owl as a “guide” bird in the poem “Donkey and Owl”. There are many legends, phrases, metaphors and riddles about the owl. For example, “Owl is as like blur” (G. Musrepov), “Owl is as like fan” (S. Mukanov), “Flying like an owl”, “Owl-eyed shining” (I. Zhansugurov). There are a lot of proverbs and sayings about the cradle are used for educational purposes and passed down from generation to generation: “The bird is awake, the door is made of gold”, “The one who has not seen the cradle enters the door like a fool”, “If there is a cradle in front of you, the judge will bow down”.

The child in the cradle goes through several stages as he grows up. Time and human life also develop as in a spiral, each circle of which covers twelve years – the mushel age. The mushel age is anniversary old calculation of a person's age on a twelve-year cycle [5]. The age of a person did not depend on the number of years he lived, but on the mushels he experienced (in the sense of a “twelve-year cycle”), so for the Kazakh people a particular birthday was not important, but the transition from one to twelve years - 13, 25, 37, 49, 61 years old. The sacred significance of the transition from one mushel to another was traditionally celebrated by the Kazakh people through a big feast mushel age. The transition to the next mushel was especially important for the man, who had to observe a series of protective and magical actions to successfully pass the next twelve years: be careful, do not act rash, because it was at this stage. It is also reported that it is vulnerable to the influence of evil spirits [6].

Results and discussion

Our ancestors, who always occupied the steppe, did not settle in one place for a long time. In this regard, we consider the yurt of A. Seidimbekov, a culturologist - a small model of the world, consisting of three parts: seven layers of underground, seven layers of blue and a large surface. The yurt is also divided

into three parts: the base, the belt and the shanyrak, which means vertical. Just as the god of the blue dome is a goddess, so the roof of a yurt is the most sacred part. Not only his home but also his belt and threshold are considered sacred. Mythological space is a space in the human mind, the image of the world, formed on the basis of a mythical legend that explains the creation of the world, the earth, the mountains and cosmic objects. Ethnocultural space is the environment, the world, the common space in which a person lives. Researcher T.Kh. Gabitov says: "Every national culture operates not in an empty space, but in a humanized environment. Cultural space is not an isolated, eternal heritage. It is a field of historical flow. An important feature of the cultural space is its mysterious nature. The end of the kerege connects with the lower world, and the head is in contact with the upper world" [7]. There is a saying, "When a deceiver comes and kills a person to kill him, blood spills up to the third sky of the kerege." The foundation of the house and the threshold of the door are also connected with the lower world and are considered sacred. This space also belongs to the intermediate boundary. If the newborn does not stop, the baby's husband is buried under the threshold. The notion of a three-tier model of the world is preserved in a monument to the ashes: Man lives in space with other living beings. The general structure of space includes sky, earth, mountains, water bodies. According to the mythological type of thinking, space is recognized as non-homogeneous and non-homogeneous.

Sh. Valikhanov shows in his work "Remnants of shamanism in the Kazakh people": "Kazakh people attach great importance to clothing. ... The Kazakh people have a home, a cradle and a threshold. He never set foot on all three of them. These three are always in touch with each other. These three sacred objects were burnt without being trampled underfoot, even when they were very old, and their ashes were buried without being trampled on" [8].

Because any house starts from the threshold, the beginning of the fire starts from that threshold. In some areas, they make nests for storks from very old shanyraks. In this way, our ancestors were able to turn the once smoky shanyrak into a nest for a bird that raises its young here.

There were those who destroyed the shanyrak, it is said that "the shanyrak was torn down, the cradle was destroyed". This is the work of the enemy. In the past, people used to tell outsiders that "there are so many houses and so much smoke in the village." If you climb the roof, the smoke rises. A house where there is no smoke and no one is left is called "fire extinguished". Or to those who are overweight, "Oh, look at the house!" that is. Our wise people also say to each other: "Let the smoke fly straight", "Let your home be high", "If the family is friendly, the light is on", "Let the light go out".

Zhagda Babalykuly, an eminent ethnographer and an expert on the ancient way of life of our people, said: When he went to sleep, he would not blow out the candle. Pressing the shaft off. This is also polite. And putting out fires is not a good ritual. You are like extinguishing your own fire. It is not for nothing that our people say, "Let the fire go out," "Let your lamp go out."

We note that in the traditional beliefs of the Kazakh people, sacred birds and animals are considered to be the singers of goodness, the source of prosperity, the bringer of happiness, the symbol of good fortune.

Animals are especially valued creatures. In the traditional beliefs and customs of the Kazakh people there are many sacred animals and birds, as evidenced by the use of various images and symbols in their lives, especially the image of an eagle on the flag of our country and the image of a double swan for married young people. Also we gave information about owl before people use of bird's wings and claws in the cradle of a young child or in special places in the house as a protective element of the occult forces, demons.

Korkyt Ata, Y. Dukenuly, N. Tlendiyev's "Swan" kuis, S. Seifullin's "Swan's separation", M. Makatayev's works "Swans are asleep" are a proof of love for swans.

The main species of totem birds of the Turkic peoples is the eagle. Some tribes and clans see themselves as eagles and see them as their guardians and protectors. Our people highly valued the eagle, saying: "The king of birds is an eagle, the king of beasts is a lion", "The ruler of the blue sky", "The eagle of the bird", "The steppe warrior", "The god of wings", "The celestial fairy". Turkologist L. Gumelev called the Turks "people's army", they considered themselves "God's army", which is why the Kazakh people used the flag as a banner of war and heroism, the symbol of which was the eagle. Genghis Khan, a Turk, wrote in the collection "Laws of the Army": We know that this is a sign of contempt for the eagle. A true warrior must be as vigilant as an eagle. In this regard, the national notion of "the eagle is one of the seven treasures" or "one of the seven noble men" was formed. The blue flag of our modern independent country also depicts an eagle. Kazakh people and Kyrgyz have the following traditions as protectors of young children and to avoid danger. In ancient times, eagles were considered sacred by their mothers when they were born. The eagle's claws are attached to children's clothes to protect them from the evils. The great love of our people for the eagle is

connected with the name of their son "Eagle". The phrase "From chicken to everyone" is often found in the country. B. Momysuly's daughter-in-law used the same phrase in one of her works, which says that everything from an eaglet to an eagle is related to the age of an eagle. Hence, there is reason to believe that the Kazakh people flagged the war and glorified heroism, the symbol of which was the eagle.

Professor G.N. Smagulova said: "Phraseology in the Kazakh language reflects the national mentality, views and worldview of the nation through the assessment and description of the environment and phenomena in terms of ethnicity," and Malik Gabdullin said: "Their models were born in ancient times and developed over many centuries in the process of formation, development and growth. In this way, it is constantly changing and renewing in accordance with various social and class aspirations" [9].

Every nation has its own ethnic differences. They are often observed in the life, profession and art of the people. Similarly, linguistic units associated with a sacred concept are characteristic. The Kazakh people generally believe that a certain number of animals is sacred and special, because each animal is called a sack. During calving, he gave names to the periods, such as "kuralay", "tekenin burkyly".

He was born and raised in Kazakh people. He knew his age, behavior, appearance and qualities better than anyone else. In particular, the young foal of the horse - "foal", the foal is more than six months - "coat", and the foal is more than one year - "tai", the two-year-old - "kunan", the three-year-old - "donen", the four-year-old - "bes-". Two-year-olds are called "heifers", three-year-olds are called "heifers", three-year-olds are called "heifers", four-year-olds are called "five mares", seven-eight-year-olds are called "mare", eleven- Fourteen-year-olds are called "noble mares", and those over twenty are called "created mares". In other populations, there is no clear classification according to these age characteristics.

Skilled riders on fast horses took part in competitions, games and celebrations. For Kazakh people, the horse was considered more important than life friends. Horses were used together with the main character of nomadic legends, songs and heroic epics. The name of the famous commander Kultegin, Kulager of Akan Seri known to Alash, Taiburyly of Kara Kipchak Kobyland, Baishubary of Alpamys batyr, Tarlan of Er Targyn. In other words, the horse is a friend and supporter for the Kazakh people, as evidenced by such proverbs as "A horse in a peaceful day - a car, in a difficult day - a companion", "A nameless leg has no legs", "A man's wing is a horse". Thus, he was described as a reliable companion of the heroes who defended their land and country from the enemy. The loss of a horse was a great tragedy.

Therefore, the horse is considered one of the most sacred animals in the Kazakh worldview. Once upon a time, there were totem animals in the settlements of the peoples of the world. Residents believed that these animals would protect them from dangers and enemies. Over time, settlements became a state, growing territorially and economically, and animals in powerful totems were used in state symbols. For example, the image of a horse is reflected in the emblem of the modern Republic of Kazakhstan. However, some animal symbols do not have such deep roots, but they are due to completely different reasons. All the animals that are known to us by other countries fauna and are considered official and unofficial symbols have a mythical character.

Conclusion

In conclusion, the importance of the concept of sacredness to the Kazakh people is obvious. Every time our ancestors inhabited the steppe, they considered mountains and birds sacred and highly valued them. We know from the evidence that sacred animals and birds have a special place in the nomadic lifestyle of the Kazakh people, that is, in their civilization. Swans, owls and horses are revered for our people. There are many proverbs, riddles, phrases and phraseological units and legends about birds, carved from the ancient literary and historical heritage of the Kazakh people, and it is time to absorb and use the riches of the spiritual world in the minds of future generations. It is the duty of every citizen of the country to show the wisdom and wisdom of the Kazakh nation on the world stage.

In addition, the sacred animals and birds have long been a symbol of the higher world, the world of wisdom, the world of ancestors. This is especially true of births, weddings, and funerals. "Horse sacrifice" is a common ritual for all Turkic peoples, it is recognized as a means of transporting the soul of the deceased to another world. The sign of human death connected all prehistoric life with the horse. To show and prove the significant contribution of our nation to the development of civilization, that is, to declare that the Kazakh people are the descendants of a smart, intelligent people, in addition to the notion that they migrate only from one place to another. Generations continue on the basis of inexhaustible spiritual wealth.

References

- 1 Циренова Л. А. Краткий философский словарь / Л. Циренова. — 2-е изд. — М.: РГ «Пресс», 2014. — 496 с.
- 2 Ефремова Т.Ф. Новый словарь русского языка. Толково-словообразовательный / Т.Ф. Ефремова. — М.: Русский язык, 2000. — 1222 с.
- 3 Бенвенист Э. Словарь индоевропейских социальных терминов / Э. Бенвенист; общ. ред. и вступ. ст. Ю.С. Степанова; пер. с. фр. — М.: Прогресс-Универс, 1995. — 456 с.
- 4 Ожегов С. И. Толковый словарь русского языка / С.И. Ожегов. — М.: Русский язык, 1986. — 900 с.
- 5 Бектаев К.Б. Үлкен қазақша-орысша, орысша-қазақша сөздік. Большой казахско-русский, русско-казахский словарь / К.Б. Бектаев— Алматы: Ғылым, 1995. — 697 б.
- 6 Linguocultural Anatomical Code: Concept of Sacredness Rupkatha Journal on Interdisciplinary Studies in Humanities (ISSN 0975–2935) Indexed by Web of Science, Scopus, DOAJ, ERIHPLUS Vol. 13, No. 1, January-March, 2021. — P. 1–13.
- 7 Қайбарұлы А. Қазақ ырымдары. Казахские поверья / А. Қайбарұлы, Б. Бопайұлы // Қазақ этикасы және эстетикасы. Қазақ халқының философиялық мұрасы. 12 том / Құраст. Т.Х. Ғабитов. — Астана: Аударма, 2007. — 47–93 б.
- 8 Уәлиханов Ш. Қазақтардағы шамандықтың қалдығы / Ш. Уәлиханов // Қазақтың тәлімдік ойлар антологиясы. — Алматы, 2008. — 5-т. — 448 б.
- 9 Смағұлова Г. Мағыналас фразеологизмдердің ұлттық-мәдени аспектілері / Г. Смағұлова. — Алматы: Ғылым, 1998. — 194 б.

М.А. Алшынбаева, Д.Веселинов, З.К. Картова

Киелі ұғымның қазақ дүниетанымындағы тілдік көріністері

Мақалада қазақ дүниетанымындағы киелі ұғымдардың тілдік бейнелену жолдары қарастырылған. Қоғамдық-саяси және ғылыми ортада қолданылатын «қасиетті» терминінің этимологиясы берілген. Тарихи санадағы қасиеттілік ұғымының ғылыми-теориялық негіздері талданған. Мақалада қазақ дүниетанымында ерекше мәнге ие ұлттық құндылық, қасиеттілік ұғымдары ашылған. Қасиеттілік ұғымы тіл теориясы тұрғысынан зерделенген. Қазақ үшін қасиетті ұғымдарды салт-дәстүр, әдет-ғұрып арқылы қоғамда тануға болатыны айқындалған және тілдік бірлік арқылы берілген. Зерттеу материалына мақал-мәтелдер мен нақыл сөздер алынған. Зерттеудің практикалық маңыздылығы оның нәтижелерін, ең алдымен, филологиялық циклдің пәндерін: тіл теориясы, лингвомәдениеттану, әлеуметтік лингвистиканы оқытуда пайдалану мүмкіндігі қарастырылған.

Кілт сөздер: киелі, қасиетті, тілдік бейнелеу, фразеологиялық бірлік, салт-дәстүр.

М.А. Алшынбаева, Д. Веселинов, З.К. Картова

Репрезентация сакрального понятия в казахском мировоззрении

В статье рассмотрены способы репрезентации в языке сакральных понятий в мировоззрении казахов. Приведена этимология термина «сакральное», используемого в общественно-политической и научной среде. Проанализированы научно-теоретические основы понятия сакральности в историческом сознании. Авторами раскрыто понятие национальной ценности сакральности, которое имеет особое значение в казахском мировоззрении. Понятие сакральности рассмотрено с точки зрения теории языка. Определено, что сакральные для казаха понятия могут быть признаны в обществе посредством традиций и обычаев и отражены через языковые единицы. Материалом исследования послужили устойчивые выражения, пословицы и поговорки. Практическая значимость исследования заключена в возможности использования его результатов, прежде всего, в преподавании дисциплин филологического цикла, а именно: теории языка, лингвокультурологии и социолингвистики.

Ключевые слова: сакральный, священный, языковая репрезентация, фразеологизм, традиция, обычаи, лингвокультурология, социолингвистика.

References

- 1 Tsirenova, L.A. (2014). Kratkii filosofskii slovar [Brief philosophical dictionary]. Moscow: RG «Press» [in Russian].
- 2 Efremova, T.F. (2000). Novyi slovar russkogo yazyka. Tolkovo-slovoobrazovatelnyi [New dictionary of the Russian language. Explanatory derivational]. Moscow: Russkii yazyk [in Russian].
- 3 Benveniste, E. (1995). Slovar indoevropeskikh sotsialnykh terminov [Dictionary of Indo-European social terms]. Yu.S. Stepanov (Ed.). Moscow: Progress–Univers [in Russian].

- 4 Ozhegov, S.I. (1986). Tolkovyi slovar russkogo yazyka [Explanatory dictionary of the Russian language]. Moscow: Russkii yazyk [in Russian].
- 5 Bektaev, K.B. (1995). Ulken qazaqsha-oryssha, oryssha-qazaqsha sozdik. Bolshoi kazakhsko-russkii, russko-kazakhskii slovar [Large Kazakh-Russian, Russian-Kazakh dictionary. Great Kazakh-Russian, Russian-Kazakh dictionary]. Almaty: Gylym [in Kazakh].
- 6 Linguocultural Anatomical Code (2021). Concept of SacrednessRupkatha Journal on Interdisciplinary Studies in Humanities (ISSN 0975-2935) Indexed by Web of Science, Scopus, DOAJ, ERIHPLUS Vol. 13.
- 7 Kaibaruly, A., & Bopayuly, B. (2007). Qazaq yrymdary. Kazakhskie poveria [Kazakh beliefs]. *Qazaq etikasy zhane estetikasy. Qazaq khalqynyn filosofialyq murasy – Kazakh ethics and aesthetics. Philosophical heritage of the Kazakh people*. Vol. 12. Astana: Audarma [in Kazakh].
- 8 Ualikhanov, Sh. (2008). Qazaqtardagy shamandyqtyn qaldygy [Remnants of shamanism in the Kazakhs]. *Qazaqtyn talimdik oilar antologiiasy – Anthology of Kazakh educational ideas*, 5, 448 [in Kazakh].
- 9 Smagulova, G. (1998). Magynalas frazeologizmderdin ulttyq-madeni aspektileri [National and cultural aspects of semantic phraseology]. Almaty: Gylym [in Kazakh].

А.Д. Жакупова^{1*}, Ж.Т. Балмагамбетова²¹Кокшетауский университет имени Ш.Ш. Уалиханова, Кокшетау, Казахстан;²Карагандинский университет имени академика Е.А. Букетова, Караганда, Казахстан
(E-mail: aygul.zhakupova@yandex.kz, janna1965@rambler.ru)

Мотивационная рефлексия — объект сопоставительной мотивологии

Статья посвящена исследованию лингвоментального феномена мотивационной рефлексии как объекта сопоставительной мотивологии — науки, изучающей лексическое явление мотивации слов на основе данных показаний метаязыкового сознания носителей разных языков. Мотивационная рефлексия рассматривается как один из видов «мыслительной операции», реализующей способность сознания человека к осмыслению связи звучания и значения слова с целью создания целостного представления о предмете. В работе дана краткая история вопроса, представлено авторское понимание данного феномена, описаны методы исследования. В качестве результатов исследования представлен фрагмент сопоставительно-мотивологического анализа мотивационной рефлексии носителей тюркских и славянских языков в аспекте стратегий осмысления, эксплицирующих множественность мотивации (полимотивацию). Выявлены общность и специфика стратегий осмысления наименований растений и птиц носителями разнотипных языков, определены особенности их мотивационной рефлексии. На основе исследования авторы заключают, что мотивационная рефлексия — это универсальное свойство метаязыкового мышления человека, обуславливающее направленность его сознания на объяснимость связи между звучанием и значением, которое целесообразно рассматривать как объект сопоставительной мотивологии.

Ключевые слова: мотивационная рефлексия, метаязыковое сознание, сопоставительная мотивология, психолингвистический эксперимент, полимотивация, тюркские и славянские языки.

Введение

В последние годы все чаще признается идея изучения фактов осмысленного отношения говорящего к своему языку в качестве самостоятельного объекта изучения. Перспективным направлением в области изучения языковой (метаязыковой) рефлексии может стать исследование метаречевой деятельности носителей разных языков. Одна из таких попыток предпринимается в сопоставительно-мотивологическом исследовании, направленном на описание природы универсального и национально-специфического в языке через природу «мыслительных операций» (по Б. де Куртенэ), свойственных человеческому сознанию. К одной из таких «мыслительных операций» относится *мотивационная рефлексия (МР)* — способность к осознанию рациональной взаимообусловленности звучания и значения, составляющей суть мотивированности языкового знака.

История вопроса. Проблема языковой рефлексии в имплицитном виде предстает в работах психолингвистов, исследующих феномен языкового сознания в аспекте общей проблемы «язык и мышление» [1–4]. Сознание ими рассматривается как одна из форм мышления, фиксированное знание, «рефлексия субъектом действительности, своей деятельности, самого себя» [5; 13]. В 70-е годы прошлого столетия теория языковой рефлексии все чаще связывается с изучением способов управления речевого воздействия и лишь поверхностно затрагивается учеными-психолингвистами. При всем многообразии терминологических языковой рефлексии как лингвоментального феномена («*интуитивные суждения о языке*» [6; 96–181]; «*народная точка зрения*» [7; 34–42]; «*метаязыковые знания*» [3]; «*языковое самосознание*» [8]; «*языковая компетенция*» [9; 164–174]; «*оценки речи*» [10]) наиболее близким к его содержанию является понятие «метаязыковое сознание», рассматриваемое как «компонент языкового сознания, манифестирующий рациональное понимание языка и его интерпретацию» [11; 54].

Отметим трех авторов, стоящих у истоков современной разработки теории языковой рефлексии. Введение в научный обиход термина «языковая рефлексия» принадлежит Б.М. Гаспарову, поставившему цель описания языка как среды существования человека через языковое поведение и интуицию говорящего [12]. По мнению автора, «интуитивное движение языкового опыта неотделимо от языко-

* Автор-корреспондент. E-mail: aygul.zhakupova@yandex.kz

вой рефлексии; говорящий все время что-то «узнает» о языке, все время что-то в нем постигает, находит или придумывает» [12; 18]. Языковая рефлексия обостряется в ходе метаязыковой деятельности, понимаемой автором как «различного рода рассуждения о языке...» [12; 18].

Роли рефлексии в речемыслительной деятельности и в устройстве языка посвящена монография Н.К. Рябцевой «Язык и естественный интеллект» [13], в которой рассматривается роль языковой рефлексии в процессе коммуникации. Автор считает, что языковая рефлексия способна мгновенно предоставлять любую информацию на подсознательном уровне, а также в процессе обучения иностранному языку, так как пользование собственной языковой рефлексией помогает понять «метасмысл» (намерения собеседника) общения.

Коммуникативный и концептуальный аспекты теории языковой рефлексии описаны в монографии И.Т. Вепревой «Языковая рефлексия в постсоветскую эпоху», посвященной исследованию рефлексивов — «маркеров когнитивно-речевого взаимодействия» как основных единиц метаязыкового дискурса. Понимая рефлексив как особый речемыслительный механизм, вербальной формой которого является рефлексив, автор показывает возможности аспектной интерпретации метаязыковых высказываний [11].

Можно констатировать, что теоретические основы языковой рефлексии как лингво-ментального феномена закладываются с 1995 по 2005 гг. и в настоящее время все чаще оказываются в центре внимания ученых различных лингвистических дисциплин. Однако следует заметить, что практический опыт непосредственного обращения к фактам языкового осмысления говорящих был осуществлен намного раньше с той лишь разницей, что ученые не использовали специальных терминов или же иначе их обозначали.

Рефлексию над языком, осуществляемую в ходе метаречевой деятельности, нацеленной на «вербальную интерпретацию субъектом языковой реальности», детально исследует А.Н. Ростова на материале народных сибирских говоров [14]. Автор использует термин «метаязыковая рефлексия», наиболее точно отражающий специфику исследования, источником которого являются показания метаязыкового сознания информантов-носителей диалектного языка, собранные в ходе психолингвистического эксперимента.

Мотивологическая концепция изучения слова, разрабатываемая в русле антропоцентрической парадигмы учеными томской лингвистической школы, целиком и полностью строится на привлечении языковых данных — свидетельств информантов-носителей языка. Мотивология — это «наука о том, как отражается в языке человек и Вселенная и как язык осознается человеком («язык глазами человека»), это наука, которая развивается в тандеме ученого и рядового носителя языка» [15; 3]. Все исследования, проводимые в русле мотивологии, апеллируют к метаязыковому сознанию говорящего — основному источнику изучения лексического явления мотивации слов.

Знания говорящего о языке, обыденные представления о слове связаны, прежде всего, с рефлексивной сущностью сознания, стремящегося соотнести знания о языке со знанием языка и знанием о мире. Формируя представление о предмете действительности, носитель языка обращается, в первую очередь, к языковому выражению словесного знака и, рефлексивизируя по поводу внутренней формы слова (ВФС), пытается связать его со значением, смыслом. Весь этот процесс механистически представлен в виде «мыслительной операции», реализующей способность сознания человека к осмыслению связи звучания и значения слова с целью создания целостного представления о предмете. Такая способность сознания говорящего и есть МР.

Феномен МР как особой формы метаязыкового мышления недостаточно разработан в лингвистике. Первый опыт комплексного описания МР и ее разновидностей принадлежит Т.А. Гридиной, разработавшей лингвокогнитивный и функциональный аспекты МР применительно к детской речи [16]. МР понимается автором как функционально значимая стратегия усвоения языка в онтогенезе, суть которой состоит в «обращении ребенка к мотивационному коду интерпретации вербальных единиц» [Там же].

Проблема рефлексивной деятельности человека (способность говорящего интерпретировать языковые факты) активно разрабатывается в рамках сопоставительной мотивологии [17]. Поскольку мотивация рассматривается современной лингвистикой как сложное психолингвистическое явление — один из способов познания и восприятия окружающего мира, а мотивированность/немотивированность лексических единиц определяется только в результате осознания рациональности связи звучания и значения слова, основанного на ассоциации с другими лексическими единицами, то изучение явления мотивации слов невозможно без анализа МР говорящих.

Материалом настоящего исследования послужили мотивированные, полумотивированные и немотивированные слова русского, болгарского, польского, казахского и татарского языков, «пропущенные» через метаязыковое сознание (МЯС) их носителей путём проведения психолингвистического эксперимента. В качестве *материала* исследования избраны тематические группы наименований птиц и растений как наилучшим образом организованные группы слов, входящие в состав мотивационной системы того или иного языка и участвующие в формировании картины мира его носителей. К исследованию было привлечено около 300 наименований растений и 300 наименований птиц в каждом языке. Опрошено порядка 500 носителей каждого из сопоставляемых языков. В целом, получено 30000 показаний МЯС носителей языков (примерно 100 ответных реакций на каждое слово), проанализировано около 3000 лексических единиц.

Методы и приёмы исследования. Основными методами сопоставительно-мотивологического исследования МР являются описательный, психолингвистический и сопоставительный методы. В рамках описательного метода применяются общенаучные приемы непосредственного наблюдения, систематизации, интроспекции, интерпретации, классификации, статистической обработки данных. При описании МР говорящих на разных языках людей используется психолингвистический метод, суть которого состоит в том, что исследование плана содержания и выражения языка необходимо проводить, предварительно обработав и проанализировав те языковые факты, которые получены от информантов, носителей языка в результате специально организованных экспериментов. Ведущим приемом данного метода является прием психолингвистического эксперимента, ориентированный на выявление осознания лексической семантики носителями языка. Межъязыковое сопоставление, устанавливающее общность и различие МР носителей разных языков и культур, а также универсальные и специфические особенности лексического явления мотивации слов в разных языках проводится с привлечением сопоставительного метода, сущность которого заключается в сравнении языков независимо от степени их родства с целью выявления сходств и различий между ними. При определении степени эквивалентности сопоставляемых лексических единиц использовался прием словарной идентификации. Все методы и приёмы сопоставительной мотивологии опираются на ряд общих для сопоставительной лингвистики принципов: системности, сравнимости, сводимости лингвистических описаний, терминологической адекватности, территориальной неограниченности и др. [18, 19]. Все это гарантирует глубину и объективность проводимого исследования.

Результаты и их обсуждение

Прежде чем представить результаты сопоставительно-мотивологического исследования МР говорящих на разных языках людей, важно показать логику мотивологического анализа каждой лексической единицы с учетом показаний МЯС.

Согласно мотивологической концепции, мотивированной признается лексическая единица, внутренняя форма (ВФ) которой подверглась рефлексии носителя языка, способного осознать рационально-логическую связь ее значения и звучания. Так, носители русского языка при осознании хорошо известного им слова **синица** дают следующие показания: «птица с синими крылышками», «птица, у которой что-то синего цвета», «птица, голос которой похож на «синь-синь»». Такие показания дают возможность мотивологу дать многоаспектную характеристику слова: 1) слово является мотивированным (лексически и структурно), так как, с одной стороны, соотносится с ЛЕ, имеющими тот же корень (СИНица — синий; «синь-синь»), что и обеспечивает им семантическую общность, с другой стороны, обнаруживает связь с одноструктурными образованиями типа горлИЦА, пигалИЦА (класс птиц), что подтверждает их структурную соотносительность; 2) ВФС имеет вариантный характер, то есть по-разному осознается носителями языка за счет соотнесения его с разными фрагментами внеязыковой действительности (окраска, голос), в результате чего слово имеет 3 ВФ и характеризуется множественностью мотивации (полимотивация). В приведенном примере одна из ВФ является лексикализованной, поскольку носители языка при осмыслении слова актуализировали в своем сознании сегмент *син-*, однако соотнести его со значимым компонентом данного слова затруднились («что-то синего цвета»). В сознании некоторых носителей языка актуальным оказался сегмент *син-*, связываемый с комплексом звуков, по мнению информантов, напоминающим звуки, издаваемые этой птицей. Безусловно, данный звукокомплекс не является адекватным отражением голоса птицы, поэтому информанты используют в своем объяснении лексему «похож», что позволяет связывать слова *синица* и «синь-синь» на основании сходства — основного параметра метафорической ВФС.

Показания информантов — метавысказывания — являются единственным источником анализа МР. Собственно мотивологический анализ лексических единиц на материале сопоставляемых языков предоставляет нам материал для сопоставительного анализа МР. В настоящей статье представим фрагмент сопоставительно-мотивологического анализа МР носителей тюркских и славянских языков в аспекте стратегий осмысления, эксплицирующих множественность мотивации (полимотивацию).

Одним из типов актуализации мотивационных связей является альтернативный тип метавысказывания, эксплицирующий альтернативное (множественное) прочтение ВФС (метавысказывания содержат разные варианты прочтения внутренней формы слова, обусловленные множеством ассоциаций, возникающих в МЯС говорящего): РЯ* *пухляк* — «*пышиная, пухлая птица*» (40), «*у неё пушистые перья*» (27), «*у неё перья как пух*» (19), «*питается пухом*» (14); БЯ *буревестник* — «*птица, която предвещава бурята*» (45) / «*птица, которая предвещает бурю*», «*носи предвестие за буря*» (18) / «*носит весть о буре*», «*лети и се стрелва бързо, както изведнъж се появява бурята, навещава като буря*» (10) / «*летит стрелой быстро, когда неожиданно появляется буря, как бы навещает её*», «*появява се преди бури*» (6) / «*появляется перед бурей*»; ПЯ *slonka* — «*od słonny*» (35) / «*от солёный*», «*lata w słoneczne dni*» (21) / «*летает в солнечные дни*», «*słońce*» (13) / «*от солнце*»; КЯ *шыргалақ* — «*шырылдайды*» (45) / «*пищит*», «*мүмкін, ағаштарға шыргалап шығатындықтан*» (20) / «*может, от того что, кружась, взбирается на дерево*»; ТЯ *чебенче* — «*чебен ашаганга*» (45) / «*потому, что питается мухами*», «*чебенгә охшаганга*» (30) / «*из-за того, что похожа на муху*», «*чебеннәр аулы торган кош*» (20), «*птица, которая ловит мух*», «*бәлки чебен ашагангадыр, яки тавышы муңа охшагандыр*» (15) / «*может быть, питается мухами или голос похож на них*». Количество таких метатекстов зафиксировано в языках славянской группы немного меньше, чем в языках тюркской группы (в РЯ — 63 %; в БЯ — 65; в ПЯ — 60; в КЯ — 75; в ТЯ — 72 %).

Результаты мотивационно-сопоставительного анализа метавысказываний позволяют заметить, что носители языка интерпретируют одно и то же наименование по-разному, в результате чего выделяется несколько стратегий осмысления, эксплицирующих множественность мотивации:

1. *Полимотивация гомогенного[†] типа* характерна для мотивирующих суждений, в которых осознание слова осуществляется посредством актуализации одного лексического мотиватора. Иными словами, все или большинство носителей языка акцентируют внимание на корневом сегменте слова (общность лексического мотиватора), однако объяснение его варьируется в зависимости от того, что говорящие по-разному «видят» одну и ту же прототипическую ситуацию (варьирование предикатного компонента (ПК)). В терминах теории мотивации это звучит так: варьирование внутренней формы слова происходит за счет варьирования мотивационного значения (МЗ) при неизменности мотивационной формы (МФ). Например, все носители РЯ выделяют в наименовании птицы *зарянка* сегмент ЗАРЯ-, однако трактуют данное наименование по-разному: «*появляется на заре*» (65), «*цвета зари*» (20), «*розовая, как заря*» (15). Слово ЗАРЯ ассоциируется в сознании говорящих с «цветом» и «временем», поэтому границы возможностей индивидуального осмысления очерчены смысловым содержанием лексического мотиватора. В данном случае лексический мотиватор является общим для информантов, отличие же (варьирование) наблюдается в ПК: «*появляется на...*», «*цвета ...*», «*розовая, как ...*», причем два последних ПК совпадают по своему значению.

При восприятии наименования растения *здравец* в сознании большинства носителей БЯ возникают мотивационно-ассоциативные связи со словом ЗДРАВЕ (здоровье), при этом зафиксировано 4 способа объяснения его значения: 1) «*растение, което поддържа човека здраве*» (48) / «*растение, которое поддерживает здоровье человека*», 2) «*по-древни традиции и подареве за здраве*» (29) / «*по древней традиции дарят на здоровье*», 3) «*растението е туфа от листа, които съдържат етерични масла и се засажда около къщите или в стаите по прозорците заради аромата, който неутрализира вирусите, т.е. за здраве*» (17) / «*растение названо за листья, которые содержат эфирное масло и сажают около дома или в комнате на окне из-за аромата, который нейтрализует вирус, то есть на здоровье*», 4) «*символ за здраве*» (6) / «*символ здоровья*». Можно предположить, что множественность суждений относительно слова *здравец* объясняется и полифункциональностью данного растения, и широкой распространенностью его на территории Болгарии, что обеспечивает широкий спектр знаний о нем у носителей БЯ, которые, в свою очередь, ограничены смысловым содержанием лексического

* В статье используются следующие сокращения: РЯ — русский язык; КЯ — казахский язык; БЯ — болгарский язык; ПЯ — польский язык; ТЯ — татарский язык

[†] Термины «гомогенный», «гетерогенный» были предложены П.А. Катышевым для описания полимотивации в когнитивном аспекте [20], затем использованы И.Е. Козловой для типологии мотивационных парадигм [21].

мотиватора (*здраве*) — растение выполняет целительскую функцию и его можно использовать для поддержания здоровья человека.

2. *Полимотивация гетерогенного типа* характерна для мотивирующих суждений, в которых осознание слова осуществляется посредством актуализации разных (двух и более) лексических мотиваторов. В сознании носителей языков при восприятии одного и того же слова устанавливаются различные мотивационно-ассоциативные связи, обусловленные разными факторами.

2.1 Стратегия осмысления осуществляется путем установления связи исходного слова с одно-корневыми словами разных частей речи, созвучных с ним, либо с разными формами исходного слова. Носители языка сегментируют слово одинаково, но соотносят его либо с существительным, либо с прилагательным, либо с глаголом, либо с междометием, либо с существительными с предлогом. При этом мотивационная форма остается неизменной, мотивационное значение видоизменяется.

Границы возможностей индивидуального осмысления очерчены лексико-грамматическими особенностями того или иного языка. Так, в РЯ *гора* и *горный* — два разных слова, имеющих различное лексическое значение и грамматическую оформленность. В КЯ и ТЯ эти два слова обозначены одной лексемой *тау*. Часть носителей ТЯ интерпретируют наименование птицы *тауыпчыгы* через соотношение его с существительным: «*тау, биек жирларда яшауче кош*» (65) / «птица, обитающая в горах, высоких местах», «*оясын тауларда кора торган кош*» (13) / «птица, выющая гнездо в горах», а часть — с прилагательным: «*тау куышлыгында яшаганга күрә*» (22) / «из-за того, что обитает в горных ущельях».

Показания МЯС носителей ПЯ свидетельствуют о том, что при восприятии наименования растения *złocień* возникают разные мотивационно-ассоциативные связи, однако все они близки по содержанию, так как связаны с описанием цвета растения: «*kwiaty mają złoty kolor*» (45) / «цветы имеют золотой цвет», «*złocisty kolor*» (35) / «золотистый цвет», «*kolor złota*» (20) / «цвет золота». Отсюда возникает гетерогенная мотивационная парадигма: лексические мотиваторы разные, однако все они находятся в смысловой и словопроизводственной связи. Все носители ПЯ акцентируют внимание на цвете растения, однако истолковывают значение по-разному.

Анализ метавысказываний, иллюстрирующих полимотивацию гетерогенного типа, основанную на смысловой и словопроизводственной связи слов, позволил заметить, что данный тип полимотивации преимущественно наблюдается в славянской группе языков, для тюркской группы он характерен в гораздо меньшей степени, особенно для ТГ наименований растений.

2.2 Стратегия осмысления обусловлена варьированием ВФ, вызванным мотивацией слова языковыми единицами, не находящимися в смысловой и в синхронной словопроизводственной связи. Например, наименование птицы *коростель* в сознании одних носителей РЯ связывается со словом 'кора' («*питается корой деревьев*») — МФ: КОРОСТЕЛЬ, МЗ: 'птица, <питающаяся> корой', в сознании других — со словом 'короста' («*ест коросту*») — МФ: КОРОСТ/ЕЛЬ, МЗ: 'птица, <питающаяся> коростой'.

При осмыслении ВФС носители языка устанавливают связь исходного слова с созвучными языковыми единицами, существующими в их ментальном лексиконе, и объясняют значение его с учетом собственных знаний о мире и о данной реалии, в частности. Причем чем шире семантический потенциал сегмента, тем богаче ассоциативный комплекс и тем обширнее полимотивация слова. К примеру, птица *қасқалдақ*, по мнению одних носителей КЯ, так названа потому, что у нее белый лоб («*маңдайы қасқа құс*» / «птица с белым лбом»), по мнению других, она отличается белым пятном, напоминающим брови («*жүнінде қас тәрізді дақтары бар*» / «на оперении белое пятно, как брови»). ЛМ: *қасқа* — с белым лбом, *қас* — бровь. Носители ТЯ при осмыслении орнитонима *кашкалак* объясняют его, вычленив сегменты *кашка* (белая отметина на лбу, звездочка), *каш* (бровь), *калак* (ложка), отсюда и следующие мотивирующие суждения: «*башында ак таплы чыпчык*» / «птица с белым пятном на голове», «*бу чыпчыкның маңғаеда, йолдыз бар кебек*» / «у птицы на лбу, как будто звездочка», «*мәмкин, бу чыпчыкның кашы күп күренеп тора?*» / «может, у этой птицы сильно выделяются брови?», «*аның нәрсәседер кашыкка охшаган*» / «что-то у неё похоже на ложку». Полимотивация подобного типа чаще наблюдается при осмыслении ТГ наименований птиц. Это связано с тем, что птицы обладают голосом и информанты при объяснении наименований птиц часто устанавливают связь исходного слова со звуками, издаваемыми птицей. Даже если в реальности носители языка не слышали голос птицы, они предполагают, высказывают свое мнение, которое, на их взгляд, кажется вполне достоверным. Чаще этот факт характерен для МР носителей тюркских языков: КЯ *шыбыш* — «*әрқашан шыбын сияқты шырылдайды*» / «всегда жужжат (пищат), как мухи», «*шыбыш-шық*»,

«шыбықтан шыбыққа ұшып жүретін құс/«птица, перелетающая с прутика на прут». ЛМ: шыбын — муха, «шыб-шық», шыбық — прутик; **көкек** — «дыбыс «кө-кек» шығаруына байланысты»/ «есть легенда, и связано с издаваемыми звуками «кө-кек»», көктем айында ұшып келетін құс»/«прилетающая весной», «көктемді шақыратын құс»/ «птица, зовущая весну», «өйткені ол көк түсті»/ «потому что она голубого цвета», «көкек айында жұмыртқалайды» / «несет яйца в апреле», «көкек айынан бастап сайрайды»/ «поет, начиная с апреля». ЛМ: «кө-кек», көктем — весна, көк — голубой, көкек — апрель. ТЯ **чүрәкәй** — «гел «чүр-чүр» килеп аваз чыгарганга»/«потому, что всегда прилетает и издаёт звуки «чүр-чүр»», «чүрә сүзе кол дигәнне аңлата, бәлки шуңа бәйледер»/ слово *чүрә* означает рабыня, может, связано как-то с этим». ЛМ: «чүр-чүр», *чүрә* — рабыня, служанка; **бытбылдык** — «бер туктамый бытбылдаганга, кычкырганга»/ «из-за того, что, не умолкая, болтает, кричит», «бер туктамыйча тавыш чыгара «быт-был»»/«издает звуки, похожие на «быт-был», не умолкая». ЛМ: *бытбылдау* — болтать, «быт-был». К этой же группе относятся следующие мотивированные ЛЕ: **тартар, гага, тургай, күркә** и др. Наличие подобных мотивирующих суждений в КЯ и ТЯ, по-видимому, можно объяснить особенностью восприятия их носителями языков. Представителей тюркской группы языков отличает мелодичность, музыкальность в восприятии явлений языковой действительности, в том числе и мира пернатых.

2.3 Стратегия осмысления говорящими языковых единиц во многом зависит от структуры слова. Если слово является сложным по составу, т.е. образовано из двух слов, то носители языка интерпретируют его, исходя из значения либо одного, либо другого слова в зависимости от индивидуального восприятия мотивированной лексемы. Индивидуальное восприятие зависит, в свою очередь, от того, какой признак оказывается более значимым, существенным, по мнению респондента, на момент высказывания. В славянской группе языков сложных по образованию наименований птиц и растений значительно меньше, чем в тюркской группе, отсюда и количественное различие примеров множественной мотивации, обусловленной выбором говорящим при объяснении значения слова. Внимание носителей языков может быть акцентировано на обеих частях сложного слова одновременно, либо на какой-либо одной его части.

2.4 Отдельную группу составляют полимотивированные лексические единицы, стратегия осмысления которых обусловлена явлением омонимии (полисемии), присутствующее во всех сопоставляемых языках. В зависимости от того, какое из значений выделенного сегмента актуально для МЯС говорящего в данной ситуации, и возникают мотивационно-ассоциативные связи. Наибольшее количество слов с множественной мотивацией, обусловленных полисемией, встречается в тюркской группе языков, в славянской языковой группе эти случаи единичны. Так, в РЯ зафиксировано 1 слово, принадлежащее к этой группе: **жабник** 1) ЛМ: *жаба* (лягушка) — «им питаются жабы», «растёт там, где водятся жабы»; 2) ЛМ: *жаба* (грудная) — «может, им лечат жабу грудную)?». В БЯ наименование птицы **завирушка** носители языка интерпретируют, исходя: 1) из значения лексического мотиватора *завирам* ‘засовывать, запихивать, втыкать’ («птица, която нещо винаги завира (пъха, крие)»/«птица, которая что-то всегда засовывает»); 2) из значения лексического мотиватора *завирам* ‘забираться куда-либо, вмешиваться’ («може би тази птица често се завира (пъха) някъде?»/ «может, эта птица часто забирается куда-нибудь?»)

Носители ПЯ при осмыслении наименования птицы **puszczyk** ориентируются на: 1) значение слова *puszcza* ‘пуща, дремучий’ — «ptak gnieźdzący się w gęstym lesie»/«птица, которая обитает в дремучем лесу»; 2) значение слова *puszcza* ‘пустыня’ — «ptak, który zamieszkuje pustynię»/ «птица, которая обитает в пустыне».

В КЯ слово **бұлдыр** имеет несколько значений: 1) дымка, туман; 2) неясный, невидимый; 3) туманный, мутный. Отсюда и следующие мотивирующие суждения: **бұлдырық** — «бұлдырап ұшатындықтан»/«когда летает, неясная (невидимая), как мираж», «сұр құс бұлдыр сияқты»/«серая птица, как туман, дымка», «бұлдырақтап дауыс шығаратын шығар»/ «наверное, издает туманные звуки», «түсі бұлдыр»/ «мутного цвета». Как видно из показаний МЯС информантов, разноаспектность осмысления влечет за собой и многообразие образов птиц: в сознании одних носителей языка образ этой птицы связан с ее особым полетом, в сознании других — с особенностями окраски, в сознании третьих — со спецификой голоса.

Носители ТЯ при осмыслении наименования птицы **күктүш** соотносят его со словами либо 1) *күк* — синий, *түш* — грудка, либо 2) *күк* — небо, *түш* — грудка. Отсюда и показания МЯС: «түше күк улганга»/«грудка синего цвета», «күк кебек зәңгәр түшле чыпчык»/ «птица с грудкой голубого, как небо, цвета».

Итак, анализ метавысказываний позволил заключить, что при толковании мотивированного слова происходит «развертывание» пропозиции (ср. в словообразовании — «свертывание» пропозиции), предопределенное способами мышления о мире. Одним из доказательств данного тезиса является полимотивация, связанная с варьированием ВФС и множественностью суждений говорящих. Полимотивированная лексика характерна для всех сопоставляемых языков, однако количественное соотношение ее различно.

Заключение

МР носителей славянских и тюркских языков характеризуется общностью. Метавысказывания, содержащие толкование значений слов, демонстрируют тенденцию к выражению конкретного смысла, то есть слово интерпретируется через конкретные наглядные признаки, хорошо известные говорящему, включенные в его ближайший мир. Информант стремится истолковать слово, даже если он ранее с ним не сталкивался, через понятное для него, известное значение, поэтому иногда метавысказывание носит парадоксальный характер. Все мотивирующие суждения основаны на тенденции к ассоциированию: чем богаче личный практический опыт говорящего, тем шире спектр ассоциаций. Общим для МР носителей славянских и тюркских языков является то, что при объяснении слов они подходят с позиции функциональной (практической) значимости предмета, то есть главным ценностным ориентиром является максимальное вовлечение предметов в сферу жизнедеятельности человека.

Специфика явления полимотивации в славянской и тюркской языковых группах заключается в том, что в процессе толкования слова носители славянских языков воспринимают предмет в его целостности, в совокупности всех присущих ему признаков, а для МР носителей тюркских языков характерна расчлененность, иконичность именуемого предмета, отсюда и различие в характере ВФС: в славянских языках чаще встречаются две ВФ у одного слова, в тюркских языках обращает на себя внимание наличие трех и даже четырех ВФ у одного слова.

Опыт сопоставительно-мотивологических исследований, проведенных на материале, собранном в ходе психолингвистического эксперимента с носителями разных языков на предмет осмысления ими языковых единиц и возможности их интерпретации, показал, что МР — это универсальное свойство метаязыкового мышления человека, обуславливающее направленность его сознания на соотношение плана выражения и плана содержания языковых единиц, на объяснимость связи между звучанием и значением.

МР как лингво-ментальный феномен участвует не только в становлении языковой способности и проявлении языкового сознания ребенка, она способствует выявлению знаний говорящего о своем языке и о мире, играет ведущую роль в формировании национальных языковых картин мира, участвует в процессе миромоделирования и категоризации действительности языковым сознанием, оказывает влияние на ориентирование человека в системе языковых и неязыковых фактов, тем самым подтверждая тезис о гносеологической природе языка. Сопоставительно-мотивологическое исследование МР будет способствовать решению вопросов национальной специфики лексического явления мотивации слов, формированию целостной концепции сопоставительной мотивологии, тем самым внося значимый вклад в развитие теоретических основ науки мотивологии.

Список литературы

- 1 Леонтьев А.Н. Проблемы развития психики / А.Н. Леонтьев. — 3-е изд. — М.: Изд-во Моск. ун-та, 1981. — 584 с.
- 2 Залевская А.А. Значение слова и возможности его описания / А.А. Залевская // Языковое сознание: формирование и функционирование. — М., 1998. — С. 35–54.
- 3 Ейгер Г.В. Механизмы контроля языковой правильности высказывания / Г.В. Ейгер. — Харьков, 1990. — 163 с.
- 4 Фесенко Т.А. Этноментальный мир человека: опыт концептуального моделирования: автореф. дис. ... д-ра филол. наук: спец. 10.02.19 — «Теория языка» / Тамара Александровна Фесенко. — М., 1999. — 52 с.
- 5 Леонтьев А. Н. Деятельность. Сознание. Личность / А.Н. Леонтьев. — М., 1975. — 121 с.
- 6 Лабов У. Исследование языка в его социальном контексте / У. Лабов // Новое в лингвистике. — Вып. 7. Социолингвистика. — М., 1975. — С. 155, 156.
- 7 Брайт У. Параметры социолингвистики [Введение] / У. Брайт // Новое в лингвистике. — Вып. 7. Социолингвистика. — М., 1975. — С. 145–154.
- 8 Никитина С.Е. Языковое сознание и самосознание личности в народной культуре / С.Е. Никитина // Язык и личность. — М.: Наука, 1989. — С. 34–40.

- 9 Кирпикова Л.В. Использование фактов языковой компетентности носителей говора в лексикологическом исследовании / Л.В. Кирпикова // Лексикологические и грамматические проблемы сибирской диалектологии: Докл. и сообщ. межвуз. семинара. — Барнаул, 1972. — С. 64–72.
- 10 Шварцкопф Б.С. Оценки говорящими фактов речи: автореф. ... дис. канд. филол. наук: спец. 10.02.01 — «Русский язык» / Борис Самойлович Шварцкопф — М., 1971. — 21 с.
- 11 Вепрева И.Т. Языковая рефлексия в постсоветскую эпоху / И.Т. Вепрева. — М.: ОЛМА-ПРЕСС, 2005. — 384 с.
- 12 Гаспаров Б.М. Язык, память, образ. Лингвистика языкового существования / Б.М. Гаспаров. — М.: Новое литературное обозрение, 1996. — 352 с.
- 13 Рябцева Н.К. Коммуникативный модус и метаречь / Н.К. Рябцева // Логический анализ языка: Язык речевых действий. — М., 1994. — С. 82–92.
- 14 Ростова А.Н. Метатекст как форма экспликации метаязыкового сознания (на материале говоров Сибири) / А.Н. Ростова. — Томск: Изд-во Том. ун-та, 2000. — 193 с.
- 15 Блинова О.И. Мотивология и её аспекты (2-е изд., стереотип.) / О.И. Блинова. — Томск: Изд-во Том. ун-та, 2007. — 390 с.
- 16 Гридина Т.А. Мотивационная рефлексия как вид метаязыковой деятельности ребенка [Электронный ресурс] / Т.А. Гридина // Институт лингвистических исследований РАН. — СПб., 2002. — Режим доступа: <http://www.iling.spb.ru/grammatikon/child/grid.html? language=en>
- 17 Юрина Е.А. Развитие идей О.И. Блиновой в лингвистических концепциях образного строя языка и сопоставительной мотивологии / Е.А. Юрина, А.Д. Жакупова // Вестн. Том. гос. ун-та. Филология. — 2020. — № 68. — С. 170–193.
- 18 Сулейменова Э.Д. Казахский и русский языки: основы контрастивной лингвистики / Э.Д. Сулейменова. — Алматы: Демус, 1996. — 208 с.
- 19 Юсупов У.К. Сопоставительная лингвистика как самостоятельная дисциплина / У.К. Юсупов // Методы сопоставительного изучения языков. — М., 1988. — С. 6–11.
- 20 Катышев П.А. Полимотивация как концептуальная деятельность: дисс. ... канд. филол. наук: спец. 10.02.19 — «Теория языка» / Павел Алексеевич Катышев. — Кемерово, 1997. — 335 с.
- 21 Козлова И.Е. Специфика явления мотивации слов в русском языке: дисс. ... канд. филол. наук: спец. 10.02.01 — «Русский язык» / Инна Евгеньевна Козлова. — Томск, 1999. — 225 с.

А.Д. Жакупова, Ж.Т. Балмагамбетова

Уәждемелік рефлексия — салыстырмалы мотивологияның объектісі

Мақала салыстырмалы уәждеменің объектісі ретінде уәждемелік рефлексияның лингвоментальдық құбылысын, яғни әр түрлі тілде сөйлейтіндердің метатілдік санасының көрсеткіштерінің деректері негізінде сөз уәждемесінің лексикалық құбылысын зерттейтін ғылымды зерттеуге арналған. Уәждемелік рефлексия «ақыл-ой операциясының» бір түрі ретінде қарастырылады, ол адам санасының тақырып туралы тұтас түсінік қалыптастыру үшін сөздің дыбысы мен мағынасының байланысын түсіну қабілетін жүзеге асырады. Сонымен бірге мақалада мәселенің қысқаша тарихы айтылған, осы құбылыс туралы авторлық түсінік берілген, зерттеу әдістері сипатталған. Зерттеу нәтижелері ретінде мотивацияның көптігін (полимотивация) білдіретін түсіну стратегиялары аспектісінде түркі және славян тілдерінде сөйлеушілердің мотивациялық рефлексиясының салыстырмалы-мотивологиялық талдауының фрагменті ұсынылған. Өртүрлі құрылымдық тілдердің тасымалдаушыларының өсімдіктер мен құстардың атауларын түсіну стратегиясының ортақтығы мен өзгешелігі нақтыланған, олардың уәждемелік рефлексиясының ерекшеліктері анықталды. Зерттеу негізінде авторлар уәждемелік рефлексия адамның метатілдік ойлауының әмбебап қасиеті деп тұжырымдайды, бұл дыбысталу менмен арасындағы байланысты оның санасына түсіндіруге бағыттайды, яғни, салыстырмалы мотивологияның объектісі ретінде қарастырылған жөн.

Кілт сөздер: уәждемелік рефлексия, метатілдік сана, салыстырмалы уәждеме, психолингвистикалық эксперимент, полимотивация, түркі және славян тілдері.

A.D. Zhakupova, J.T. Balmagambetova

Motivational language awareness is an object of comparative motivology

The article is devoted to the study of the linguo-mental phenomenon of motivational language awareness as an object of comparative motivology, the science that studies the lexical phenomenon of word motivation based on the data of meta-linguistic consciousness of speakers of different languages. Motivational language awareness is regarded as a type of «mental operation» actualizing the ability of human consciousness to comprehend the connection between the sound form and meaning of a word to create a holistic view of the subject. The article rests on a brief history of the issue, presents the authors' understanding of this phenomenon, and describes the research methods. As a result, the article provides a fragment of comparative-motivological

analysis of the motivational language awareness of speakers of Turkic and Slavic languages from the perspective of comprehension strategies, explicating multiplicity of motivation (polymotivation). There are identified common and specific strategies of comprehension of the names of plants and birds by speakers of different languages, and peculiarities of their motivational language awareness are determined. Based on the study, the authors conclude that motivational language awareness is a universal property of human meta-linguistic thinking, which determines the orientation of human consciousness towards understandability of the connection between the sound form and meaning of a word, which is expedient to be considered as an object of comparative motivology.

Keywords: motivational language awareness, metalanguage consciousness, comparative motivology, psycholinguistic experiment, polymotivation, Turkic and Slavic languages.

References

- 1 Leontiev, A.N. (1981). *Problemy razvitiia psikhiki* [Problems of the development of the psyche]. Moscow: Izdatelstvo Moskovskogo universiteta [in Russian].
- 2 Zalevskaya, A.A. (1998). *Znachenie slova i vozmozhnosti ego opisaniia* [The meaning of the word and the possibilities of its description]. *Yazykovoe soznanie: formirovanie i funktsionirovanie – Linguistic consciousness: formation and functioning*. Moscow [in Russian].
- 3 Eiger, G.V. (1990). *Mekhanizmy kontrolya yazykovoi pravilnosti vyskazyvaniia* [Mechanisms for controlling the linguistic correctness of an utterance]. Kharkiv [in Russian].
- 4 Fesenko, T.A. (1999). *Etnomentalnyi mir cheloveka: opyt kontseptualnogo modelirovaniia* [The ethno-mental world of man: the experience of conceptual modeling]. *Extended abstract of Doctor's thesis*. Moscow [in Russian].
- 5 Leontiev, A.N. (1975). *Deiatelnost. Soznanie. Lichnost* [Activity. Consciousness. Personality]. Moscow [in Russian].
- 6 Labov, U. (1975). *Issledovanie yazyka v ego sotsialnom kontekste* [The study of language in its social context]. *Novoe v lingvistike. Sotsiolingvistika – New in linguistics. Sociolinguistics*, 7, 155–156. Moscow [in Russian].
- 7 Bright, U. (1975). *Parametry sotsiolingvistiki* [Vvedenie] [Sociolinguistics Options [Introduction]]. *Novoe v lingvistike – New in linguistics*. Vol. 7. Sociolinguistika – Sociolinguistics, 145–154. Moscow [in Russian].
- 8 Nikitina, S.E. (1989). *Yazykovoe soznanie i samosoznanie lichnosti v narodnoi kulture* [Linguistic consciousness and self-consciousness of the individual in folk culture]. *Yazyk i lichnost – Language and personality*. Moscow: Nauka [in Russian].
- 9 Kirpikova, L.V. (1972). *Ispolzovanie faktov yazykovoi kompetentnosti nositelei govora v leksikologicheskom issledovanii* [Using the facts of linguistic competence of native speakers in lexicological research]. Reports and messages from Lexicological and grammatical problems of Siberian dialectology: *Mezhvuzovskii seminar – Interuniversity seminar*. Barnaul [in Russian].
- 10 Shvartskopf, B.S. (1971). *Otsenki govoriashchimi faktov rechi* [Speakers' assessments of the facts of speech]. *Extended abstract of candidate's thesis*. Moscow [in Russian].
- 11 Vepreva, I.T. (2005). *Yazykovaia refleksiiia v postsovetsskuiu epokhu* [Language reflection in the post-Soviet era]. Moscow: OLMA-PRESS [in Russian].
- 12 Gasparov, B.M. (1996). *Yazyk, pamiat, obraz. Lingvistika yazykovogo sushchestvovaniia* [Language, memory, image. Linguistics of linguistic existence]. Moscow: Novoe literaturnoe obozrenie [in Russian].
- 13 Riabtseva, N.K. (1994). *Kommunikativnyi modus i metarech* [Communicative mode and metaspeech]. *Logicheskii analiz yazyka: Yazyk rechevykh deistvii – Logical analysis of language: The language of speech actions*. Moscow [in Russian].
- 14 Rostova, A.N. (2000). *Metatekst kak forma eksplikatsii metaiazykovogo soznaniia (na materiale govorov Sibiri)* [Metatext as a form of explication of metalanguage consciousness (based on the material of Siberian Dialects)]. Tomsk: Izdatelstvo Tomskogo universiteta [in Russian].
- 15 Blinova, O.I. (2007). *Motivologiya i ee aspekty* [Motivology and its aspects]. Tomsk: Izdatelstvo Tomskogo universiteta [in Russian].
- 16 Gridina, T.A. (2002). *Motivatsionnaia refleksiiia kak vid metaiazykovoi deiatelnosti rebenka* [Motivational reflection as a type of metalanguage activity of a child]. Institut lingvisticheskikh issledovaniy RAN — Institute of Linguistic Research of the Russian Academy of Sciences. St. Petersburg. Retrieved from <http://www.iling.spb.ru/grammatikon/child/grid.html?language=en> [in Russian].
- 17 Yurina, E.A., & Zhakupova, A.D. (2020). *Razvitie idei O.I. Blinovoi v lingvisticheskikh kontseptsiiakh obraznogo stroia yazyka i sopostavitelnoi motivologii* [Development of O.I. Blinova's ideas in linguistic concepts of the figurative structure of language and comparative motivology]. *Vestnik Tomskogo gosudarstvennogo universiteta – Bulletin of Tomsk State University*, (68), 170–193 [in Russian].
- 18 Suleimenova, E.D. (1996). *Kazakhskii i russkii yazyki: osnovy kontrastivnoi lingvistiki* [Kazakh and Russian languages: fundamentals of contrastive linguistics]. Almaty: Demeu [in Kazakh].
- 19 Yusupov, U.K. (1988). *Sopostavitelnaia lingvistika kak samostoiatelnaia distsiplina* [Comparative linguistics as an independent discipline]. *Metody sopostavitelnogo izucheniia yazykov – Methods of comparative language learning*. Moscow [in Russian].
- 20 Katyshev, P.A. (1997). *Polimotivatsiia kak kontseptualnaia deiatelnost* [Polymotivation as a conceptual activity]. *Candidate's thesis*. Kemerovo [in Russian].
- 21 Kozlova, I.E. (1999). *Spetsifika yavleniia motivatsii slov v russkom yazyke* [The specifics of the phenomenon of motivation of words in the Russian language]. *Candidate's thesis*. Tomsk [in Russian].

DOI 10.31489/2020Ph2/89-100

ӨОЖ 81-23

Ш. Құрманбайұлы*

Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Алматы, Қазақстан
(E-mail: sheru_64@mail.ru)

**«V» бүркеншік есімімен жарияланған еңбектердің
Әлихан Бөкейханға қатыстылығы туралы**

2016 жылы алаш ардақтысы Әлихан Бөкейханның 15 томдық шығармалар жинағының екінші басылымы жарық көрді. 15 томдық шығармалар жинағы тынымсыз еңбек пен көп ізденістің арқасында басылып шыққаны анық. Дегенмен көптомдықтағы кейбір мақала мен аудармалардың ұлт көсемі Ә.Бөкейханға тиесілі екен күмән, сұрақ тудыртады. Нақтырақ айтқанда кейбір бүркеншік есіммен жазылған еңбектерге ерекше назар аудару қажеттігі байқалады. Мәселен, соңына алаш көсемінің бүркеншік есімдерінің бірі деп есептеліп жүрген «V» әрпі (таңбасы) қойылған кейбір мақалалар мен аудармалар солардың қатарына жатады. Ә. Бөкейхандікі екені анық еңбектер мәтіні мен «V» бүркеншік есімі қойылған еңбектердің мәтінін лингвистикалық тұрғыдан салыстыра-салғастыра зерттеу барысында олардың стилі мен сөз қолданысында елеулі өзгешеліктер бар екені анықталды. Мақалада Әлихан Бөкейханның 15 томдығындағы «V» бүркеншік есімімен тіркелген мақалалардың алаш көсеміне тиесілі еместігі тілдік және тарихи деректер негізінде айқындалады. Аталған бүркеншік есім қойылған қазақ тіліндегі мақалалар алаш көсемі Ә. Бөкейханға емес, алғаш алашшылдар қатарында болып, кейін компартия қатарына өтіп, социалистік қоғамның орнығуына белсенді қызмет еткен белгілі кеңес қайраткері Молдағали Жолдыбайұлына тиесілі екендігі екі автордың мәтіндеріне қатар талдау жасау арқылы дәлелденеді. Бұл авторлардың саяси көзқарастары мен компартияның ұстанған саяси курсына, кеңестік идеологияға қатысты ұстанымдары да сәйкеспейтіні, бір арнаға тоғыспайтыны да олардың әр кезеңде жазған еңбектері негізінде нақты көрсетілді. Зерттеу негізінде «V» бүркеншік есімінің артында екі автор тұр деген тұжырым жасалып, қай еңбектің кімге тиесілі екені ажыратылып берілді.

Кілт сөздер: «V» бүркеншік есімі, Әлихан Бөкейхан, Молдағали Жолдыбайұлы, Алаш, стильдік ерекшеліктері.

Kipicne

Әлихан Бөкейхан — Алаш көсемі, елінің азаттығы жолында табандылықпен күрескен ірі саяси тұлға, аса көрнекті мемлекет қайраткері, халықтың арда туған адал ұлы. Сонымен бірге ол қолынан қаламын тастамай үздіксіз ізденіс үстінде жүріп соңына мол мұра қалдырған аса дарынды, кең тынысты ғалым, кез келген тақырыпты терең талдап-сараптап жазатын өте шебер де өткір журналист, талғампаз да білікті аудармашы. Қайраткер қалам иесінің бай мұрасын ұлт игілігіне жарату, оның энциклопедиялық білімі көрініс тапқан шығармашылығын әр қырынан зерттеу, қаламынан туған әр сөзі мен сөйлемінің мән-мағынасына үңілу, бар ғұмырын қазаққа қалтқысыз қызмет етуге арнаған алаш ардақтысының арман-тілегін түсіну, одан өнеге алып, өсиетініне адал болу баршамызға парыз.

Алаш ардақтысы Әлихан Бөкейханның 15 томдық шығармалар жинағы (2016) жарық көрді [1]. Бұл еңбек көп ізденістің, тынымсыз еңбектің нәтижесі. Бұл орайда алаш көсемі Әлихан Бөкейхан

*Хат-хабарларға арналған автор. E-mail: sheru_64@mail.ru

мұрасын мұрағаттарды ақтарып жүріп жинап, бастырып шығарған филология ғылымының кандидаты, элихантанушы С.А. Жүсіптің қыруар іс тындырғанын айту керек. Дегенмен осы Ә. Бөкейхан шығармаларының 15 томдық жинағындағы кейбір еңбектер (мақалалар, аудармалар мен сын пікірлер) оның қаламынан туғанын әлі де нақтылай түсуге тура келеді. Біз бұл жерде бүркеншік есіммен жарияланған кейбір еңбектер туралы айтып отырмыз. Солардың қатарына «V» бүркеншік есімі қойылған мақалалар мен аудармалар да кіреді. Біз алаш көсемінің осы шығармалар жинағымен алғаш танысқанда-ақ «V» бүркеншік есімі қойылып, жарияланған қазақ тіліндегі мақалалардың Ә.Бөкейхандікі екеніне күмәнмен қарадық. Ал 1908 жылы «Сибирские вопросы» журналының бірнеше санында «V» бүркеншік есімі қойылып орыс тілінде жарияланған мақалалар туралы олай ойлауға еш негізіміз болған жоқ. Оған Ә.Бөкейханның «Ғали хан» деп қол қойып, 1914 жылы «Қазақ» газетінде (№ 91), 1915 жылды «Айқап» журналында (№ 2) қайта жариялаған «Он төрт тоғыз бола ма?» мақаласының соңындағы: «Бахытжан, Сералы «Алаш» деп бұлдыратып жүргенде, мен абақтыда жатып қазақ жері туралы жазған мақалаларым «Сибирские вопросы» деген орыс журналының мына нөмірлерінде: 16–17, 18, 21–22, 27–28, 33–34, 35–36, 37–38, 45–46, 47–48, 1908 жылғы, V деп қол қойған. Орысша білетінің оқып қара!» деген жазбасы да себеп болды. Сонымен «Бір бүркеншік есім артында екі автор тұр ма?» деген сұрақ бізді мазалай бастады. Одан әрі бұл бүркеншік есім туралы өзге де пікірлер барын білгеннен кейін алаш көсемінің ұлт тілінің дамуына қосқан үлесі мен оның мұрасын лингвистикалық тұрғыдан арнайы зерттеп жүрген маман ретінде бұл мәселені айналып өтпей өз тұжырымымызды айтуға міндетті екенімізді сезіндік. Ең алдымен Ә. Бөкейхан шығармаларын жиып-теріп, көптомдық шығармаларын жариялап, арнайы ғылыми зерттеулер жазған әріптесіміз С. Акқұлының еңбектерімен және дәл осы бүркеншік есімге арналған мақалаларымен [2]; [3], [4] мұқият танысып шықтық. Ұзақ жылдар бойы Әлихан мұрасын қажымай-талмай зерттеп келе жатқан үзеңгілес зерттеушінің атқарған ісіне де, ғылыми пікіріне үлкен құрметпен қараймыз. Оның элихантануға көп еңбек сіңіргені еш дау туғызбайды. Бірақ зерттеушінің «V» деген бүркеншік есіммен жарияланған қазақ тіліндегі мақалалар мен аудармалар Ә.Бөкейхандікі деген пікірі мен келтірген дерек-дәйектері біздің күдігімізді еш сейілте алмады. Оның себептері де бар. Енді соған келейік.

Зерттеудің деректері мен әдістері

Ә. Бөкейханның шығармалар жинағына енген кейбір мақалалардың оған тиесілі екеніне неге күмән келтіріп отырмыз? Өйткені солай пайымдауымызға екі түрлі себеп бар. Біріншісі — 15 томдық шығармалар жинағына енген кейбір мақалалардың мазмұны, онда айтылған ой-пікірлер алаш көсемінің саяси көзқарасы мен ұстанымына сәйкес келмейді. Екіншісі — бүркеншік есіммен жазылған кейбір мақалада (мәселен, «V» мақалаларында) Ә. Бөкейханға тән деп айтуға келмейтін сөзқолданыс, баяндау мәнері мен стильдік өзгешеліктер байқалады.

Алдымен жинақтағы алаш көсемінің саяси ұстанымына сай келмейтін кейбір тұжырымдарға тоқталайық. «V» деген бүркеншік есіммен жарияланған «Айтыс — партияның күшейгендігін көрсетеді» деген мақалаға назар аударайық. Жалпы бұл мақала бастан-аяқ социалистік құрылысты барынша жақтап, коммунистік партияны дәріптеуге, большевиктердің таңдаған жолының дұрыстығын, болашағының жарқын екенін дәлелдеуге арналған: «Екі жыл бұдан бұрын біздің ортақшылдар партиясының мүшелері 700 мыңнан астам болған. Бұ күнде бұл саннан жүздеген жылауық қортықтарды, жылмаң бұзықтарды партия шиканның іріңіндей сығып шығарып тастаулы. Партия одан бері шынығып, маңызданып отыр».

Мәтіннен мұны жазып отырған автордың компартия мүшесі екені анық аңғарылып тұр. Ешқашан коммунистік партия қатарында болмаған алаш көсемі ортақшылдар партиясын «біздің партия» (біздің ортақшылдар партиясының мүшелері) деп жазуы да қисынға келмейді. Автор партия қатары тазарып, саяси ұйым нығайып отырғанын осы партияға шын берілген адамның тілектес көңілімен баяндайды.

Ал енді мына: «...Біздер, большевикпіз, біздер қолымызды Маркстың жолына артқан ортақшылдармыз» (11-т. 406-б.) деген жалынды жолдарды, ұраншыл коммунистке лайық сөйлемді алаш көсемі жазды дегенге илану тіпті мүмкін емес.

«Қазақтан шыққан бәлшебектерге ешбір рахым болмасын» деп бұйрық беріп, жеделхат жолдаған, большевиктермен аяусыз күресу жолын таңдаған, саяси ұстанымы айқын, өте табанды саяси қайраткер Ә.Бөкейхан басына қандай қауіп төнсе де Маркс жолын таңдаған «большевикпіз, ...ортақшылмыз» деп жазды дегенге сену қиын.

«V» бүркеншік есімді автор жариялаған «Жаңа мектепті» неге шығару керек болды?» деген алғы сөзден де осы сарындас ой-тұжырымдар мен саяси көзқарас айқын көрінеді. Мақалада кеңестік білім беру жүйесін «Қызыл әскер тарих көрмеген қаһармандық көрсетті... Бізді арамсынған Еуропаның капиталшыл мемлекеттері жалтаңдай бастады. Бірінен соң бірі бас иіп, бізбен санаса бастады...» (11-т. 426).

Әлихан Бөкейхан осылай жазуы мүмкін бе? Осы екі сөйлем де алаш көсемі Әлихан жазатын, ол айтатын сөз емес. Қызыл әскер туралы да, Еуропа елдері туралы да оның бұлай айтуы еш қисынға сыймайды. Ол үнемі Еуропаның озық ғылымы мен білімін, технологиясы мен ауыл шаруашылығын, ғалымдары мен көрнекті қайраткерлерін қазаққа таныстырып, батыс классиктерін қазақшаға аударып, соларды үлгі етіп, солардың деңгейге ұмтылу қажет екенін айтып отырады.

Мысалы бір мақаласында: «Біздің Ресей мұжығынан Дания мұжығы 19 жарым есе бай. Біздің Ресей мұжығы олақ егінші, Дания мұжығы шебер малшы келеді» (Данияда кәператип пен ел шаруасы. 14-т. 367-б.) — деп, Дания кооперативі мен шаруасы туралы жазады. Орыс пен қазаққа Дания шаруасы мен кәперативін үлгі етіп отырған жан-жақты білімді, әлемде, айналасында не болып жатқанын көріп-біліп отырған озық ойлы оқымысты әрі ірі саясаткер Еуропа мемлекеттерін жаңа құрылып жатқан Кеңес одағына жалтаңдатып қоймайды.

«V» бүркеншік есімді автор жазған мақалада: «Қазақ елі қанша надан, мешеу, шаруасы төмен дәрежелі болса да, ұлы кеңестер одағының елі...» (12-т. 266-б.) — деген жол бар. «Ұлы кеңестер одағы» деп кеңес елін ұлықтай сөйлеу де өмірінің ақырына дейін кеңестік құрылымға да оның әміршіл билігіне де иілмей кеткен алаш көсемінің мінезіне, бекзат болмысына жат нәрсе.

«Бұрынғы ақсүйек төрелер балаларының орнына миллиондаған жұмысшы бейнетқорлардың балалары оқып жүр» (11-т. 427). «Одан бері келе Шыңғыстың «түтініміз, күннен тудық» деп төрелер шығып, хан бола бастаған. Байлық төрелердің, билердің қолдарына көшіп, қарып-қасер көбейе бастаған» (13-т. 260-б.). Өз заманының ең озық білімін алған хан тұқымы, нағыз ақсүйек төре Әлихан Бөкейхан кеңестік білім жүйесін қанша жерден мақтағысы келсе де (ол да өте күмәнді) өз тегі туралы осылай жазбаса керекті.

Мағжан Жұмабайұлы құрастырған «Сауатты бол!» кітабына жазылған сын пікірі де саяси тұрғыдан алаш көсемінің айтатын сөзіне ұқсамайды. «V» бүркеншік есімді автор былай деп жазады: «Ахметтің сауат ашқышының иә әлібиінің кемдігі — үстіміздегі дәуірден, болып жатқан саясаттан мағұлмат аз. Ахмет кітабының бұл кемшіліктерін көре тұрсақ та, сауат ашатын басқа кітабымыз болмағандықтан, уақытша қолданып келгенбіз» (12-т. 274-б.).

Әлихан Бөкейхан елінің азаттығы жолында үзеңгілесіп бірге қызмет еткен ең сенімді серігі Ахмет Байтұрсынұлының кітабын кеңестік саясатты дәріптемеді, ол жөнінде мәліметті аз берді (үстіміздегі дәуірден, болып жатқан саясаттан мағұлмат аз) деп сынауы да, сондықтан оны уақытша ғана қолданып келгенбіз деуі де тіпті қисынға келмейді. Керісінше, Мағжан кітабына енген материалдардың 80 %-ы саясат әңгімелері, «Кітап бұл реттен жақсы» деп мақтауы да алаш рухты қайраткер Әлихан Бөкейхан айтатын сөз емес. Қайта мұндай пікір сыншының кеңестік жаңа өмірге көзқарасы түзу коммунистік жолға адал берілген жан екенін көрсетеді.

Осы сынында автор мақаласының соңын: «Мағжанға кітап тізген айып па, я тіздірген айып па? Мағжан сияқты жаңа жұртшылық жұмысына белсеніп араласпай жүрген азаматтардың жақсы саяси кітап жазуы қуыстанатын жұмыс па? Бұл жері түсініксіздеу» — деп аяқтапты (12-т. 275-б.).

Алаш көсемі Ә.Бөкейхан түрікшіл, алашшыл ақын Мағжанды «жаңа жұртшылық жұмысына белсеніп араласпай жүрген азамат» деп айыптауы да көңілге қонбайды. Біздіңше, Әлихан сынды ұлт қайраткері, кәнігі саясаткер Мағжанның кеңестік өмірді дәріптеуге араласпай жүргенін астын сызып, бадырайтып айтпас еді. Бұл деген сөз Мағжанды бұрынғы алашшыл көзқарасынан арыла алмай, кертартпа зиялылар қатарында жүрген ақын дегенмен бірдей айыптау. Мақаладан Мағжанды мақтап тұрып, даттау ниетін байқауға болады. Ірі саяси қайраткер Әлихан Бөкейхан идеялас, рухтас Мағжандай көрнекті ақынды бұлай мұқатуға баратын тұлға емес.

Осы келтірілген мысалдар Қыр баласы мен «V» бүркеншік есімі иесінің саяси көзқарастары екі басқа, саясат жолындағы ұстанымдары бір арнаға тоғыспайтын зиялылар деген ой түйіп, тұжырым жасауға негіз болады. Мұндай мысалдарды «V» бүркеншік есімді автор жазғандарынан әлі де келтіре беруге болады. Келтірілген мысалдар мен деректер бұл автордың саяси көзқарасы, ұстанған, бет түзеген саяси курсы алаш көсемдікімен бірдей емес екенін пайымдау үшін жеткілікті болар деп ойлаймыз.

Бұл айтылғаннан өзге кейбір мәліметтер мен дерек-дәйектердегі қайшылықтар да «V» бүркеншік есімімен жарияланған кейбір мақалалардың артында басқа автор тұр деген ойға жетелейді. Мәселен, Қыр баласы мен «V»-дің мына төмендегі мақалаларындағы деректерді салыстырсақ, осы ойымыз растала түседі.

«V» бүркеншік есімді автор «Жаңа мектеп» журналының 1925 жылғы 2-санында жариялаған «Санақ пен жұртшылық» деген мақаласында: *«Қазақ өзі туралы сөйлегенде «7–8 миллион қазақ елі» деп сөйлейді. Кітап жазған инженер Тынышбай баласы 5–6 миллион шамалы дейді, басқа біреуі 2 миллион дейді. Орталық есеп басқармасы миллион жарымдай дейді. Мұның қайсысына нанасың? Қай санды қолға алып қоныстандыру жұмысына аттанасың?»* (11-т. 440-б.) — деп жазады.

Бұл мақаладан автордың қазақтың саны жөнінде өзіндік пікірі, табан тірейтін нақты мәліметі жоқ екендігін байқауға болады. Ал Қыр баласы қашанда қазақ саны туралы мейлінше нақты жазады. Ол барлық мақаласында қазақ санын анық, цифрларды мейлінше дәл береді. Мысалы: «Қазақ» газетінің 8-санында жариялаған «Қазақ» деген мақаласында 9 болыс бір губерниядағы қазақ санын дәл көрсете отырып: *«Бәрі 4 миллион 499 мың 644 адам. 1897-нші жылғы есепте қазақ затынан қазақ тілімен сөйлейтін адамның саны 4 миллион 84 мың»* (14-т. 33-б.) — деп жазады. Газеттің сол жылғы 40-санында жариялаған «Сусағанның түсіне су кіреді» деген мақаласында *«5 миллион қазақ тілдегі кемшілік жолына симады. (8-т. 250-б.). «Осылардай ақыны бар, бір жерде тізе қосып отырған 5 миллион қазақтың тілі қалай жоқ болады»* (Ғали хан. «Қазақ», 1914 ж. № 88.). Ал одан 10 жыл өткеннен кейін 1924 жылдың 28 қарашасында «Еңбекші қазақ» газетінде жариялаған мақаласында *«...Осы күнгі Түркістан мен Қазақстанның қазағы (мұнда Бұқара мен Хиуа қазағы жоқ) 6 миллион 470 мыңнан кем емес»* деп көрсетеді. Не жазса да дәлелді, нақты жазатын, өзін «статистик» деп атайтын, жоғарыдағы мақалаларында қазақ санын анық біліп, нақты цифрларды келтіріп отырған Ә. Бөкейхан арада 1–2 ай өткенде өз жазғанына өзі сенбей «Мұның қайсысына нанасың?» деп дағдарып отырар ма еді? Бұл қисынсыз.

Бұл секілді логикалық қайшылықтар мен сәйкессіздіктер мұнымен ғана шектелмейді. Біз оларға көп тоқталмай, сөзіміздің басында айтқан екінші себепке, тілдік, стильдік сәйкессіздіктерді салыстыра талдауға көшейік. Алаш көсемі Әлихан Бөкейхан шығармаларын тілдік тұрғыдан зерттеу барысында байқалған оның қаламына тән емес стильдік сәйкессіздіктер мен сөз қолданысындағы ерекшеліктер қатарына төмендегідей тілдік деректерді қосуға болады.

Сөйлемнің соңын улы/-улі тұлғалы етістікке аяқтау негізінен «V» бүркеншік есімді авторға тән.

Мысалы: *«Тарихтың негізі тап тартысы: бай мен жарлы, хан мен қара, құл мен қожа дүние жаратылғаннан тартысулы (10-т. 207-б.); «Өткен 5 жылға қарасақ, Ресейде халық шаруасының негізі салынып, біраз жұмыс жасалуы (10-т. 214-б.), «Қазақ салт-санасында көп өзгерістер болулы» (11-т. 392-б.); «Бәлшебектер оқу-білім майданында Брангел, Деникиндерге ұмтылған қызыл әскердің екпініндей екпінмен кірісулі. Бұл майданда бір-екі жылдың ішінде таудай жұмыстар жасалулы. Қалың сауатсыздық орыс елінде жұқарулы. Жаңа дәуірдің жаңа қалам қаһармандары шығулы, жаңа салт-сананың жырын жырлайтын жаңа кітаптар жазылулы. Мектептер бүтіндей жаңарулы»* («V». «Жаңа мектепті» неге шығару керек болды?» (11-т. 427).

Берілген мысалдар көрсетіп отырғанындай «V» бүркеншік есімді автордың мақалаларында *алулы, тастаулы, қалулы, жаңарулы, жазылулы, байлаулы, болулы, кірісулі, жұқарулы, жасалулы, кетулі, ілгерілеулі, тартысулы, өсулі, сөгілулі, өзгертілулі, болмаулы, қысқартылулы, шағындалулы, қосақталулы* формалары өте жиі қолданылады. Мәселен, «Қазақстанда програм-әдіс жұмысы», «Оқу майданында шабандық бар», «Жаңа мектепті» неге шығару керек болды?» сияқты кейбір мақалаларында қатарынан бірнеше сөйлем *улы/-улі* қосымшалы етістіктерге аяқталады. Бұл тілдік фактілер бұлай жазудың осы авторға тән стильдік ерекшелік екенін айғақтай түседі.

-улы/-улі тұлғалы етістік бұл еліміздің батыс аймағының тіліне тән, батыс говорларында белсенді қолданылатыны белгілі. Мұны батыс говорларының тілін зерттеген тіл мамандарының барлығы да атап көрсеткен. Бұл жөнінде белгілі диалектолог ғалымдар былай деп жазады: *«-Улы жұрнақты форма говорадағы ең актив қолданылатын тұлғалар қатарына жатады. Ол жалғыз Маңғыстауда ғана емес, бүкіл Атырау, Орал облыстары мен Ақтөбенің осы облыстармен шектес аудандарында тұратын халықтың тілінде де жиі айтылады»* [4; 179].

«-Улы/-улі тұлғалы етістік, батыс диалектісіндегі говорларда, әдеби тілдегі өткен шақ көсемше тұлғалары *-ған/-ген* және үнемді көсемше *-ып/-іп* пен тиісті жіктік жалғауы арқылы жасалатын ашық райдың ежелгі өткен шағы орнына жұмсалады. Мысалы: *Менің кім екенімді білулі. Ол кезде мен де қалада болулымын. Бірақ доқтыр оған ауруың жоқ деулі* [5; 92].

« -Улы/-улі. Бұрынғы өткен шақ мағынасында жұмсалатын бұл жұрнақ та батыс говорларына тән. Мысалы: Ол Орал қаласына барулы (барды). Сырым Ұлы жүзге барулы (барған) [6; 99].

Батыс аймақтарын мекендеген қазақтардың тілінде кездесетін бұл тұлғаны алғаш рет Н. Ильминский байқаған болатын. Ол бұл тұлғаның өткен шақ есімшесі қызметімен пара-пар екендігін атап көрсетеді [7; 20].

Батыс говорын зерттеген еңбегінде диалектолог ғалым Ә. Нұрмағамбетов бұл форманың өзге аймақтарда мүлдем кездеспейтінін атап айтады: «Улы, улі тұлғалы етістік батыс говорлар тобында өте кеңінен жайылған және қазақ тілінің ешбір говорларына не говорлар тобына таралмаған құбылыс. Сондықтан оның изогласы да айқын» [8; 186].

«V» бүркеншік есімі қойылып жариялаған еңбектерде өте жиі қолданылатын, оның әр мақаласынан дерлік кездесетін осы тұлға Ә. Бөкейханда жоқтың қасы.

Біз Ә. Бөкейханның 15 томдық шығармалар жинағымен танысқан алғашқы күннен бастап, «V» бүркеншік есімнің оған тиесілі екеніне үлкен күмәнмен қарағанымызды жоғарыда айттық. Саяси көзқарасы мен көтерген мәселелері, жазу стилі тұрғысынан қарағанда бұл авторды біз Молдағали Жолдыбайұлына көбірек ұқсаттық. Соны анықтай түсу мақсатында 2019 жылы басылып шыққан М. Жолдыбайұлының шығармалары жинағындағы оның өзіне ғана тиесілі мақалаларын «V»-дің мақалаларымен салыстырып көрдік. Кітапта тек М. Жолдыбайұлының жеке авторлығымен жазылған мақалалардың санаулы ғана екендігіне қарамастан, оның бір ғана алғы сөзінен «V»-мен ұқсастығын көрсетінін мынадай тілдік дерек кездесті: *«Сондықтан қазақ әдебіяты тарыйқы ең керек кітаптің бірі болуы. Ал ана өткен қара күндердің шашылып кеткен әдебіят жұрнақтарын жыйнастырып жұмырлап шығару оңай жұмыс болмауы (Жолдыбай ұлы М. Сөз басы орнына. 1931-жыл.)»*

Біз -улы/-улі тұлғалы етістіктің жиі қолданысын «V»-дің өзіне тән негізгі стильдік ерекшелігінің бірі ретінде танып отырмыз. Сондықтан бұл сәйкестік «V» бүркеншік есімінің артында М. Жолдыбайұлы тұр деген болжамды растай түсетін нақты тілдік дерек.

Сондай-ақ «V» бүркеншік есімді автордың мақалаларында жиі қолданылатын «жұмыс жасау», «жасаған жұмыстары» тіркестері де батыс өңірі қазақтарының тіліне тән ерекшеліктер. Мысалы: *«...Қазақ мектептеріне ендіру жолында жасаған жұмысымыз болатын»* (Қазақстанда програм-әдіс жұмысы. «V» 8-т. 347-б.), *«Жаңа түрмен кәсіп жасау, жаңа түрмен ұйымдасу, жаңа өмірде жұмыс жасау туралы әр гүбірненің ұйымы әртүрлі (12-т. 116-б.). «Бұлардың әрқайсысы өз ауылында жұмыс жасап отыр» (12-т. 117-б.). «Кооперация жұмыс жасай білетін адамдарға мұқтаж... (12-т. 266-б.).»*

«V» бүркеншік есімді автор бір ғана мақаласында: «жасау» етістігін «жұмыс жасау», «кәсіп жасау», «жасап тұрған», «жасалатын жұмыстың», «жұмыс жасап отыр», «өмірде жұмыс жасау туралы», «жұмысты қалай жасайтыны», «жұмыс жасауы жөн» тіркестерін (12-т. 116–117.) бірнеше рет қолданады. Бұлай сөз қолдану Әлихан Бөкейханға тән емес.

Диалектолог ғалымдар Ғ. Қалиев пен Ш. Сарыбаев «жасау», (жұмыс жасау) батыс, оның ішінде Орал қазақтарының тіліне тән екенін көрсетеді: *«Жұмыс жасау — жұмыс істеу, қызмет істеу. Мектепте екі үйірме жұмыс жасап тұрады (Орал, Орда)» [6; 99].*

Ә. Нұрмағамбетов те *жасау* етістігінің батыс говорында жиі қолданылатынын айтады: *«Жасау — істеу. Батыс диалектісінде өте жиі қолданылатын етістік. Жұмыс сөзімен тіркесіп қана қоймай, өзге сөздермен қосылып айтыла береді: «Аға шопан болып жұмыс жасағанына көп уақыт өтті. Оның бәрі осы салада жасап жүрген еңбеккерлердің табысы» [8; 131].*

Мұндай тілдік, стильдік сәйкессіздіктермен қатар «V»-дің «Оқу майданында шабандық бар» және өзге де мақалаларда Қазақстанның батыс өңіріне қатысты нақты мәліметтер жиі беріледі. Автордың Орал өңірін жақсы білетіні байқалады. «Мысалы, өткен жаз Текеде мынадай курс болған: 315 оқытушыны дайындауға 203 орыс, 91 қазақ, 21 ноғай. Бұл ретпен қазақ мектептерін тойғызып болмайды. Орал губерниясы елінің 52 %-ы қазақ, 42 %-ы казак-орыс, 6 %-ы ноғай, хохол, тағы басқа ұлттар» (12-т. 123-б.) деген сөйлемнен де, осындағы нақты мәліметтерден де соны аңғаруға болады. «V» өзге мақалаларында да Орал өңіріне қатысты дерек-дәйектерді жиі келтіріп отырады. Мысалы: *«Орал — әуелден орысшалауды әдет қылған гүбірне. Орал оқығандарының патша заманында ірі орында жұмыс жасағандары «қазақша тілді ұмытып қалдым деп» үйіне келгенде шешесімен тілмаш арқылы сөйлескендері де болған. Осы күні Орал гүбірнесінің гүбірнелік мекемелері түгел орысшалап отырған сияқты. Үйездернің Жымпиты сияқты елінің қазақ үйездері болмаса, көбі-ақ орысшалап отыр. Бөкей әр үйезі, әр болыс, гүбернелік тапсыз қоғам құру» (12-т. 117-б.).»*

Автордың мақалаларында келтірілген деректер де, жер-су атаулары да Орал өңірін көбірек камтиды. Жазғандарында туып-өскен, еңбек еткен аймағындағы жер-су аттарының көп кездесуі оның сол өңірді жақсы білетін жергілікті маман әрі батыстан шыққан қалам иесі екенін айғақтай түседі.

Ал Әлихан Бөкейхан керісінше, «істеу» және «қылу» етістігін жиі қолданады. Қыр баласында *қызмет қылу, іс қылу, жұмыс істеу* немесе *істелетін іс* сияқты тіркестер жиі қолданылады. Мысалы: *«Жат жұрттан жалданған қызметкерің өзіңнен шыққандай болмайды, ішіп кетер, жеп кетер, жаны ашып ынтасымен қызмет қылмайды. «Іс басындағы азаматтар аса сақ болып, не жұмыс болсын, тереңде ойлап, салыстырып, абайлап істеу керек (10-т. 106-б.). «Тірі болсам, хан баласында қазақтың хақысы бар еді, қазаққа қызмет қылмай қоймаймын (8-т. 215-б.).*

Ал Ә.Бөкейхан мақалаларында бұл форма ұшыраспайды, керісінше, мұндай сөйлемдерде «деп келеді», «деп жазушы келеді» күрделі етістіктерін немесе «деді», «дейді» көмекші етістігін жиі қолданады. Мәселен: *«Вагнер желдің жоқтығын білдіремін деп «орман тып-тыныш, жапырақтар тербелмейді» — деп келеді» немесе «Көп тамақ ішпей жүрсе, кісі аштықты сезбейді» — деп жазушы келеді» (12-т. 127-б.). «Сонда депутат Жағафаров: «Мен Қаратаев болсам, қазақтың мұсылманишылығы тасып тұр деп, мұны айтпас едім!» — деді (8-т. 386-б.).*

«V» бүркеншік есімді автордың біз байқаған тағы бір ерекшелігі — сөйлемдерінде «керек» модаль сөзін өте жиі пайдаланады. Автор көптеген сөйлемін «керек, керек» деп аяқтап отырады. Мысалы: *«Алдымен шаруашылықты тірілту керек», «Елдің көбі, әсіресе, қара топырақта отырған ел отырықшылыққа көшу керек», «Елдің алды азаматтары көсемдік жасауы керек», «Бұ кезде мектеп салушылар ол әдеттен сақтануы керек», «Бірақ кітап оқу үшін сауатсыздықты жою керек», «Сондықтан кітапханалардың қасында мектеп болу керек» (12-т. 120–121-б.).*

Бір беттен сәл ғана асатын шағын мақаласында автор 8 сөйлемін: *көтерме керек, тірілту керек, көшу керек, жасауы керек, сақтануы керек, жою керек, болу керек (2рет)* деп аяқтайды.

«V»-дің мақалаларынан *жүргізу керек, жасай білуі керек, болуы да керек, бастыру керек, атсалысуы керек, жіберуі керек* сияқты мысалдарды көптеп келтіре беруге болады. Автордың «керек» сөзін үстемелеп жиі қолдануынан оның баяндау стилінің өзіндік ерекшелігі ғана емес, коммунистік партия белсендісінің заман талабына сай екпіні мен қарқыны (*өркендету керек, жою керек, күшейту керек, гүрлету керек*) да байқалады.

Ә. Бөкейханда да «керек» модаль сөзі қолданылады. Бірақ бұл сөзді ол дәл «V» сияқты жиі әрі коммунистік құрылыс пен социалистік қоғамды нығайтуға шақыру ұраны ретінде жұмсамайды.

Ұлттың саяси көсемі болғандықтан Әлихан Бөкейханда да халқын ел мүддесі үшін қажетті ортақ іске жұмылдыруы, жұртты ғылым-білімге, бірлікке, елдік мақсат-мұрат жолындағы табанды күреске шақыруы, азаттыққа, теңдікке ұмтылуды үндеуі табиғи нәрсе. Алаш қайраткерінің мұрасын, оның түрлі мінберлерде сөйлеген сөздері мен жазған мақалаларын, халыққа арнап жасаған үндеулерін саяси дискурс тұрғысынан арнайы қарастырып, оның көшбасшылық шешендік, көрнекті (элитарлық) тілдік тұлға ретіндегі жазу-сөйлеу ерекшеліктерін тереңірек зерттеген орынды.

Біз әзірге оның халқына арнаған үндеу, жолдаулары мен ортақ мақсатқа жұмылуға шақырған жазба мәтіндерінде бұйрық рай тұлғасындағы дара, күрделі етістіктердің, есімді және етістікті тіркестердің жиі қолданылатындығына ғана назар аудартсақ дейміз. Ұлт қайраткері Әлихан Бөкейхан елді бірлікке, ынтымаққа шақырғанда, оқу-білімге үндегенде саяси көсем ретінде ұран тастағанда, сөзін: *шауып қал, мұрындық бол, таза атқар, білдіріп тұр, үлгі ал, шебер бол, қам қыл, бірік, жұртқызметіне кіріс* деген бұйрық рай формасындағы сөздермен, тіркестермен жиі аяқтайды. Мысалы: *«Бауырларым, ден сау жас шақтарыңда жұрт үшін шауып қал!» (9-т. 113-б.), «Ақсақал аға, азамат іні, отбасы араздық дауды қой; бірік, жұрт қызметіне кіріс! Алаштың басын қорғауға қам қыл!» (Қыр баласы. «Сарыарқа», № 24, 1917 жыл. 9-т. 274-б.); «Көш бастаған ақсақал аға, зиялы іні, жергілікті жұрт қызметін таза атқар! Жалпы жұртқа мұрындық бол!» (Ғалихан. «Қазақ», № 59 (260)).*

Ойын осылай баяндау, сөз саптау тұрғысынан да ол «V» бүркеншік есімді кеңес қайраткерінен бірден ерекшеленеді. Мұны да біз ірі қайраткер тілінің айрықша қыры, кесек мінез иесінің жазу, сөйлеу мәнері деп тануымызға негіз бар.

Оның жазбаша мәтіндерінде басы артық сөз, көтеріп отырған мәселесіне тікелей қатысы жоқ мәлімет кездеспейді. Алаш көсемі кестелі, көркем баяндаудан гөрі айқын, анық дәлелді жазуға басымдық береді.

«V»-дің мақалаларында «қысқасы», «қысқасын айтқанда», «қысқасынан айтқанда» сияқты қыстырма сөздер қолданылады. Мысалы: *«Қысқасы, Кеңестер одағында оқу-білім жұмысы көш*

ілгерілемеді деп дос түглі дұшман да айта алмайды», «Қысқасын айтқанда, оқу-білім майданы Қазағыстанда да гүлденіп келеді (11-т. 427-б.); «Қысқасынан айтқанда кооператив жұмысына оқушыларды жекпей, Қазақстан жағдайында жұмыс орындалмайды» (12-т. 267-б.).

Ал Әлихан көбіне «сөз қысқартайық» «осымен қысқартайық» деген тіркестерді жиі қолданады. Мысалы: «Бұл туралы тереңге кетуге уақыт ыңғайсыз, сөз қысқартайық» (14-т. 79-б.), «бүгін осымен қысқартайық» (8-т. 154-б.). «Сиездің қалған ісі тағы келер нөмерлерде жазылып тұрар, сөз қысқартайық» (9-т. 194-б.).

Сондай-ақ V бүркеншік есімді автор көсемше жұрнағы мен кел көмекші етістігінің бірлігінен тұратын «-n/-in/-ып келеді» тұлғасын өте жиі қолданатындығымен де ерекшеленеді. Мысалы: «Қысқасынан айтқанда, оқу-білім майданы Қазақстанда да гүлденіп келеді» (11-т. 427-б.); «Кеңес өкіметі орнағаннан бергі 6–7 жылдың ішінде қазақ жұртшылығы өсіп келеді. Қазақ тұрмысының қай саласы болса да белгілі жолға түсіп, ілгері басып, дамып келеді (13-т. 249-б.).

Автордың «Әдебиет дүниесінде» атты мақаласындағы бір ғана абзацтағы 6 сөйлемнің төртеуі өсіп келеді, дамып келеді, сауаттанып келеді, көбейіп келеді деп аяқталады. Бұдан автордың осы формантты жиі пайдаланатындығын көруге болады. «Келедіге» аяқталатын мұндай сөйлемдерді оның өзге мақалалары мен аудармаларынан да көптеп кездестіруге болады.

Автордың бұл аналитикалық формантты жиі қолдануының өзіндік себебі де бар сияқты. Ол жаңа социалистік қоғамның белсенді құрылысшысы ретінде өз мақалаларында кеңестік өмірдің жетістіктерін, жақсы жақтарын, халық тұрмысының оңға басып келе жатқанын айту үшін үнемі осы тұлғаны қолданады.

«V» бүркеншік есімді автор «Біртейлі салт-сана майданы» деп аталатын бір жарым беттік шағын мақаласында: «Бұ жіберу шеккен тәжірибе арқасында болып отыр» (12-т. 117-б.) — деп жазады. Осы сөйлемдегі «шеккен тәжірибе» тіркесі «Ештен кеш игі» деп аталатын мақаласында да қолданылады. «Оқу комиссариаты осы мектептің программн, шеккен тәжірибесін орындарға, қазақ ауылдарына жіберіп отыр» (12-т. 119 б.).

«Шеккен тәжірибе» тіркесі тек «V» мақалаларында ғана кездеседі. Ал Ә. Бөкейханның өз атын көрсетіп жазған, бүркеншік есіммен жарияланған мақалаларынан да бұл тіркесті кездестіре алмадық. «Шегу» сөзінің «тарту, өлшеу» мағынасында айтылуы да батыс говорына тән, бұл етістіктен жасалған «шеккі» (таразы) сөзі де қолданылады.

Мақалаларының соңына «V» деген бүркеншік есім қоятын автор «Оқу майданында шабандық бар» деген мақаласында: «Бұ майдандағы жүрісті ұшқырлатпай болмайды» (12-т. 123-б.) десе, «Мектепте кооперация сабағы» деген мақаласында: «Олай болса (солай екені даусыз) кооператив қызметкерлерін, мамандарын даярлау, көбейту жұмысын ұшқырландырмай болмайды» (12-т. 267-б.) деп жазады. Осы сөйлемдердегі «ұшқырлатпай», «ұшқырландырмай» етістіктері тек осы авторға ғана тән сөзқолданыс.

Авторлардың сөзқолданыс ерекшелігін анықтау барысында байқалған тағы бір назар аударатын нәрсе — «біртейлі» және «тейлі» сөзінің де тек «V»-дің еңбектерінде ғана ұшырасуы. Бұл сөз «V»-дің «Біртейлі салт-сана майданы» атты мақаласының атауы мен осы мақаладағы: «Оның бер жағында ұлт мемлекеттері жасап тұрған уақытта бұл мемлекеттердегі жасалатын жұмыстың мақсаты да біртейлі тапсыз қоғам жасау», «Гүбірне-гүбірненің арасын қатынастырып, біртейлі салт-сана тұғызу жұмысын ілгерілету үшін оқу комиссариаты оқытушыларды гүбірнеден гүбірнеге аударып жіберіп отыруы жөн» (12-т. 117-б.).

«Біртейлі» деген қолданыс әдеби тілге тән емес. Қазақ әдеби тілі мен қазақ тілінің аймақтық сөздіктерінде тіркелмеген. Говор зерттеулеріне қатысты кітаптарда бұл форма туралы мәлімет жоқ. Тек «Қазақ тілі говорларының батыс тобы» атты кітапта «тейлі» тұлғасының Батыстың орталық говорында айтылатыны жазылған. Мұнымен төркіндес *тейлес* деген сөз де «сияқты» мағынасында қолданылады [8; 100, 114].

Қыр баласы «Халықты ағарту туралы Лениннің өсиеті» атты шағын кітапшасын аударды (Мәскеу, 1925). Осы еңбекте аудармашы «ортақшыл», «ортақшылдық» сөздерін бірде-бір рет қолданбайды. Ал керісінше, «V» дәл осы кезеңде 1924 жылы жарық көрген «Самат өлеңдеріне сын», «Айтыс партияның күшейгендігін көрсетеді» мақалаларында «ортақшыл», «ортақшылдық» сөздерін ғана қолданады. «V» осы еңбектерінде «коммунист» сөзін мүлде қолданбайды. Ал Қыр баласы жоғарыда аталған «Халықты ағарту туралы Лениннің өсиеті» аудармасында оның орнына тек «коммунист» сөзін ғана аудармай қолданады. Осы кітапшада «коммунист» сөзін аудармашы Қыр баласы 110 рет қолдануы соған айқын дәлел бола алады. Сондай-ақ ол «V» өте жиі қолданатын

«жолдас» сөзін де сирек пайдаланады. «V» негізінен «Ленин жолдас», «Жолдас Ленин», «Сәкен жолдас Сейфуллин» (11-т. 393-б.) деп жазса, Қыр баласы көлемді аудармасында «Ленин жазғанға тесіле қарап», «Сонда Ленин айтты», «Ленин қалай бағалағаны», «деп тағы Ленин жазған» «Лениннің айтқаны», «Лениннің өсиеті» деп, бірде-бір рет «жолдас» сөзін тіркестірмейді. Қыр баласының осы аудармасында «V»-дің еңбектерінде кездеспейтін «буржуазияның» қазақша аудармасы ретінде алынған «жатыпішер тоққарын» тіркесін (11-т. 470, 471) атауын 38 рет қолданады. Осындай сөзқолданыс ерекшеліктері де бұл авторлардың бір адам емес екенін айқындауға көмектесетін деректер.

«V» мақалалары мен аудармаларында ғана қолданылатын *шамашыл, шегімпаз, үмітшіл, тегісшіл, сары уайымшыл, қаңғыбас қиял, жиянгершілік, себепшілдік, апатшылдық, мұратшылдық, әлеуметшілдік* сияқты саяси-әлеуметтік сөздер мен марксизм-ленинизм теоретиктерінің еңбектерінде кеңінен қолданылатын терминдер, сол кезеңнің өмір шындығын, кеңестік қоғамның өзіндік келбетін көрсететін XX ғасыр басындағы актив лексика қатарында болған атаулар да аз емес. Мына келтірілген сөздер солардың бір парасы ғана.

«V» бүркеншік есімді автор «Оқушыдан көмек күттік» деген мақаласында: *«Журналымыздың алдырушылары күн санап өсіп келеді. Осы күні мыңға таяу оқытушылар алдыртып тұрады. Журналды алдырушылардың көбеюіне көңіліміз сүйсінеді. Жолдас Ленин бұл жұмысты баса тапсырып кеткен, «Жаңа мектептің» тағы бір ірі мақсұты — оқытушылардың тұрмысымен танысып тұру* (12-т. 298–299-б.) — деп жазады.

Бұл мақалада бір жыл бойы журналдың атқарған жұмысы жайлы баяндап, өздерінің жоспары, алдағы мақсаттары, журналға жазылушыларына деген талап-тілектері туралы айтылады. Мақаланы «Жаңа мектеп» журналының құрылтайшысы, басылым редакторы жазып отырғаны анық байқалып тұр. Өйткені мақала журнал атынан, сол журнал атынан сөйлеуге қақылы ресми тұлға атынан жазылған. Оны журнал редакторы деп нанымды болжам айтуға негіз бар.

Бұл айтылғандармен бірге «V»-дің осы журналға қатыстылығын көрсететін тағы бір маңызды жанама дәлел бар. «V» бүркеншік есімді автордың Ә. Бөкейханның 15 томдық шығармалар жинағына енген еңбектерінің басым бөлігі «Жаңа мектеп» журналында жарияланған. 15 томдықта V бүркеншік есімді автордың қазақша 31 еңбегі беріледі. Соның 18-і — «Жаңа мектеп» журналында, 7-еуі — «Еңбекші қазақта», 5-еуі — «Қызыл Қазақстан» журналында, тек біреуі ғана — «Жас қазақта» жарық көрген. 1923–1924 жылдары «Еңбекші қазақ» газетінің жауапты редакторы, 1925 жылдан жаңадан шыға бастаған «Жаңа мектеп» журналының редакторы Молдағали Жолдыбайұлы болғаны белгілі.

Нәтижелер мен олардың талқылануы

Сонымен жоғарыдағы тілдік талдауларымыз бен өзге де келтірген дерек-дәлелдерімізге сүйене отырып, біз мынадай қорытындыға келеміз:

1. XX ғасыр басында еңбектерінің соңына «V» бүркеншік есімін қойып жариялаған автор белгілі қаламгер-журналист, оқу-ағарту қайраткері, әдіскер-педагог, аудармашы Молдағали Жолдыбайұлы (Жолдыбаев) деп пайымдаймыз.

2. «V» бүркеншік есімді автор мен Әлихан Бөкейханның өз атынан және Қыр баласы бүркеншік есімімен жариялаған еңбектерінен олардың саяси ұстанымы мен кеңестік құрылысқа, социалистік қоғамның идеялогиясына, коммунистік партияға көзқарастары екі басқа қайраткерлер екені айқын көрінеді.

3. Қыр баласы мен «V» бүркеншік есімді автордың жазу стилі мен сөзқолданыстарында елеулі өзгешеліктер бар. Тұжырым жасау кезінде біздің табан тіреп отырған негізгі ғылыми дәлелдеріміз де осы тілдік деректер. Олардың бірқатары жоғарыда салыстырыла талданды. Біз келтіргеннен өзге де екі автор тілінің айырмашылықтарын аша түсетін дерек-дәйектер әлі де бар. Осы келтірілген мысалдар мен салыстырыла көрсетілген ерекшеліктер бұл мәселеде бір тоқтамға келуге жеткілікті болар деген оймен біз бұл еңбекте оның бәрін тізбелеп бермедік. Оның үстіне осы кітапта Әлихан Бөкейхан тілінің ерекшеліктері жайлы арнайы сөз болады. Зерттеудің сол бөлігінде алаш көсемінің сөз саптау мәнері, жиі қолданатын сөздері, оның қаламынан туған терминдері мен өзіндік стилі жайында біршама кеңірек қарастырылады.

4. «V» бүркеншік есімді автор қазақ әдеби тілін жетік меңгерген, тілі жатық, ойын өте жүйелі жеткізетін, қаламы төселген маман екеніне қарамастан оның жазу стилінде батыс аймағы тіліне тән өзгешеліктер бар. Соларды негізге ала отырып, «V» бүркеншік есімді автор Қазақстанның батыс облысының азаматы деп санаймыз.

5. «V» бүркеншік есімді автордың мақалаларында келтіретін мәліметтері, жергілікті халық өмірі мен білім, мәдениет саласына қатысты деректері де негізінен батыс өңіріне, оның ішінде Орал облысы Жымпиты уезіне қатысты болып келеді. Сонымен қоса оның осы өңірдің тарихы мен қазіргі жағдайын да жақсы білетіні еңбектеріндегі нақты мәліметтерінен анық байқалады.

Молдағали Жолдыбайұлының (1887–1938) Орал облысының Ілбішін уезі, Қурайлы болысына қарасты 2-ауылда дүниеге келгенін, оның 1920 жылы Жымпиты уездік ревкомының уақытша төрағасы, РК (б) П Жымпиты уездік комитетінің алғашқы мүшесі және мәдени-ағарту бөлімінің меңгерушісі, 1921 жылдың көктемінен бастап РК (б) П Жымпиты уездік комитетінің төрағасы, сол жылдың соңынан бастап 1922 жылдың басына дейін Орал губерниялық атқару комитеті төрағасының орынбасары сияқты қызметтерді атқарғанын ескерсек, оның өмірбаяндық деректері де бізді «V» бүркеншік есімді авторды Молдағали Жолдыбайұлы деп тануға жетелейді.

6. Сонымен қоса «V» бүркеншік есімді автордың барлық жазған еңбектерін саралап қарау барысында, оның көтеретін мәселелері мен қарастыратын, талдап-таразылайтын негізгі тақырыптары айқындалды. Жазған еңбектерінде қарастырған, қалам тартқан мәселелермен оның шығармашылығына арқау болған негізгі тақырыптар мыналар: а) Білім беру, сауат ашу, ағартушылық, оқу-оқыту әдістемесі, мұғалім мен оқытушыларды даярлау, білімін жетілдіру, олардың кәсіби дайындығы және мектеп пен пән оқулықтарының, оқу құралдары мен бағдарламаларының жай-күйі; ә) Мәдениет, әдебиет, тіл, дін және тарих мәселелері; б) Кеңестік құрылысты, марксизм-ленинизм, социализм идеясын насихаттау, пролетариат диктатурасын орнықтыру, кеңес үкіметінің саяси курсының дұрыс екенін жұртқа түсіндіру, елді ұжымдасуға (коллективтендіру) үгіттеу, бұқараны саяси сауаттандыру және т.б.

7. Молдағали Жолдыбайұлы қалам тартқан тақырыптар мен көтерген мәселелер оның бүкіл өмір, еңбек жолында атқарған қызметі алған білімі, педагогтік және әдеби шығармашылығы мен саяси-партиялық ұстанымдарымен толық сәйкес келеді. Ал алаш көсемі Әлихан Бөкейханның көтерген мәселелері мен сөз қозғаған, зерттеген тақырыптары оның саяси мәртебесі мен қайраткерлік деңгейіне сәйкес өте ауқымды да кең. Олар білім беру, оқу-ағарту, мектеп және сауат ашу және өзге де белгілі бір сала мәселелерімен ғана шектелмейді. Сондай-ақ ол белгілі бір аймақпен, өңір мәселелерімен де тұйықталмай, бүкіл ел аумағын, Ресей жағдайы мен еларалық, халықаралық саяси-экономикалық қатынастарды салыстырып, саралап қарай отырып талдайды. Әлемдік ғылым мен дүниежүзінің саяси ахуалынан да хабардар етіп отырады. Өйткені ол ең алдымен ірі саясаткер, ел тәуелсіздігі жолында күрескен, ұлттық партия құрған саяси күрескер, Алашорда үкіметін басқарған мемлекет басшысы әрі өз заманының ең озық білімін алған кең тынысты экономист, заңгер. Содан кейін барып ол жер жағдайын, ауыл шаруашылығының қыр-сырын терең білетін ғалым, екі тілге жетік аудармашы, журналист, әдеби қызметкер. Сондықтан да Қыр баласы мен «V»-дің қаламынан туған еңбектерінің, шығармашылығының тақырып ауқымы мен көтерген мәселелері сәйкес келмейді. Мұны әлихантанумен шындап айналысып, алаш көсемінің мұрасымен жан-жақты танысып, шығармашылығын ыждағаттылықпен зерделеген кез келген зерттеуші анық ажырата алады деп білеміз.

8. Бұлармен қоса Молдағали Жолдыбайұлының («V» бүркеншік есімді автордың) Ә. Бөкейхан шығармалары жинағының қатарына енген 31 жарияланымының 25-і (18+7) өзі редакторы болған «Жаңа мектеп» журналы мен «Еңбекші қазақ» газетінде жарық көруі де көп нәрсені аңғартады.

9. «V» бүркеншік есімді автордың бірқатар мақаласында оқырмандарына «Жаңа мектеп» журналы атынан үн қатуы да оның осы басылымның редакторы екенін айғақтай түседі.

10. Молдағали Жолдыбайұлы ҚАКСР Халық ағарту комиссариатына қарасты Академиялық орталық төрағасы, Қазақстан Халық ағарту комиссариаты жанындағы әдістемелік кеңестің төрағасы болды. «V» бүркеншік есімді автордың мақалаларында осы мекемелерге қатысты, солардың қызметімен байланысты мәліметтер, соларға қарата айтылған ұсыныс-пікірлер өте көп. Мысалы: «*Тапқан материалдарды комиссариаттың білім кеңесіне жіберуі керек*» (13-т. 249-б.) және т.б.

Қорытынды

Тілдік талдауларымыз бен өзге де деректерімізді сараптау негізінде жасалған тұжырымдарымызға сүйене отырып, мына төмендегі мақалалар мен аудармалар Молдағали Жолдыбайұлына тиесілі деп санаймыз.

Олар мыналар: «Қазақстанда програм-әдіс жұмысы» (8-т. 345–348-б.), «Тарих керек» (10-т. 207–209–10-т. 211–214-б.), «Өктәбір төңкерісі һәм халық шаруасы» (10-т. 211–214-б.), «Самат өлеңдеріне

сын» («Жас казак» № 10–13, 1923 ж. 11-т. 387–403-бб.); «Айтыс — партияның күшейгендігін көрсетеді» (11-т. 405–406-б.), «Жаңа мектеп» неге шығару керек болды?» (11-т. 425–428-б.), «Жолдас Лениннің күнбе-күн жазып жүрген дәптерінен бірнеше сөздер. (11-т. 429–432-б.), «Оқушыларға сенеміз» (11-т. 435–438-б.), «Санақ пен жұртшылық» (11-т. 439–441-б.), Тарихи затшылдық қисыннан» (444–447-б.), «Детеминизм, индетерминизм (керектік пен ықтиры)» (11-т. 449–456-т.), «Оқытушы — кеңес құрылысының ұстасы» (11-т. 459–461-б.), «Біртейлі салт-сана майданы» (12-т. 116–117-б.), «Ауылда мәдениет жұмысы» (12-т. 120–121-б.), «Оқу майданында шабандық бар» (122–123-б.), «Алдымен мектеп үйі керек» (12-т. 124–125-б.), «Мектепте кооперация сабағы» (12-т. 266–268-б.), «Оқытушының білімін толықтыру» (12-т. 270–271-б.), «Ауылдағы панасыз балаларды қорғау — міндетіміз» (12-т. 278–280-б.), Мағжан Жұмабайұлының кітабына жазылған «Сауатты бол!» (12-т. 274–275) деп аталатын сыны, «Әдебиет дүниесінде» (13-т. 249–250-б.), «Ана мен бала» (13-т. 252–254-б.), «Диалектілік затшылдық» (255–262-б.), «Диалектілік затшылдық» (291–296-б.), «Оқытушыдан көмек күттік» (12-т. 298–299-б.), «Детеминизм, индетерминизм (лажсыздық пен ықтиры)» (12-т. 320–322-б.), «Дін мен мектеп» (13-т. 336–337-б.), Н.И. Бухариннен аударған «Тарихи затшылдық қисыны» (8-т. 350–354-бб.), «Тарихи затшылдық қисыны» (13-т. 351–354-б.), «Тарихи затшылдық қисыны» (13-т. 340–348-б.), «Тарихи затшылдық қисыны» (13-т. 359–365-б.), «Тарихи затшылдық қисыны» (13-т. 373–374-б.).

Бұл тізімдегі еңбектерді М.Жолдыбайұлының ірі мемлекет қайраткері, ұлт көсемі Әлихан Бөкейхан мұрасына еш нұқсан келмейді. Ол онсыз да артына мол мұра қалдырған көрнекті тұлға. Қайраткер қалам иесінің әр сөзін тауып-танып, орнына қою, оның ұлтымыз үшін аса құнды мұрасын қоспасыз саф таза күйінде сақтау, жан-жақты зерттей отырып одан сабақ алу, құнын жоймайтын ғылыми еңбектерінің нәтижелері мен тұжырымдарын, төл туындылары мен әлем классиктерінен таңдап-талғап аударған аудармаларын игілімізге жарату, озық ойы мен ұлт мұратын көздеген тағылымы мол шығармаларындағы өміршең идеяларын ұрпақ санасына сіңіру баршамыздың парызымыз.

Ұлттық энциклопедияда Молдағали Жолдыбаев (Жолдыбайұлы) туралы: «Ү», «Сасқан» бүркеншік есімдерімен, «Сын», «Әдебиет дүниесінде», «Исатай Тайманұлы», т.б. мақалалар, «Жол-жөнекей», «Айрылу», «Тірілу», «Бесқашқын» атты әңгіме-новеллалар жазды» [9; 27] деген мәлімет беріледі. Осындағы «Ү» мен «V» ұқсастығы немесе Ү-нің аяғының өшіп қалуы зерттеушілерді, қолжазбамен жұмыс істеп оларды көшірушілерді жаңылыстырды ма екен дейін десек, түрлі газет-журналдың бірнеше санына шыққан мақалалардың бәрінде олай болуы мүмкін емес.

Сонымен сөзімізді түйіндей келгенде дәл сол кезеңде Ә. Бөкейхан пайдаланған «V» бүркеншік есімін араға 15–20 (дәлірегі 17–18) жыл салып барып 20-жылдардың ортасынан бастап Молдағали Жолдыбайұлы да пайдаланған деуге негіз бар. Мұндай сәйкестіктің болу мүмкіндігін ешкім жоққа шығара алмаса керек. Екі автордың еңбектерін бір адамның мұрасы ретінде танып, Ә.Бөкейхан шығармаларының жинағына енгізуге осы ортақ бүркеншік есім себеп болған деп пайымдаймыз.

«V» бүркеншік есімінің артында тұрған автор Молдағали Жолдыбайұлы бастапқыда алаш зиялылары қатарында болып, 1919 жылдан бастап РК(б)П қатарына кіріп, компартия жолына адал қызмет еткен, БК(б)П ОК жанындағы Марксизм-ленинизм институтының қызметкері болған, «Коммунистік партияның манифесін», В.И. Лениннің бірқатар еңбегін қазақ тіліне аударған адал коммунист екені сөзсіз.

Тілші ғалым Ғ. Әнес «Түрік баласы» деген бүркеншік есімнің Ахмет Байтұрсынұлына тиесілі екені туралы мақаласында «V» туралы: «Әрине, біз бұл жылдардың жазбаларының соңына түскен маманы емеспіз, бірақ біздің ұстазымыз, бар ғұмыры архивте өткен марқұм Бейсекең — Бейсенбай Байғалиев «Еңбекшіл қазақ»-тағы «V» деп қол қойған, кеңесті мақтап, Ленинді жоқтап жазған Молдағали Жолдыбаев» деп отырушы еді...» [10] — деп жазған еді.

Бейсенбай Байғалиев айтса айтқандай-ақ, тек «Еңбекші қазақ» ғана емес, «Жаңа мектеп» журналында да «V» бүркеншік есімін пайдаланып мақалалар жазған, аудармаларын жариялаған Молдағали Жолдыбайұлы екеніне біз келтірген көп дерек пен оның өзіне тән стильдік және сөзқолданыс ерекшеліктері дәлел болар деп ойлаймыз. Қарымды қалам иесі Молдағали Жолдыбайұлының «кеңесті мақтап, Ленинді жоқтап жазғаны» да айдай ақиқат. Оны растайтын мәліметтер жоғарыда жеткілікті мөлшерде келтірілді.

Ұстанған бағытынан таймай кеткен алаш көсемі Әлихан сынды қуғын-сүргін құрбаны болған алаш зиялыларын айтпағанда кеңестік кезеңде қазақтың көрнекті қаламгерлерінің көбі компартия қатарында болды. Ленинді, партияны мадақтап, жырламағандары да некен саяқ. Уақыт, қоғам, саясат

сондай болды. Сондықтан Молдағали Жолдыбайұлын партияға қатыстылығына, саяси көзқарасына карамастан XX ғасыр басында ұлттық білім беру жүйесі мен мәдениетінің, әдебиеті мен баспасөзінің дамуына елеулі үлес қосқан белгілі қазақ зиялысының бірі ретінде таныған орынды. Ол тек кеңес одағын нығайтуға қызмет еткен белсенді партия қызметкері ғана емес. Оның еңбектерінен қазақтың әдеби тілін жетік меңгерген, баяндау стилі жатық, қаламы төселген және өте өнімді жазатын қаламгер, жоғары білікті маман екені анық байқалады. М. Жолдыбайұлының әсіресе білім беру саласын, мектеп жайын, оқу-ағарту ісін, мәдениет пен баспасөз жайын жетік білетін білікті ағартушы-педагог екенін атап айту қажет. Сондықтан алдағы уақытта қайраткер қалам иесінің шығармашылығын, соңында қалған әдеби және педагогикалық мұрасын әлі де терең зерттеп, қаламынан туындаған еңбектерін түгендеп, шығармаларының толық жинағын кітап етіп бастырып шығару қажет деп санаймыз. Сонда тағы да көп нәрсенің басы ашыла түсері анық.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Бөкейхан Ә. Шығармалары=Сочинения. / Ә. Бөкейхан. Толықтырылған екінші басылымы. – 15-том. // Құрастырған, алғысөздері мен түсініктерін жазған С.Жүсіп (Аққұлы). — Астана: «Сарыарқа» баспасы, 2016.
- 2 Аққұлұлы С. Ғарифолла Әнес және басқаларға ашық хат [Электрондық ресурс] / С. Аққұлұлы. Қол жеткізу режимі: <https://abai.kz>.
- 3 Аққұлы С. Алаш көсемі абақтыда жазған мақалаларына «V» деген лақап ат қойған [Электрондық ресурс] / С. Аққұлы. — Қол жеткізу режимі: <https://abai.kz>.
- 4 Омарбеков С. Қазақтың ауызекі тіліндегі жергілікті ерекшеліктер / С. Омарбеков. — Павлодар: Павлодар мемлекеттік университеті, 2008. — 224 бет.
- 5 Нұрмағамбетов Ә. Қазақ говорларының грамматикасы / Ә. Нұрмағамбетов. — Алматы: «Ғылым», 1986. — 112 бет.
- 6 Қалиев Ғ. Қазақ диалектологиясы / Ғ. Қалиев, Ш. Сарыбаев. — Алматы: «Ана тілі», 1991. — 200 бет.
- 7 Ильминский Н. Материалы к изучению киргизского наречия / Н. Ильминский. — Казань: Унив. типогр., 1861. — 199 с.
- 8 Нұрмағамбетов Ә. Қазақ тілі говорларының батыс тобы / Ә. Нұрмағамбетов. — Алматы: «Ғылым», 1978. — 216 бет.
- 9 «Қазақстан». Ұлттық энциклопедия. 4-том. — Алматы: «Қазақ энциклопедиясының Бас редакциясы», 2002.
- 10 Әнес Ғ. Бір бүркеншік есім / Ғ. Әнес. // Қазақ әдебиеті. — 2013.

III. Құрманбайұлы

Об авторской принадлежности трудов Алихана Букейхана, опубликованных под псевдонимом «V»

В 2016 г. вышло в свет новое 15-томное собрание сочинений лидера «Алаша» Алихана Букейхана. Данный сборник является результатом кропотливого труда и глубоких поисков. В статье приведены сведения о том, что некоторые статьи и записи в многотомнике, по мнению букейхановедов, не имеют отношения к вождю нации А. Букейхану. Эти факты вызывают сомнения, вопросы. Особое внимание уделено статьям, написанным под некоторыми спорными псевдонимами. Например, статьи, написанные под именем «V», которое считается одним из псевдонимов лидера Алаша. Обоснованы мнения, что статьи не соответствуют языковому стилю и политической позиции Букейхана. Доказано, что некоторые из записей, связанных с псевдонимом, принадлежат не А. Букейхану, а Молдағали Жолдыбаеву, состоявшему в правительстве Алаш, а затем присоединившемуся к большевикам и являвшемуся сторонником коммунистических идей. Показано, что политические взгляды этих авторов и их позиции по отношению к политическому курсу Компартии, советской идеологии не совпадали. На основании исследования, проведенного автором настоящей статьи, сделан следующий вывод: за псевдонимом «V» стоят два автора, кроме того, была определена авторская принадлежность трудов.

Ключевые слова: псевдоним «V», Алихан Букейхан, Молдағали Жолдыбаев, Алаш, стилистические особенности.

Sh. Kurmanbaiuly

On the authorship of Alikhan Bokeikhan's works, published under the pseudonym "V"

In 2016, a 15-volume collection of works by Alash leader Alikhan Bokeikhan was published. The collection in 15 volumes is written with painstaking work and deep searches. However, some articles and records given in the multi-volume book by Bokeikhan scholars are not related to the leader of the nation A. Bokeikhan and raises doubts and questions. Particular attention should be paid to articles written under some controversial pseudonyms. For example, articles written under the name "V", which is considered one of the aliases of the leader of Alash, do not correspond to the language style and political position of Bokeikhan. In this article, based on linguistic and historical data, the affiliation to Bokeikhan of articles registered under the pseudonym "V" in the 15-volume collection of Alikhan Bokeikhan is analyzed. It is proved that some of the records associated with this pseudonym do not belong to A. Bokeikhan, but to Moldagali Zholdybaev, who at the beginning was in the Alash government, and then joined the Bolsheviks and was a supporter of the communist idea. It is shown that the political views of these authors and their positions regarding the political course of the Communist Party and Soviet ideology also do not coincide. As a result, it is concluded that there are two authors behind the pseudonym "V", and it was established who owns which work.

Keywords: pseudonym "V", Alikhan Bokeikhan, Moldagali Zholdybaev, Alash figures, stylistic features.

References

- 1 Bokeikhan, A. (2016). *Shygarmalary-Sochineniia* [Works by Alikhan Bokeikhan]. Compiled by S. Zhusip (Aqqululy). *Tolyqtyrylgan ekinshi basylymy – Completed second publication. Vol. 15.* Astana: «Saryarqa» baspasy [in Kazakh].
- 2 Aqqululy, S. (2013). Garifolla Anes zhane basqalardga ashyq khat [Open letter to Garifolla Anes and others]. Retrieved from <https://abai.kz> [in Kazakh].
- 3 Aqqululy, S. (2016). Alash kosemi abaqtyda zhazgan maqalalaryna «V» degen laqap at qoigan [The Alash leader gave the nickname "V" to his articles written in prison]. Retrieved from <https://abai.kz> [in Kazakh].
- 4 Omarbekov, S. (2008). Qazaqtyn auyz tilindegi zhergilikti erekshelekter [Local features of the Kazakh spoken language]. Pavlodar: Pavlodar memlekettik universiteti [in Kazakh].
- 5 Nurmagambetov, A. (1986). Qazaq govorlarynyn grammatikasy [Grammar of Kazakh dialects]. Almaty: «Gylym» [in Kazakh].
- 6 Qaliyev, G., & Sarybaiyev, Sh. (1991). Qazaq diialektologiiasy [Kazakh dialectology]. Almaty: «Ana tili» [in Kazakh].
- 7 Ilminsky, N. (1861). Materialy k izucheniiu kirgizkogo narechiia [Materials for the study of the Kyrgyz dialect]. Kazan: Universitetskaia tipografiia [in Russian].
- 8 Nurmagambetov, A. (1978). Qazaq tili govorlarynyn batys toby [Western group of dialects of the Kazakh language]. Almaty: «Gylym» [in Kazakh].
- 9 (2002). «Qazaqtan». Ulttyq entsiklopediia ["Kazakhstan". National Encyclopedia]. Almaty: «Qazaq entsiklopediasynyn» Bas redaksiiasy [in Kazakh].
- 10 Anes, G. (2013). Bir burkenshik esim [One pseudonym]. «Qazaq adebiety» [in Kazakh].

Б.Б. Тагудретова*

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Нұр-Сұлтан, Қазақстан
(E-mail: t.bota_90_10@mail.ru)

М.Байғұт шығармаларындағы әлеуметтік шындық және замандас бейнесі

Мақалада М.Байғұттың тәуелсіздік жылдары жарық көрген прозалық туындылары онда көтерілген әлеуметтік шындық, идеялық ерекшелік, жаңа заман келбеті, дәуірі тудырған замандас бейнесі, адам-заман концептісі тұрғысында қарастырылған. Заман, замандас бейнесінің қазіргі қазақ әдебиетіндегі көрінісін барынша айқындау мақсатында қоғамдық дерттерді бойына молынан сіңірген жандардың өмірлік шындықтарын жинақтаған характерлердің сипаты олардың іс-әрекеті, сөзі, ойлары, қарам-қатынасы шебер ұштастыра отырып талданған. Осы тұрғыда жазушының көркемдік ізденістерінің жетістіктерін танытарлық шығармалары талдау нысаны етілген. Адамзатты толғандырып жүрген түрлі өміршең мәселелерді көтерудегі автордың танымдық ұстанымы ашылған. Рухани азғындау, «ақша-құдайға» бас ұру, ортаны жатсыну, нашақорлық т.б. қазіргі қоғамдағы рухани індеттер шынайы оқиға желілері арқылы себеп-салдарлық байланыста ашылғаны көрсетіледі. Жаһандану дәуіріндегі ұлт пен оның болашағы жайлы эстетикалық ойлар бағамдалып, қаламгердің даралық қолтаңбасы да біршама айқындалады. Екі дәуірдің куәгері М.Байғұттың әдебиетіміздің жаңа келбетін жасауға ұмтылған шығармаларының өмірлік қажеттілігі тұжырымдалды.

Кілт сөздер: әлеуметтік шындық, заманауи мәселе, жаһандану дәуірі, замандас бейнесі, адам және қоғам.

Kipicne

Әдебиет — ақиқат өмірдің көркем баламасындай қабылданатын өнердің үлкен саласы. Әр дәуірдің өзіне тән шындығы, тарихи дамуы, өзгерісі, өзіндік тыныс-тіршілігі бары рас. ХХІ ғасыр — ғылым мен техниканың қарқынды дамыған, адамзаттың ой-санасы талай үлкен жаңалықтарды ашып, әлемдік деңгейде қарыштап, жаһанданған дәуір. Осы айтылған «дамыған заман», «жаңа заман» үдерісі қоғамымызға, әлеуметтік санамызға барынша ықпал етіп жатқаны сөзсіз. Жаңа заман — жаңа адамдарды өмірге алып келетінін ескерсек, барлық адами құндылықтарды ұлықтайтын гуманизмге бет бұру, мәдениет пен өнердің маңыздылығына мән беру қажеттілігі уақыт талабына айналып отыр. Әр дәуірде кешегі бүгінгіге, бүгінгі келешекке жалғайтын алтын көпірі, сөз зергерлері һәм шеберлері өз шығармаларында әлеуметтік мәселеге терең бойлауы, заманауи мәселелерге барынша көңіл бөлуі, өзекті дүниелерді қоғам-адам концептісі негізінде жалпыға ортақ мұраттарды шешу жолындағы ұмтылысын байқаймыз. Әр қаламгер — өз заманының жыршысы, барлаушысы. Тәуелсіздік жылдарында шындық пен жалғандықтың аражігін айыру, әлеуметтік мәселелердің көлгей тұстарын көрсету, жаңашылдыққа бой ұру, рухани азғынданудың алдын-алу, қоғамдық қарым-қатынасты зерделеу әдебиеттің басты назарында. Әдебиетте еркіндік пайда болып, шындық бүкпесіз айтылып, егемендігіміздің арқасында бір талай жетістіктерге жетіп жатқанымыз анық. Адамдық мәселе, адам болмысы, жалпы адамтануға ерекше көңіл бөлу, ұлттық көркемдік даму сатысына айналды. Әр дәуірдің қаһарманы — заман рухынан туып, өміршеңдік сипат алып, өз кезеңінің әлеуметтік жүгін арқалайды. Бүгінгінің адамын сөз ету — замандас бейнесінің жарқын көрінісі екенін айғақтайды. С.Қирабаев «Әдебиет және дәуір талабы» еңбегінде: «Әдебиеттің негізгі зерттейтіні — адам мен оның өмірі, еңбегі екені жалпыға мәлім. Алайда, оны көркем бейнелеудің жолы алуан түрлі. Біреу адам өмірін оның нақты іс-әрекетін суреттеу арқылы тырысса, біреулер оның ойын, айналасын, өмір сүрген ортасын танытуға көңіл бөледі. Осындайда адаммен қарым-қатынаста болатын өмір құбылыстарының ешқайсысы да сырт қалмайды» [1; 89] деген болатын. Шынымен, кез келген жазушының өз кейіпкерін нанымды, жүрек тебіренертердей сенімді етіп беру, адамның ішкі жан дүниесін, уақытты, қоғамды бір сөзбен айтқанда замандас бейнесін суреттеу — кез келген жазушының басты мұраты. Бейне жасау жазушыдан талғампаздықты, ізденісті, шеберлікті талап етеді. Әр жазушының өзіндік идеясын жүзеге асыру мақсатында өзгеге ұқсамайтын, ерекше көркем

*Хат-хабарларға арналған автор. E-mail: t.bota_90_10@mail.ru

бейнелерді тудырады. Сол арқылы оқырман жүрегіне жол тауып, дараланып жатады. Өмір мен өнер — егіз десек, бар өмірін сөз өнеріне сарп еткен, баға жетпес асыл, құнды дүниелер тудырған М.Байғұт шығармашылығы көркемдігімен, қала, ауыл адамы болмасын, тек өзі көзі көрген, қарапайым, әрдайым қарым-қатынастағы адамдарды кейіпкер етіп алуымен ерекшеленген қаламгер.

Зерттеудің деректері мен әдістері

Талдау негізгі етіп жазушының қазіргі заман шындығын бойына барынша мол жинақтаған, өміртанытқыштық әлеуеті күштірек, әлеуметтік характерлері бар шығармалары іріктеліп алынды. Әсіресе, қазіргі заман және оның өтпелі кезең ретіндегі сипатын көбірек танытатын, осындай шақтарда қоғамда белең алатын рухани дерттерді айқындау мақсатында сомдалған характерлері бар, «Тоғызыншы сынып», «Жоғалған жұрнақ», «Ақсақ кемпір», «Кандидаттың имиджі» шығармалары басты нысан етілді. Зерттеуде, негізінен алғанда, әлеуметтік характер дәрежесіне жеткен кейіпкерлерге басты назар аударылды.

Талдау барысында кейіпкер бейнесін сомдауға жұмсалған бейнелеу компоненттерін іріктеу, оның характер ашудағы қызметі көбірек әңгіме болады. Заман шындығын мол қамтыған характерлердің жазушы шығармаларындағы ортақ сипаттарын көрсету мақсатында топтау әдісі қолданылды. Кейіпкердің, жазушының сана типін айқындайтын сөйлеу үлгілері: монолог, ішкі монолог, диалог түрлерінің қызметі талдауға көбірек арқау болды. Тақырыптың өзіндік ерекшелігіне қарай баяндау, материалдарды сипаттамалық және теориялық талдау әдістері басшылыққа алынды.

Негізгі бөлім

Қазіргі таңда ұлттық әдебиетіміз жанр жағынан да, тақырып пен идея, сюжет жағынан да толып, көркемдік жаңашыл ізденістер жолында, түрлі образдарды дүниеге алып келіп, қоғамның бет алысын, әлеуметтік өмір шындығын көрсету жолында өз дәрежесінде қызмет етуде. Әдебиет тамырының терең қанат жайып, баюына бірден-бір себепкер — ол өз заманының жазушысы. Біз М.Байғұтты екі дәуірдің куәгері дейміз. Себебі, XX ғасырдың 60–70 жылдары әдебиетке өз стилімен, өзіндік мақамымен келген қаламгер, бүгінде тәуелсіздіктің арайлы ақ таңының қалай атып, әдебиет пен мәдениет, өнер жолында, жалпы қоғамымызда болып жатқан сан мыңдаған өзгерістерді көріп, санасына түйіп, әдеби туындылар арқылы көпшілік қауымның жүрегіне жол тартқан жазушы. Кез келген қаламгер өзі өмір сүріп отырған заманының бет алысын, келбетін көрсетуге қызмет етеді. Олай болмаса, халқына қарыздар болып қалардай. Қазақ прозасының дамуына өз үлесін қосып, уақытқа сай, көштен қалыспай пікірін, ойын, ақылын дәл керек, қажетті кезінде айтып та, жазып та жүрген ірі қаламгерлердің бірі десем, қателеспеймін.

М.Байғұт — аз жазса да, айтар ойы терең, ұшқыр. Қай шығармасын оқысаңыз да, түйінді ой, толымды пікір қалыптасады. Б. Нұржекеұлы, Д. Исабеков, М. Мағауин т.б. жазушыларымызбен қатар әдебиет майданында бірге қайнап жүрген М.Байғұттың да қаламынан тамаша дүниелер туды. Қазіргі таңда шығармалары 7 томдық кітапты құрап отыр. Атақты жазушы Д. Исабеков жазушы шығармашылығы жөнінде: «Оқушы қауым қарапайым кейіпкерлердің тіршілігімен, өмірдің дәл өзіне кеп Мархабат жазып отырған ақ қағазға секіріп түсе қалғандай шынайы мінездермен, мәдениетті юмормен, баяндау стиліндегі ерекше бір нәзік ырғақпен, басқа шығармаларда кездесе бермейтін, адамдардың мінез-құлқын сипаттаудағы оңтүстікке ғана тән тың бояулармен қайта жүздесіп, жаңа байланыстармен қайта табысып, кітап оқылып біткенде олармен өкіне қоштасып, оның жаңа шығармаларын күтетін жаңа қауым пайда бола бастады» [2; 9] деп, шығармаларынан өмірдің келбеті айқын, анық аңғарылып тұратынын байқаған. М.Байғұт шығармашылығы шынымен де, өзгелерге ұқсамайтын, кейіпкерлері де өз заманының тағдырын айнытпай бейнелейтін үлкен шынайылыққа ие. Жазушы әдебиетке қандай жаңалықпен келді, шығармалары не жайында, заман, замандас бейнесі қандай? Міне осы сұрақтардың жауабын зерделесек...

Кеңес заманы ыдырап, нарық заманына аяқ басып, үшінші мыңжылдыққа табан тіреген уақытта адам, қоғамның өзгергені ақиқат. Өтпелі кезеңде қазақ халқы ғана қана емес, жалпы адамзат қауымы дағдарысқа ұшырады. Жазушының «Тоғызыншы сынып» әңгімесі-ақ талай әлеуметтік шындықтың басын ашқан еңбек. Бірнеше бөлім атаулары — шиеленіскен сюжеттік желілерге құралып, ерекше жайттың боларын алдын-ала хабарлап, оқырманына сездіртіп отырады. Әңгіме басында қалада күнін көре алмай, пәтері болмаған соң ауылға қайта оралған Тоғжанды: «Тоғжан тозыңқы автобустың жанынан жылжымаған күйі «Кітапхана» деген жазуға тағы да қарады. Долы дауыл әншейінде бүкіл ауылды орап жататын мұң мұнараның өзін кітапхана шатырының астына қуып тыққандай көрінді.

Сормандай, сұрғылт жазудан бүкіл ауылдың пешенесі оқылатындай» [3; 89] деген жолдар арқылы табиғат ананың жағымсыз тылсым күштері ауылдың жадау өмірін, адамдар тағдырының қандай екендігін бірден сезіндіреді, қыздың ішкі жан дүниесі мен сыртқы көрінісі қатар шебер жеткізілген. Осыдан-ақ әңгіменің не жайында боларын ұғынатындайсың. Автор «Бірталай қыздардың Тоғжан апайларына ұқсағысы келеді кейде. Алайда қазір кітап ұстап жүру, кітап оқу мазақылау тірліктердің қатарына кетіп қалған секілді. Деседі жұрт» [3; 159] деп түйіндейді. Шынымен, қазір кітап арқалап, кітап таласып оқып жатқан жастарды көрмейсің. Тек қажеттіліктен туындамаса... «Білім — кітапта. Қазіргі таңда балалардың көбісі компьютерде отырады. Сондықтан, болашақта кітап оқығандар компьютерде отырғандарды басқарады» [4; 7] деген ұлағатты түсініп, көкейіне ұғынатын жастар қатары сирек. Қоғам кінәлі дейміз, бірақ қоғамды құраушы — адам екенін ұмытамыз. Рухани кедей, рухани мешеу ұрпағы өсіп келе жатқан ұлттың тағдыры не болары беймәлім. Бізден әлде қайда технологиясы да, әдебиеті де, мәдениеті дамыған АҚШ-тың халқы кітап оқу мен кітап сатып алудан алда. Кітап оқымау деген ұғым мүлде жоқ. Ащы да болса шындық, біздің елімізде жастарға кітап оқыту мақсатында түрлі жәрменкелер, сайыстар, ақшалай конкурстар ұйымдастырып әуреке салынып жатамыз. Жазушы баспасөз бетінде журналист С. Олжабайға берген сұхбатында да осы жайтты сөз етіп: «Бізде бір мың теңгеге аса қажет журналды немесе газетті алты айға жаздырудың орнына отыз-қырық мың теңгеге еркекетотай ұл-қыздарына қалта телефон сатып әперетін әке-шешелер қаншама? Қазіргі жастар тәрбиесіндегі сорақылықтар да, мектеп оқушылары арасындағы қылмыстардың көбеюі де — бәрі де айналайын ана сүтінің уызы, мейірім-қайрымы жиналатын айналайын алақанға айналайын көркем әдебиет кітабын жайып қойып оқымаудан десек, қателеспейміз» [5; 3],- дейді. Автор жоғарыдағы ойды жалғау мақсатында Аяның аянышты тағдырын суреттейді. Өмірге, оқуға еш қызығушылығы жоқ, өз әлемінде жүрген Аян, жанына Асхат пен Айбекті де ертіп алып, Макс, Кай, Барби атанып кеткен (заманауи есімдер) достарымен бірге «ЭксЭлит» кафесінде өткізетін кештері жайлы сөз етеді. Кафе атауының өзі көп жағдайды аңғартады. Ақшаның құлына айналған әкесі мүлде баласының жағдайынан хабарсыз. Инспектор әрең іздеп тапқандағы әкенің сөзі мынау: «Әйтеуір нашақор дей көрмеші... Жарай ма?-деді жалынып, — Шырағым, инспектор інім! Нашақор демеші менің баламды. Абайсызда адам қағып кетсе де құтқарып алуға, құнын өтеуге бармын. Еселеп құн төлеуге дайынмын. Тек нашақор демеші!» [3; 194]. Аян секілді ұл тәрбиелеп, өсіріп отырған Алтыбай Сексенов секілді әкелер қауымы, біздің қоғамда өмір сүріп жүргені шындық. Сананы әбден улаған шөп-темеңкі кесірінен «Достығымыз — мәңгілік. Дұшпан қалсын қаңғырып. Мы будем жить бүкіл елді таң қылып» деп, мақтанып, дабыл қаққан жастардан не қайыр, не үміт?!. «Кітап оқу модыдан қалғалы қашан?! Енді қайта орала ма, жоқ па?! Кітабыңда қоғамыңның да шаруасы шамалы... Абай қазір тіріліп келсе, басқаша айтар! Киберойынға кіріп-ақ кетер. Керемет қой киберойын. Ойланбайсың да, толғанбайсың да, қиналмайсың да! Түймешекті түрте біл, бітті — батырсың! Жөндеп бас — жеңімпазсың! Қаттырақ бас — қырып саласың бәрін! Өлтіру де оңай! Олу де оңай!» [3; 197] деген Сая мен Аяның диалогынан өзін де, өзгені де тани алмаған, жаны, рухы жүдеу, ауырдың астымен, жеңілдің үстімен жүруге құмар, тамағы тоқ, көйлегі көк жаңа заман азаматының бейнесін көресің. Еш бүкпесіз, еш боямсыз оқиғаларды тізбектей отыра жеткізеді. Бұл тек Аяның басындағы ғана жағдай емес, қоғамдық дертке айналмасын деген ниеттен туған тілек. Бір ғана Аян бейнесі, оның психологиясы, оның достарымен қарым-қатынасы арқылы жазушы көп нәрсені санаға құяды. Заманына қарай адамдары да рухани құлдырауға аз-ақ қалған жастар тағдыры, замандас бейнесі осылай көрініс табады. Жалпы, жазушы осы рухани азғындану, әлеуметтік желінің белең алуына қарсылығын, жастардың кітап оқуға деген ынтаның жоқтығына жаны ашиды. Осы идея «Қош бол, кітап!» әңгімесінде де жалғасын табады. Автор әдеби кітаптарсыз қалған қоғамның, оқудан бас тартқан ұрпақтың болашағы аса қорқынышты боларын айтады. Кейіпкерлер бойынан көрінетін сол бір надандық, өзімшілдік, жауапсыздық, тәкаппарлық секілді антиқұндылықтардың әсері күшті болғандықтан, қоғамдағы әл-ауқат пен мейірімділікті жоғалтпау үшін онымен күресу керектігін ескертеді. «Егемен Қазақстан» газетіне жариялаған мақаласында: «Компьютер билеген, интернет илеген. Интеройындар ойнақ салған қым-қуыт, қым-қиғаш кезеңде тым әулекіленбей, тым еліріп, тым елігіп, тым беріліп кетпей, Абай айтқандай «асыл адам айнымасты», «бар нәрседе де де өлшем мен мөлшер болмақ керекті», көксандық пен компьютер мәселесінде һәм мықтап ескеріп, әр әрекетімізге «есті кісідей есеп беріп», кітап дүниесін біз-дағы ұлттық иммунитет ретінде сақтап қалсақ, қасиеттің үлкені — осы. Кітаптан алыстаған ұрпақтың болашағы бұлдыр, келешегі күңгірт», - деген жолдар жоғарыдағы ойымызды толықтыра түседі [6; 4].

Тәуелсіздікке қол жеткізген тұста көркем ой мен сезім ергіндігіне кеңінен жол берілді. Қазақ жазушыларының ішінде ызғарлы желтоқсандағы, сексен алтыншы жылдың қасіретін жүректі сыздатып, екі көзге жас толтыра, үлкен тебірінеспен жазған жазушылар (А.Алтай, Қ.Түменбай, Ж.Қорғасбек) қатарын М.Байғұт та толықтырып келеді. Жазушының «Жоғалған жұрнақ» әңгімесі — кезінде ашық айтып, жазуға мүмкін болмаған тақырып еді. «Жоғалған жұрнақ» деген тақырыбы да ерекше. Ойландырады. Әңгіме де тосыннан «Жұрнақ көке жынданып кетіпті» деп басталады. Оған не себеп болды деген ой да, әңгімеге елеңдетеді. Кейін бірден, автор әкесі Қонақбайдың жайын суреттейді. Бауыр еті баласы үшін ата-ана неге болса көнеді, төзеді емес пе? Желтоқсан оқиғасы аяқталған соң да әкенің жанына тыныштық бермеді жоғарыдағылар. Қайта-қайта шақыртты. Сол жылдардың қаңтар қысын табиғаттың ызғарлы күндерімен суреттейді. Тіпті табиғаттың өзі адам тағдырына қарсы тұрғандай. «Бөрі-боран ұлып қоя берді», «төрт-бес күндей жарық болмай қалды», «бағаналар құлап, ұзыннан түсіп сұлап жатты» [3; 119] деген жолдардан пейзаждық көріністен бұрын, жастардың желтоқсанның боранды күніндегі жан арпалысын сезінеміз. Сұлап жатқан бағана емес, өмірлері қиылған жастар еді.

Азапқа шыдамаған әке көп ұзамай қайтыс болады, алайда автор соңғы ақтық сапарға 7–8 адамды ғана қатыстырады. Мұсылман халқында жаназасын жасырын шығару дегенді бұрын-соңды естідік пе? «Неге екенін кім білсін, өкіре дауыстап, шер таркатқымыз келгенімен, үнімізді шығармай, әлдекім әлдеқайда барып айтып қоятындай-ақ қысылып, қыстығып жыладық. Жасырын аққан жас көзді қаттырақ ашыта ма, баршамыздың жанарларымыз Текемет кентінің шеткері үйлерінде көзге қарай көбірек басылатын текеметтің төріндегі қызыл бояудай білеулене домбықты. Ойпырай десеңізші, сонда ше, бір-бірімізге бұрынғыдай сенімді де еместейміз. Жасқаншақтай, жалтақтай қарайтындаймыз. Бас шіркінді сескене, секемдене көтеретіндейміз. Сөйтетінімізді сыныптастарымыздың қай-қайсысы да сезбейді дей алмаспыз» [3; 120] деген мектеп оқушысының ішкі ойы арқылы адамдардың, халықтың психологиясын береді. Өз ойын ашық айта алмайтын, айтқысы келсе де тыйым салынған, қойдай жуас қазақ халқының көрінісі елестейді. Талай шындықтың жасырын жер жастанып жатқаны өтірік емес. Әлденені айтып қоярдай бір-біріне сенімсіздікпен қарау да, жасқаншақтық, жұртқа жалтақтайтын қасиетіміз де баршылық.

«Жынды Жұрнақ адамдарды бір-бірінен ажырата алмайтын, кісі танымайтын. Кімнің кім екенін мүлде білмейтін» деген жолдар қазіргі ұрпақтың жағдайын астарлайтындай. Жаһандану дәуірінде өмір сүріп жатқан ұлт пен ұрпақ мәселесі бар. 30 жыл азаттықта өмір сүрсек те, тілді, ділді, тарихымызды жаттатқызып әуреке салынып жүрміз. Жынданған Жұрнақ — ұлтымыздың бейнесі. Кезінде тіл, ұлт, ел, жер үшін жандарын қиған талай боздақтардың түбірі жоғалмаса деп армандайсың. Жақсының жұрнағы жынданған, жоғалып жатса, қазақы қасиеттен айрылғанымыз. Жазушы «адамзаттың наданзатқа» айналып кетер қаупі барына алаңдайды. Өтірік деп айта алмайсыз!

Сондай-ақ, М. Байғұт қоғамдағы талай кемшіліктерді сын садағына нысана етеді. «Ақсақ кемпір» әңгімесі де тіл мәселесіне қозғау салған шығарма. «Табиғат қоғамындағы тоғыздың төртеуі қазақ, бесеуі орыс. Бірде-біреуі қазақ тілінде жазбаша сөз түсіріп, сөйлем тізе алмайды. Іс қағаздары да, ары-бері ағылып жататын хат-хабарлары да толайым-түгел орыс тілінде. Әрине, үлкен, қазақылау өлке болған соң, ара-арасында ауылдың хәм үні бар, тілі бар дегендей, қазақша хаттар мен хабарлар, сыпырадай-сыпырадай сала құлаш арыздар мен шағымдар, тағысын-тағылар болмай тұрмас. Ондай-ондайларды орысшаға аудармақ талап етіледі. Себебі халық депутаттары облаткомында біздің тілде оқитын бастық жоқ. Бұл — бір. Қазақ тілінде жеткен жазба-сызбаларға сол тілде жауап қайтармақ және керек. Бұл — екі. Міне, табиғат қоғамындағылардың мына біздей тайқымандайларыңызды төтенше құрмет тұтып, қолпаштайтыны осыдан» [3; 59], — деп автор жоғары жақтың жағдайын жіпке тізгендей етіп, айтып береді. Жазушы қоғамдағы ана тілімізге деген құрметтің жоқтығын, орыс тілі әлі де болса өз мінберінен түспей тұрғандығын ашық айтады. «Табиғат қоғамы» дегені астарлап берілген, ол өзіміз сүріп отырған қоғам, біздер. Жазушының «адам түзелмей, қоғам түзелмейді» дегені де осындайларға қарата айтылған. Сол қоғамда орын алып жатқан жағдай. Тәуелсіздік алып, көк туымыз желбіресе де тілдің жағдайы әлі де мәз емес. 30 жыл уақыт өте тұра, баяғы жартас - бір жартас. Мәңгілік ел боламыз десек, тілімізді, тарихымызды, мәдениет, әдебиетімізді жетік меңгеру керектігін айтудай-ақ айтып, жазудай-ақ жазып, тіпті басшылар Үкіметке тапсырма беріп, барын салса да жөнделер емес. «Қазақ қазақпен — қазақша сөйлесетін» күн қашан туар екен. Көшеде кетіп бара жатып, адамдардың бір-бірімен сөйлескенін аңдасаң ана тілдерінде сөйлесетіндері сирек-ақ.

«Ақсақ кемпір» дегені біздің ақсаған қоғам. Жаңа бастық келгеннен кейінгі ауа райының өзгергені сияқты бірден түрлі жағымды-жағымсыз жағдайлар орын алары анық дүние ғой. Сол сәтті

жазушы Клавдия Кондратьевнаны сипаттау арқылы тамаша жеткізеді: «Жаңа төраға тағайындалғаннан кейін біразға дейін ақсақ кемпірдің көңіл күйі келіңкіремей жүрді. Өзі әлдеқашан зейнеткерлікке шыққан, жасы жетпіске жақындақырап қалған Клавдия Кондратьевна тоғыздың қалған сегізіндей емес, жүріс-тұрысы жадау, киім киісі жүдеу көрінетін. Оның үстіне, неден болғанын қайдан білейік, сол аяғынан қатты ақсап, шойындап жүретін» [3; 120]. Зейнеткерлікте жүріп, жұмыс жасап жүрген адамның мазасыздануы орынды. Жаңа бастық келсе, кадр арасында өзгеріс болып, өз адамдарын әкеліп, басынып жататындар жетерлік. Сондайлардың қатарынан ба деп зәресі ұшқан болуы керек, денсаулығы да сыр беріпті. Жазуы бұл жайында ашық жазады «Облаткомның жаңа төрағасы өзі қоғамдық негізде басқаратын барлық қоғамдардың аппараттарын жартылай қысқартып, бірқатар жетекшілерін ауыстырып жіберіпті. Ақырында ақсақ кемпірдің де үш бөлмесі, бес адамы шегеріліп, әйтеуір, абырой болғанда өзі орнында қалыпты» дейді. Не бір жаны таза, адал, елім деп еңбек ететін басшыдан, ата-баба қанымен, жанымен келген тілімізден ақсап отырмыз. Шығарманың айтары көп, бірақ бірден аңғартынымыз қазіргі замандастың шынайы бейнесі, қоғамдық кесел, әлеуметтік шындық айқын көрінеді.

М.Байғұттың «Кандидаттың имиджі» әңгімесінің де берері мол. Ел тарихында саяси оқиғаға айналған, тәуелсіз елдің тағдырын айқындайтын сайлау мәселесі, оның өткізілуі кейіпкер әрекеттерінің шынайылығында, қоғам талаптарына сай психологиялық құбылыстарды шебер үйлестіре бейнелеуінде. Әңгіме «Веранда» кафесіндегі бас қосудан басталады. Тамаша отырыс. Мәжілісті жасап берген белді банк орынбасары. Шәкірттерінің бірі. Өзіңіз әрі ойлай беріңіз... Еш кейіпкердің есімі айтылмайды. Бәрі де құпия. Штаб бастығы, журналист, менеджер, кеңесші. Кандидаттың имиджін қалыптастырамыз деп жүрген жағымпаз, жылпостар кілең. Әркімнің өз міндеті бар, әр іске жауапты. Журналистер — БАҚ-тағы беделін марқайтушылар, сайлау науқанының жетекшісі — стратегиялық жоспар құрады, қауіпсіздік жағы — заңгеріңізге тапсырылған, штаб мүшелерінің басты міндеті — кандидатын халық үшін қызмет етуге ниетті азаматтардың қатарынан-мыс. Осылайша өз қызметтерін бөліп алып, халыққа қызмет етіп, адал еңбек етіп жүрміз деген жандар бір ғана «Кандидат имиджін» құрастыру соңында итқұлқынға айналғанын көрсетеді. Қызметін атқарады, істі тындырады, кішісі үлкенін қорғаштайды, үлкені кішісін ақшақұлқынмен жарылқайды. Кезінде әкесі де белді қызметте болған кандидатыңыз, жастайынан жоқшылық көрмеген, тағынан тайып көрмеген адам. Болғанның үстіне болсын дейді. Автор кандидаттың беделін көтеру мақсатында, оны ақтап алу мақстаныда мәжіліс ашады. Сонда қасында күн-түні қызмет етіп жүрген менеджер:

– «Төмендеңкіресем, жалғыз ғана жақсы кемшілігіңізді атап көрсетейін, ол — төмен етекіден тартыңқыраған теперішіңіз» деп мысқылдайды. Әңгіменің өн бойы астарлы ой мен кекесінге толы. Мәжіліс соңында қайта осы сұраққа оралып:

– Төмен етекідерден тартқан теперіштеріңіз және олардың электорат санасындағы жаңғырықтары жайында айтылып қалды ғой, — деді қауіпсіздік жағына жауапты жігіт. Осы мәселенің зарар-зиянын залалсыздандырмақ, жағымсыз жақтарын мәнсіздірмек керек. Ол үшін осы бастан отбасыңызбен, әсіресе апаймен жұрт алдында аса көп көрінгеніңіз ләзім» деп, тағы бір рет сөзбен шағыңқырайды. Халық алдында бақытты отбасылардың қатарынан табылып, жалған қойылым қою кандидатыңызға аса қажет. Көзбояушылық, екіжүзділік, жалған ақпарат, жағымпаздық, шенқұмарлық — біздің қоғамның анық көрінісі. Автор әңгіме барысында: «Жетімдік-жаутаңкөздіктің беті әрмен, олар өз басына түсе қойған жоқ. Өз қатарларынан ылғи да алда болды. Оқ бойы озық жүргені рас. Тозық киім кимеді, жылытпа тамақ ішпеді... Төрт құбыласы түгел, іргелері нық, ұйқысы қанық, күлкісі анық сияқты. Айхой, ат та болды, атақ та болды, даңқ пен дүние де, дос пен жолдас та, от пен ойнас та болды. Болмай қалған нәрсе жоқтай, байқаса» [3; 223] деп бастан-аяқ кандидаттың жағдайын ашық түрде сипаттап береді. Автор кейіпкерінің төрт құбыласы тең тұрса да, соның бәріне күмәнмен қарайды. Тағы бір аңғартатын жәйт, депутатыңа қарапайым адамдар сайлана бермейді. Бір сөзбен айтқанда, кандидат және қолшоқпарларының істері, біз өмір сүріп отырған замандағы нағыз бай-бағландардың әрекеті. Дос-жаран, тамыр-таныстықтың арқасында билікке ұмтылған 55 жастағы кандидат бейнесі. Бұл әңгіменің ерекшелігі, еш бүкпесіз, өмірде қалай бар, солай, шынайы, өзіндік ым-ишара, астармен әдемі жеткізеді. Коттедж, көлігі, қаржысы, жағымпаз достары бәрі бар. «Халықтың қамын жеген, қазақтың қамытын киген кейіптегі рөлді ойнай ала ма бұл? Ойнағанда қандай! Өп-өтірік ойлағанда қандай?!... Бір кісідей дауыс бер. Ха-ха-хah! Көрді ғой осыларды. Кез-кезеңдер келмесе кетті» деп қапаланады. Қазақ қоғамындағы бүгін күн шындығы. Кандидаттың имиджі арқылы қоғамның имиджін танытып отыр. Билікті, өтірікке иланған қара халықты, бәрін көре

тұра, қарсы шығар шамасы жоқ шарасыздық. Сайлау болса, депутаттыққа кімнің өтерін халық бірден сезіп отыратыны ақиқат. Оған әбден етіміз үйреніп алған. Құдайға сыйыну ұмытылып, адамға табынушылық, жоғарыдағы басшыға жағыну белең алған қоғамда осындай қасіретті жайттардың орын алуы да заңдылық секілді. Алайда, жазушы, кандидаттың әлдебір жақсы қасиеттерін де шығарма соңында қосып, кейіпкерін мүлдем жаманатты қылып көрсетпейін деген ойды дәлелдегесі келіп, кейіпкерін Ыстамбұлға алыс сапар шектіртіп, кезінде тастап кеткен, өзінің туған қызымен кездестіреді. Мүлдем басқаша күйге түседі. Тіпті депутат бола ма, болмай ма деген күмәнді ойлар пайда болады. Неге? Себебі, кейіпкердің ішкі жан дүниесі кедей, бәрі бола тұра, өзін жалғыз сезінеді. Отбасы бола тұра, бақытсыз. Шын бақытты сезіндірген сол бір әйелден туған қызын көргендегі бір сәтін «Нан жеді ме, ағаш шайнады ма? Ет пе, әлде тас жұтты ма? Кофе ұрттады ма, у ішті ме? Білмеді. Сезінбеді» [3; 95] деп шебер суреттейді. Өмірінің өкінішпен өтеріне де налыған болуы керек. Дүниеде ақша, байлықтан да артық, адамға қымбат ұрпақ қызығы, ұлы махаббат, сезім барын астарлай жеткізеді. Жазушы ұлттың бүгінгі болмыс-бітімін шағын әңгімесі арқылы шынайы бейнелейді.

М.Байғұт өзі куә болған дәуір шындығын жырлауға бейім. Бұны реалист жазушылардың біріне тән қасиет деуге болады. «Алайда талассыз бір ақиқатты әрдайым есте ұстауымыз керек. Заманнан тыс әдебиет те, жазушы да болмайды; бәрі де нақтылы заманда туып, сол заман ауанына орайлас әрекет жасайды. Ғасырларды аттап, көне замандардың оқиғаларын шығармаларына арқау етсін; фольклордың я аңыздардың сюжетін пайдалансын; немесе бұлқына шауып, болашақ жайлы талғам-шешімін реалды көрініс етіп, шығармасына ұялатсын, бәрібір жазушы өз заманының қайраткері, өз заманының білім-ғылымына, ұғымына көзқарасына сүйенеді; өз заманының арман-қиялын, идеалын қару етеді. Сондықтан, әр заманда да қаламгерлер бар күшін алдымен өз дәуірін жырлауға жұмсайды» [7; 288], — дейді Д. Қамзабекұлы. Осы пікір М.Байғұтқа қаратылып айтылғандай, өз дәуіріндегі келеңсіздіктерді өткір сынап, көркем әдебиеттің танымдық тәрбиелік қызметін арттыруға белсенді түрде үлес қосып жүрген жазушы. «Әрбір адамзат баласы — өз жүрегінің күзетшісі. Ниеті түзу, көкірегі ояу, тіліне сақ, жақсыны көруге, жақсыны естуге тырысатын әрбір жан иманын қорғай алады» деген аталы сөз бар. Бәрі де көркем әдебиеттен алыстаудан, отбасындағы тәрбиенің жетіспеушілігі, жастар бойында Отан-анаға деген махаббаттың аздығынан. Ұлттық ата-дәстүрлеріміз қанымызға толық сіңіп, араласып, ұлағатты ұрпақ тәрбиелеудің қайнар бұлағына айнала алмай жатқандығынан. Өскелең жас ұрпақ мәңгірттеніп бара жатыр. Құдайды ұмытып, «ақша-құдайға» бас ұрушылық көбейді. Сол себепті, көркем әдебиетке, тілге, ділге, саф алтындай салт-дәстүрімізге т.б. түбегейлі бетбұрыс жасауға міндеттіміз. Ол жолдағы көркем әдебиеттің де ғасырлар бойы атқарып келген қасиетті қызметі әлі де көштен қалған жоқ. Заман індеттерінен арылудың ең бір ықпалды жолы көркем туындыны құрал ету деп есептейтін жазушылардың қатарында М. Байғұт та тынбай еңбек етіп келе жатқанына оның бүгін сөз болған шығармалары куә.

Нәтижелер мен олардың талқылануы

Махаббат Байғұттың қазіргі заман сипатын жан-жақты бойына жинақтаған характерлері көбінесе антиқұндылықтық бағдарда танылады. Өйткені қазіргі заман социалистік қоғамның қыспағынан бірден еркіндікке шыққан тұлғаның өз бағдарын дер кезінде тани алмауымен ерекшеленеді.

Антиқұндылықтық бағдардағы кейіпкерлердің бас кейіпкер болып көрінуі де заман шындығының басты ерекшелігі ретінде ұсынылады. Өйткені кез келген өтпелі қоғамда, бір қоғамдық қатынастан екіншісіне өту кезінде рухани дерттердің асқынуы үнемі қайталанатын шындық. Өзі көріп жүрген ортадан байқағыштық, жігілік арқылы материал жинаудағы, өмірдегі көргені мен түйгенін ойша вариациялаудағы шеберлігін жазушы осы тектес бейнелерді сомдауда сәтті жұмсай алған.

Заманауи шындықты мол қамтыған кейіпкерлердің көпшілігі жергілікті өзгешеліктерімен де дараланып тұрады. Әр түрлі ұлттар шоғырланған, халық тығыз орналасқан Оңтүстік Қазақстан өңірінің экономикалық-саяси жағдайы бұл өлке тұрғындарының Қазақстанның өзге аймақтарынан елеулі ментальдік өзгешілігін де туғызғаны жасырын емес. Жазушы осы мәселені де қамти кеткен. Алайда көбіне жағымсыз істер туғызып жататын бұл ерекшеліктерді М.Байғұт объективті шындық түрінде береді. Әсіресе, кандидаттың имиджін жасаудағы образдардан осы жағдай айрықша көрініс табады.

Жазушы рухани індеттердің көрінісі ретінде, кітап оқымау, құмар ойындар мен бос уақыт өткізуге деген құмарлық, ақша, мансап, атақ-абырой қуалау сияқты індеттерге айрықша назар аударады. Ол «Тоғызыншы сынып» әңгімесіндегі Аян, Асхат, Айбек, «Кандидаттың имиджіндегі» кандидат, жанындағы көмекші журналист, штаб бастығы, менеджер бейнелерінен аңғарылады.

Қорытынды

Жазушы М.Байғұттың бүгінгі күн тақырыбын көркем игеруден туған кейіпкерлері — қайнаған өмірдің өзінен алынған, әрбірімізге етене таныс оқиғаларға арқау болған реалистік бейнелер. Қоғам тынысын айқындайтын эпизодтар, нақты шындықты мол жинақтаған кейіпкерлер, заманауи проблематика, сындарлы көзқарас — жазушы шығармаларының оқырман жанына барынша жақын болуының ең басты тетіктері.

Ұлттық санамызды улаған жаһанданудың аранына түсіп қалмауға ұлттық тәрбие, ұлттық рух, салт-дәстүр, отбасы, ұлттық болмыс, жүректегі иманымызды, адамгершілігімізді жоғалтып алмауға заманауи әдебиеттің де көмекке келері сөзсіз. Рухы биік, жаны таза, адал ұлт пен ұрпақ қана ғасырлар бойы ата-бабалары жүріп келген жолын жалғастыра алады. Ұлт болашағы жастар қолында деп жатамыз. Сол жастардың азғындық жолға салынбай, ессіздік танытпай, ұлт тағдырына араша түсіп, жандарын қиған, ұрпақ қамын ойлаған ата-бабаларамыздың аманатына адалдық, шынайылық, тазалық танытуы керек. Жазушы мақсаты өз шығармаларының көркемдік әсерінің молдығы мен оқырман жүрегіне жол табу ғана емес, оны өзгерту де. Талантты жазушы тудырған образдар әлемі даралық сипат пен эмоциялық ықпал күшімен шектелместен, катарсистік қуатымен де зор құндылыққа ие.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Қирабаев С. Әдебиет және дәуір талабы / С. Қирабаев. — Алматы: Жазушы, 1976. — 300 б.
- 2 Әліпхан М. Мархабат Байғұт болмысын бағамдау / М. Әліпхан // Үш қоңыр. — 2015. — № 21. — 9 б.
- 3 Байғұт М. Оқу залы. Әңгімелер / М. Байғұт. — Алматы: ҚазАқпарат, 2009. — 344 б.
- 4 Назарбаев Н. Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру / Н. Назарбаев // Егемен Қазақстан. — 2017. — № 8. — 19 б.
- 5 Сабырбек О. Бай әйелдер қашан шақырар екен деп күтулі жүрміз / О. Сабырбек // Жас қазақ. — 2013. — № 32. — 9 б.
- 6 Мархабат Б. Кітаптан алыстаған адамның болашағы бұлыңғыр, келешегі күнгірт / Б. Мархабат // Егемен Қазақстан. — 2007. — № 90. — 4 б.
- 7 Қамзабекұлы Д. Алаштың рухани тұғыры. Ұлт руханиятының исламдық бастаулары / Д. Қамзабекұлы. — Астана: Ел-шежіре, 2008. — 360 б.

Б.Б. Тагудротова

Социальная действительность и облик современника в произведениях М. Байгута

В статье рассмотрены прозаические произведения М. Байгута, вышедшие в свет в годы Независимости, где предметом исследования выступают социальная действительность, идеологическая особенность, образ нового времени, облик современника, зарождающиеся эпохой, через концепцию человек–время. В целях максимального раскрытия отражения облика современника в современной казахской литературе, писатель последовательно сочетает персонажей, имеющих свое значение в обществе, с их поступками, речами, мыслями, переживаниями. Автор настоящей статьи раскрыта познавательная позиция прозаика посредством поднятия различных жизнеспособных проблем, волнующих человечество: духовная мораль, «поклонение деньгам как Богу», отчуждение, ложь, наркомания и т.д. Рассмотрены эстетические представления о нации и ее будущем в эпоху глобализации, изучена индивидуальность писателя. Была сформулирована необходимость глубокого изучения творчества М. Байгута, свидетеля двух эпох, стремившегося создать новый облик современной литературы.

Ключевые слова: социальная действительность, современная проблема, эпоха глобализации, облик современника, человек и общество.

Social reality and the face of a contemporary in the works of M. Baigut

The article examines the social reality, ideological peculiarity, the image of the new age, the appearance of a contemporary born by the epoch, through the concepts of man-time in the works of the prose genre by M. Baigut printed in the years of independence. Time, to maximize the reflection of the image of a contemporary in modern Kazakh literature, is consistently combined with characters who have their own significance in society, with their actions, speeches, thoughts, experiences. The author analyzes the works of the writer, achieved as a result of his artistic searches in the manifestation of our entire existence today. The cognitive position is revealed by raising various viable problems of concern to humanity. Spiritual immorality, “Money to God”, resentment, lies, drug addiction, etc. are proved by truthful storylines. Aesthetic ideas about the nation and its future in the era of globalization is considered, the individuality of the writer is studied. The need for an in-depth study of the creativity of M. Baigut, a witness to two eras, a writer who sought to create a new image of our literature, is formulated.

Keywords: social reality, modern issue, era of globalization, image of a contemporary, man and society.

References

- 1 Qirabayev, S. (1976). Adebiet zhane dauir talaby [The requirement of literature and era]. Almaty [in Kazakh].
- 2 Alipkhan, M. (2015). Markhabat Baigut bolmysyn bagamdau [Assessing the identity of Marhabat Baigut]. Ush Qonyr [Three places]. Almaty [in Kazakh].
- 3 Baigut, M. (2009). Oqu zaly. Angimeler [Study hall. Stories]. Almaty: QazAqpapat [in Kazakh].
- 4 Nazarbayev, N.A. (2017). Bolashaqqa bagdar: rukhani zangyru [A look into the future: the modernization of public consciousness]. *Egemen Qazaqstan — From Sovereign Kazakhstan*, 8, 19 [in Kazakh].
- 5 Sabyrbek, O. (2013). Bai ailder qashan shaqyrar eken dep kutuli zhurmiz [We're waiting for rich women to call us]. *Zhas qazaq — Young Kazakh*, 32, 9 [in Kazakh].
- 6 Marhabat, B. (2007). Kitaptan alystagan adamnyn bolashagy bulungyr, keleshegi kungirt [The future of a person kept away from a book is vague and unclear]. *Egemen Qazaqstan — From sovereign Kazakhstan*, 90, 4 [in Kazakh].
- 7 Qamzabekuly, D. (2008). Alashtyn rukhani tugyry. Ult rukhaniatynyn islamdyq bastaulary [The religious foundation of Alash. The Islamic foundation of the nation's spirit]. Astana [in Kazakh].

Қ.Р. Нұрғали*, М.Д. Амангелді

*Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Нур-Султан, Казахстан
(E-mail: nurgalik1@mail.ru, amangeldimd@gmail.com)*

Система мотивов в лирике Б. Канапьянова

В статье исследована система мотивов поэтического языка казахстанского поэта Б. Канапьянова, представленная в его лирических произведениях. «Мотивная система» рассмотрена в совокупности ее содержательного и структурного компонентов. Основная задача работы — описать устойчивые мотивы через способы их создания и развития в поэтическом тексте. В качестве исходной позиции принимается существование мотива как в буквальном, так и в образном выражении. В зависимости от способа выражения мотива в тексте выбирается характер его описания. Следует подчеркнуть, что изучение мотивной системы, безусловно, предполагает обращение как к авторской проблематике в общем, так и к конкретному образному ряду. Авторами предпринята попытка определить специфику мотивов лирики Б. Канапьянова в сравнении с общекультурными мотивами, выявить и классифицировать способы и средства их репрезентации в художественных текстах. Важное место занимает проблема структурирования таких субконцептосфер, как «семья», «Родина», «степь», «аул». Выделены их составляющие и определены систематические связи между ними, вычленены и классифицированы основные языковые средства их репрезентации. В результате анализа сделан вывод, что мотивы выполняют различные функции: от характеристики лирической ситуации до образа, ключевой темы стихотворения. Диапазон осмысления системы мотивов и ее художественного выражения достаточно широк и разнообразен. Их анализ позволяет глубже понять мировосприятие автора, которое воплощается в его поэзии, и вывести осмысление его творчества на новый уровень.

Ключевые слова: мотив, лирика, культура, топос, анализ, ценностные ориентиры, традиции, самоидентификация.

Введение

В XX веке на русском языке стали писать представители самых различных этносов и постепенно сформировалось такое устойчивое понятие, как «русская язычная литература», которая, в отличие от собственно русской литературы, демонстрирует иные признаки ментального поля.

Одним из современных поэтов, чья поэзия развивается в русле национальных традиций, является казахстанский поэт и писатель Б. Канапьянов. Его лирические произведения представляют собой культурологическое и историко-литературное наполнение понятия «русская язычная литература». Жанровое разнообразие творчества Б. Канапьянова представлено философской, религиозной, гражданской, пейзажной, любовной лирикой, миниатюрами, посвящениями и поэмами. В спектре поэтических размышлений автора находятся проблемы духовного состояния, судьба родной страны, поиска истины бытия, сохранения нравственных начал в человеке, родного края, народа, патриотизма, верности, дружбы, чести, человеческого достоинства и т.д.

Среди мотивов, образующих художественную картину мира в лирике Б. Канапьянова, важны те, которые отражают национальное своеобразие, духовность. В мотиве неизменно отображается связь между объективными обстоятельствами существования и конкретными физическими, общественными и нравственными ее сторонами. При анализе становится актуальным литературно-культурологический подход. Этот подход позволяет выделить значимые национальные составляющие любой культуры.

Материалы и методы

Попытаемся исследовать некоторые мотивы и наборы мотивов, используемые в текстах казахстанского поэта и писателя Б. Канапьянова, с точки зрения их этнокультурного воплощения.

Одним из архетипических образов, формировавшихся в многовековой культурной традиции, является образ дороги. Архетипы стали ядром для множества художественных образов в искусстве и литературе. В частности, архетип дороги имеет множество воплощений: Это и олицетворение про-

*Автор корреспонденции. E-mail: nurgalik1@mail.ru

странства, и метафора жизни, и топос внутреннего мира героя. Именно в этом хронотопе обнаруживается монолог движущегося лирического героя произведений разных лет Б. Канапьянова.

В анализируемых произведениях мотив дороги выделен и играет четкую структурообразующую роль. Термин «мотив» употребляется в значении устойчивого смыслового повторяющегося элемента художественного, поэтического и фольклорного текста, «простейшая, далее неразложимая единица темы» [1; 136, 137].

Результаты и обсуждения

В поэзии Б. Канапьянова есть герои, для которых странствия, скитания — необходимый элемент их жизни. В этих произведениях герой часто уходит в другой мир в поисках идеальной свободы (все поэтические цитаты приводятся по [2]).

*И этот путь
Продолжен будет мной:
Встречать людей,
Стихи дарить,
И — жить! («Родной очаг»).*

*Алма-Ата, зеленый город мой,
К подножью гор прильнувшая столица,
Меня благословила в путь земной («Алма-Ата»).*

*Необратимый это жизни путь.
Он далеко за морем где-нибудь
Соприкоснется с горизонтом смерти
(«И пролегли вдоль берега следы...»).*

*Мы по кругу, по кругу, по кругу —
как лошади в шахте,
Мы впрягаемся в быт и вертим лебедку судьбы...
(«На мотив старых часов»).*

*Пришли неизвестно откуда,
Уйдем неизвестно куда...
(«Пришли неизвестно откуда...»).*

Становление лирического героя как поэта связано с родным языком, с родным селом, которое противопоставлено шумному, «железному» городу. В этих поэтических произведениях пространство оказывается основным элементом, обуславливающим судьбу и героя, и поэта. Конкретные топосы в географической, биографической и психологической оболочках перемещают лирического героя в систему мотивов дороги и пути [3; 51–56]. Именно эти мотивы позволяют изучать другие, более отдаленные, пространства и места:

*Вселенная — мой двор, где я играю,
Все остальное вскоре я познаю,
Оно пока вне дома моего.
(«Я руки твои, мама, вспоминаю...»)*

*Дорога, ведущая в лес...
Это все было веками,
Будет — все это,
Все это — есть.
(«На Волге иль где-то в Сибири...»)*

*Вот наша жизнь! Она объединяет.
И нас самих друг другу объясняет.
С ней до последней мы дойдем черты. («Наша жизнь»)*

*Пройдя жилую зону,
Мне суждено сойти.*

*К небесному перрону
Все сходятся пути.
(«Ночная электричка...»)*

Алма-Ата, Отрар, Чернобыль, Нью-Йорк, Вена, Иссык-Куль, Подмосковье — вот далеко не полный перечень названий, определяющих географию мира лирического героя. С этой точки зрения появляется возможность выявить в лирике Б. Канапьянова геокультурную образность. Проявляется поэтическая карта, на которой определённые географические объекты воплощаются в судьбоносные доминанты жизни человека. Родные места являются фундаментом для становления личности и поэта. Лирика Бахытжана Канапьянова не только одушевляет пространственные мотивы, но и вовлекает их в систему субъектных взаимоотношений. Автор соединяет поэтический образ с настоящим топосом, конкретизируя пространство лирического переживания. И географическое пространство приобретает новые смыслы в пространстве бытия и поэта, и его лирического героя.

В поэзии Б. Канапьянова с мотивом дороги тесно связаны концепты как материального плана — «юрта», «кюй», «аул», «домбра», «кочевник», «степь», так и географического плана — «Алма-Ата», «Медео», «Чернобыль», «Иссык-Куль». У этих концептов нет конкретного воплощения, они содержат в себе ключи к пониманию ценностей национальной культуры, условий бытия народа, специфику его ментальности, миропонимания.

Характерно, что, хотя Б. Канапьянов в большинстве своем жил в городе, но такое традиционное для казаха пространство как «степь» — образ исключительно полифоничный и подчеркнуто национальный:

*Идите в степь.../ предстаньте перед звездами...
свою звезду найдите там/ сквозь слезы.*

Словно своеобразный «поток сознания»: степь ассоциируется в сознании поэта с солнцем, зарей, рассветом, солончаком, отарой чабана. Только коренной казахстанец увидит здесь картину пробуждающейся природы, в которой степь — ключевое понятие.

Красной нитью в ряде стихотворений проходят поэтические и ценностные ориентиры и приоритеты автора: желание словом служить своему народу, быть нравственно чистым, верным своей совести и национальным традициям. Природа — одна из неотъемлемых составляющих лирики Б. Канапьянова. Поэт часто использует пейзажные зарисовки для раскрытия душевного состояния, психологии личности. Таким способом лексика с пространственным значением становится знаковой и символической. В.В. Савельева считает, что «для всех литератур нового времени характерно сохранение фольклорно-мифологического ореола, с древности закреплённого за определенной географической местностью, ландшафтом и топографией и отраженного в языке, топонимике, легендах, преданиях, мифах» [4; 37].

Картина мира, сформировавшаяся в кочевой культуре, обладает рядом особенностей, отличающих ее от миропонимания представителей «оседлых» этносов. Как отмечает Б.Г. Нуржанов, «для кочевника высшей ценностью обладает движение, способность перемещаться, передвигаться, не закрепляться навечно на ограниченной территории. Более ценно все то, что движется, течет, изменяется, превращается, метаморфизму; а то, что неподвижно, неизменно, вечно, оседло, обладает вторичной ценностью» [5; 43].

В связи с этим, оппозиция «город–степь» проявляется как ключевая, философски важная в художественной системе казахской литературы. Мир степи, по мнению исследователей, включает в себя центральные образы — мотивы дороги, константного согласованного движения по кругу — «орбите кочевой», аула — малой родины и юрты как временного убежища и дома, максимально близкого к природе. По степени употребительности топоним «степь» — один из наиболее частых в казахстанской лирике. Основываясь на мифологических, фольклорных традициях и опыте мировой литературы, художники слова существенно расширяют семантику данного понятия. Открытое степное пространство осмысливается не только как отечество, земля предков, центр исторической памяти и культурных ценностей. Это также символ бесконечного движения, раздолья, иных форм отношений с окружающим миром. В поэтическом цикле «Алма–Яблоко» Б. Канапьянова лирический герой-горожанин слышит зов:

*Вновь по весне степной простор влечет.
Сажусь в автобус я на маленьком вокзале.
Быть может, люди мне дорогу подсказали,
Быть может, птицы... Я не знаю, кто еще [2; 20].*

«Маленький» вокзал противопоставляется степному «простору», и тяга горожанина уйти за границы замкнутого пространства оказывается очень сильной.

*Здесь улыбаюсь каждому кусту,
Полёт орла я провожаю взглядом, —*
герой как будто преодолевает внутренние запреты, воссоединяется с потерянным миром. В степи, исчезают пространственные и временные пределы:

*И древний кюй звучит, быть может, рядом,
И — поезда далёкий перестук [Там же].*

Однако еще более важным откровением оказывается осознание собственной сущности:

*Неприметны следы мои в степи,
Ненадолго трава от них сомнется,
Но жизнь моя курганом обернется...
Там, в глубине, степное сердце спит.*

«Степное» сердце героя ведёт его к истокам, образ кургана — в данном контексте амбивалентного символа жизни и сна-смерти, напоминает о многочисленных поколениях предков, ставших, как и герой, частью этого мира. Семантика пространственного образа степи в поэзии Б. Канапьянова включает в себя традиционные образы-звуки кюя, игры на домбре, топота аргамаков:

*Родной степи мелодия слышна;
...степь зачарованно слушает
Кюи Курмангазы;
На мои отвечаешь вопросы
Отзвуками струны;
Подступил к сердцам
Гулкий топот [2; 10–68].*

В лирическом цикле «Алма–Яблоко» детали городского быта спокойно уживаются с исконно «степными», традиционными образами, например, транзистор с домброй у студенческого костра [Там же]. Тем не менее, часто в голосе лирического героя звучит сожаление о разлуке с малой родиной, тоска по аулу и почти позабытым обычаям:

*И вечная плачет домбра
О том, что в степи затерялся ребёнок [2; 36].*

В стихотворении «Родной очаг» герой просит:

*Родной очаг,
За все прости меня.
За то, что о корнях
Я забываю.
Все получил
От твоего огня
И ничего в ответ
Не возвращаю.*

Степь прощает и отпускает его:

*Встречать людей,
Стихи дарить,
И — жить!
Судьбой*

*Народу своему служить.
Благословляет степь:
– Иди, сын мой! [2; 66].*

В «Подарке чабана» герой беседует с добродушным хозяином, и тот замечает:

*Будь гостем моим -
В этот, знаешь ли, век
Не часто гость приезжает [2; 24].*

Посмеиваясь, чабан рассказывает, как отказался от машины в награду:

*Но на бензин не сменял я узду...
Я цветом гнедого горжусь!.*

Гордость чабана не разделяет его сын, однако, отец не в обиде:

*С жизнью моей не знаком он.
Откуда ему, горожанину, знать
Наши степные законы?!.*

Тот же мотив потери «степного» познания, памяти крови звучит в стихотворении «Кони». Мальчик-горожанин в первый раз видит живых «безропотных» коней на арене цирка, ребёнок смеется, а его отцу невесело:

*И только отец мальчишки
С грустью смотрел на это,
Далекое детство вспомнив,
Откуда примчался конь [2; 42].*

Ностальгия по безоблачному детству в поэтическом цикле Б. Канапьянова связана не только со степью, но и с образом прекрасного южного города Алма-Аты. Это сложный многокрасочный образ, содержащий и урбанистические зарисовки («калейдоскоп светофоров», «дневных проспектов крик», «асфальты пахнут зноем»), и лирические изображения городской природы. Например, в стихотворении «Арык» традиционный элемент восточного города не только оживляет городской пейзаж, но и формирует атмосферу волшебной сказки:

*И — сдвинута бетонная стена,
И в переулок детства открыла путь она...
И вдоль арыка плещется луна,
И ожила забытая струна —
Сердцебиение земное [2; 27].*

Шёпот фонтана и пение арыка сопровождают влюбленных:

*...сброшу я тяжесть разлуки,
чтобы с тобою бродить
по нашему городу
в эту зеленую ночь... [2; 73].*

Другой символ Алма-Аты — горы:

*Как величаво высятся хребты,
Взирая по-отечески на город;
Угрюмы вершины своей сединой
И горы вдоль города встали стеной...
Фонтан ли смеётся? — Алмаатинка.
В глазах её тает горная льдинка [2; 29].*

«И в рифме «горы — город» есть ландшафт», — отмечает автор.

В стихотворении «Валун» камень, принесенный «с вершины дальней», мечтает вернуться в горы. Он ждет «нашествия с вершин небесных глыб» [2; 54]. Топос горы в картине мира кочевых тюркоязычных народов традиционно соотносится с небесным царством Тенгри. «Город зелёных ночей», «белый город в долине» в цикле «Алма–Яблоко» олицетворяет безупречное пространство, в котором соединяются урбанистические и природные мотивы. Однако сердцу поэта дороже яблонево-сады, когда-то подарившие городу имя, «привившие» жителям Алма-Аты особые черты:

*Нам родина — эти холмы,
Горы и город в долине.
И дети природы все мы,
Мы яблока —
Половины.
Там
Жизнь переходит в плоды,
Нас
Яблоня благословила.
Мы
В яблоке ищем черты,
Что яблоня нам
Привила [2; 49].*

В другом стихотворении лирический герой с болью констатирует:

*Я родом из детства, где яблоки зноем налиты,
Где слушал в траве я стрекоз и кузнечиков музыки,
Где ветви согнулись под тяжестью спелого груза,
Где корни деревьев арычною влагой омыты,
Я родом из сада, где ныне — бетонные плиты [2; 35].*

Испытывая экзистенциальную вину, «железобетонной» городской осенью герой признаётся:

*О степная земля, мы так пред тобой виноваты,
Что смотрим с виною и болью на эти закаты.*

Он склоняется перед яблоком-тотемом:

*Плода нет совершеннее на свете,
Чем яблоко осеннею порой —
...Но ведь не имя — суть важна в предмете:
Не гармоничен будет город мой
Без яблока — дар древности земной -
Что принимают взрослые — как дети [2; 50].*

В лирике Б. Канапьянова яблоко — не только символ золотого детства, города и природы, нерасторжимой целостности прошлого и настоящего. Это, в соответствии с традицией, и напоминание о любви:

*Тебя звали Алма,
тебя называл
половиной зеленого города [2; 64].*

В имени девушки объединяются несколько милых поэту смыслов, намёков. Как драгоценна девичья честь, так сакрален, нерушим и город:

*Парень, не так переводишь,
Меня звать — «не бери».
Имя моё,
что плод,
на который
наложен запрет.*

*Не так переводишь,
парень,
э, не так [Там же].*

Яблоко — символ бытия, надежды и гармонии:

*В коробку зерна спрятаны до срока.
Приснится мне планеты сад живой,
Плодами будет плыть над головой.
И — яблоко несёт в руке эпоха [Там же].*

Бинарная оппозиция «город–степь», на наш взгляд, беспристрастно очерчивает душевный конфликт казахстанской поэзии 70–80-х гг. XX в. Уход от традиционных ценностей кочевья, разлука с аульным бытом, отрыв от корней, трагедия болезненной духовной раздвоенности в полной мере отразились в современной казахской литературе. Однако в поэзии Б. Канапьянова образ южного города не является символом бездуховности, противопоставленным ценностям традиционной культуры. Источником противоречия оказывается сознание лирического героя — «половины спелого яблока», побуждающего неминуемый кризис самоидентификации. В лирике Б. Канапьянова слышится вера в нашего современника — горожанина и степняка, открывающего для себя «планеты сад живой».

Заключение

Топосы и мотивы поэзии Б. Канапьянова отражают принципы прочного взаимодействия лирического героя с жизненным пространством, временем и другими персонажами. Значимые жизненные события отмечаются не только в конкретных датах, а через соотнесение их с воспоминаниями и впечатлениями.

В заключение отметим, что лирике Б. Канапьянова свойственно разнообразие тем и мотивов. Патриотические мотивы пронизывают почти все его творчество. Для лирического героя поэта родина — это, прежде всего, родное село, где прошло его детство. Пейзажная лирика, тесно связанная с темой родины, раскрывает душевное состояние героя. Часто встречаются в лирике и религиозные мотивы, мотивы веры и бытия. Любовную лирику, описывающую глубокие и емкие чувства, сопровождают мотивы страдания и метания. Часто используемые мотивы воплотили в себе семантику жизненного пути, периодов жизни и возрастных этапов лирического героя.

Список литературы

- 1 Томашевский Б.В. Пушкин. — Т. 2 / Б.В. Томашевский. — М., 1990.
- 2 Канапьянов Б. Избранное: [В 2 т.] / Б. Канапьянов. — Алматы: ИД «Жибек жолы», 2011. Кривошапова Т.В. Торографиясага в современной казахстанской поэзии: Бахыт Каирбеков / Т.В. Кривошапова // Русская литература в иностранной аудитории: сб. науч. ст. — СПб., 2019. Савельева В.В. От художественного текста к художественному миру. Теория. Методика. Практика / В.В. Савельева. — Алматы: Фонд XXI век, 2000. — 252 с.
- 5 Бекетов Б.Г. Город и степь / Б.Г. Бекетов // Тамыр. — 2003. — № 2. — С. 41–43.

Қ.Р. Нұрғали, М.Д. Амангелді

Б. Канапьяновтың лирикасындағы мотивтер жүйесі

Мақалада қазақстандық ақын Б. Канапьяновтың лирикалық шығармаларында ұсынылған поэтикалық тіл мотивтерінің жүйесі зерттелген. «Дәлелді жүйе» оның мазмұндық және құрылымдық компоненттерінің жиынтығында қарастырылған. Жұмыстың негізгі міндеті — поэтикалық мәтінде оларды құру және дамыту жолдары арқылы тұрақты мотивтерді сипаттау. Бастапқы ұстаным ретінде мотивтің тура және бейнелі түрде болуы қабылданады. Мәтіндегі мотивті білдіру әдісіне байланысты оның сипаттамасының сипаты таңдалған. Айта кету керек, мотивациялық жүйені зерттеу, әрине, жалпы авторлық мәселелерге, сонымен бірге нақты бейнелі қатарға жүгінуді білдіреді. Авторлар мақалада Б. Канапьянов лирикасының мотивтерінің ерекшеліктерін жалпы мәдени мотивтермен салыстырып, көркем мәтіндегі олардың репрезентациясында тәсілі мен әдісін жіктеуге және анықтауға әрекет жасаған. «Отбасы», «Отан», «дала», «ауыл» сияқты субконцептосфераларды құрылымдау мәселесі маңызды орын алады. Олардың құрамдас бөліктері және олардың арасындағы жүйелі байланыстар анықталған, сонымен бірге негізгі тілдік құралдары окшауланып, жіктелген.

Талдау нәтижесінде мынадай тұжырым жасалған: мотивтер әртүрлі функцияларды орындайды: лирикалық жағдайды сипаттаудан бастап, поэманың негізгі тақырыбы, образға дейін. Мотивтер жүйесі мен оның көркемдік көрінісін түсіну ауқымы айтарлықтай кең және алуан түрлі. Жасалған талдау ақынның поэзияда өрнектелген дүниетанымын тереңірек түсінуге мүмкіндік беріп, шығармашылығын түсінуді жаңа деңгейге көтереді.

Кілт сөздер: мотив, лирика, мәдениет, топос, талдау, құндылық бағдарлары, дәстүрлер, өзін-өзі тану.

K.R. Nurgali, M.D. Amangeldi

The system of motifs in lyrics of B. Kanapyanov

The article examines the system of motifs of the poetic language of the Kazakh poet B. Kanapyanov, presented in his lyrical works. The “motif system” is considered in the totality of its content and structural components. The main task of the work is to describe stable motifs through the ways of their creation and development in a poetic text. The existence of a motif, both literally and figuratively, is taken as the starting position. Depending on the way the motive is expressed in the text, the nature of its description is chosen. It should be emphasized that the study of the motif system certainly involves addressing both the author's problems in general and a specific figurative series. The article attempts to determine the specifics of the motifs of B. Kanapyanov's lyrics in comparison with general cultural motives, to identify and classify the ways and means of their representation in literary texts. An important place is occupied by the problem of structuring such subconceptospheres as “family”, “homeland”, “steppe”, and “aul”. Their components are identified and systematic connections between them are determined, the main linguistic means of their representation are isolated and classified. As a result of the analysis, it is concluded that the motifs perform various functions: from the characteristics of the lyrical situation to the image, the key theme of the poem. The range of comprehension of the system of motifs and its artistic expression is wide and diverse. Their analysis allows us to better understand the author's worldview, which is embodied in his poetry, and bring the understanding of his work to a new level.

Keywords: motif, lyrics, culture, topos, analysis, value orientations, traditions, self-identification.

References

- 1 Tomashevskii, B.V. (1990). *Pushkin [Pushkin]. Vol.2.* Moscow [in Russian].
- 2 Kanapianov, B. (2011). *Izbrannoe [Selected works]. Vol. 2.* Almaty: ID «Zhibek zholy» [in Russian].
- 3 Krivoshchapova, T.V. (2019). Topographiasacra v sovremennoi kazakhstanskoi poezii: Bakhyt Kairbekov [Topographiasacra in Modern Kazakh poetry: Bakhyt Kairbekov]. *Russkaia literatura v inostrannoi auditorii: Sbornik nauchnykh statei — Russian literature in a foreign audience. Collection of scientific articles.* Saint Petersburg [in Russian].
- 4 Saveleva, V.V. (2000). *Ot khudozhestvennogo teksta k khudozhestvennomu miru. Teoriia. Metodika. Praktika [From the literary text to the artistic world. Theory. Methodology. Practice].* Almaty: Fond XXI vek [in Russian].
- 5 Beketov, B.G. (2003). *Gorod i step [City and steppe]. Tamyr* [in Russian].

Б.Е. Сыздықова *

Академик Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті, Қазақстан
(E-mail: syzdykovabibi@gmail.com)

Қазіргі қазақ әңгімелеріндегі «періге ғашық болу» мотиві (Қ.Мұбарак әңгімелерінің негізінде)

Ғылымда «адамзат санасынан бөлек абстрактілі өмір бар» деген тұжырым бар. Мақалада дүниелік өлшемнің сыртында өмір сүретін мистикалық, мифологиялық бейнелер, оның ішінде «пері» образының қазіргі қазақ әңгімелеріндегі қолданысы адамзаттың таным-түсінігімен, наным-сенімімен мәдениетімен сабақтастыра отырып, мифтік, фольклорлық шығармада кездесетін сюжеттер желісімен салыстырмалы түрде талданған. Мифтік ойлау, мифтік сарындардың қазіргі қазақ жазушыларының көркемдік әлеміндегі алатын орны айқындалады. Көне мифтің қазіргі поэтикалық жүйедегі әдіс-тәсілдері Қ.Мұбарак әңгімелеріндегі қолданыстары негізінде нақтыланады. «Перінің қыздары» образына талдау жасай отырып, әдебиеттегі жеке авторлық бейнелер мен мотивтердің жасырын мифологиясын айқындауға, мифологиялық және фольклорлық көріністердің авторлық мәтіндегі өзара әрекеттесу процесін анықтауға ұмтылыс жасалады.

Кілт сөздер: миф, мифопоэтика, демонология, таным, архетип, образ, сюжет, фольклор.

Kipicne

Қазіргі таңда әдебиетте, оның мазмұнында елеулі құрылымдық өзгерістер орын алып келеді. Сөз өнеріндегі дәстүрлі реализммен, модернистік ағымдармен қатар постмодернистік ағымдар мен құбылыстар бірге дамып келе жатыр. Осы тұста қазіргі әдебиетіміздің тақырыптық өрісі айтарлықтай құлаш жайып, қоғамда орын алып жатқан әлеуметтік мәселелер мен қоғамдағы жаңалықтары, рухани-мәдени мәселелері қазіргі қазақ әдебиетінің, оның ішінде қазақ прозасында өзекті тақырыпқа айналды. Әдеби ағымдардың жаңарып, дамуына қарай әдеби кейіпкерлердің де жүйесі типологиялық тұрғыдан өзгеріске ұшырап немесе қайта жаңғырылып, жаңару үстінде. Олардың қатарында халық қаһармандары, нарық пен демократия дәуірінің кері әсерінен қалыптасқан қоғам өкілдерін (қылмыскер, жезөкше, нашақор т.б.), соның ішінде осы мақалаға арқау болатын мистикалық және діни-мифологиялық бейнелерді де кездестіруге болады.

Қазіргі қазақ прозасында, оның ішінде әңгіме жанрында рух-иелік мифология тудырған көптеген түсініктер, идеялар, сюжеттер мен кейіпкерлер өзгерген, дамыған түрде жаңғырып, жалғасын табуда. Миф — фольклорлық санамыздағы орны бөлек, қазіргі прозада ұлттық негізбен байланыстырылатын рухани байлығымыз. Мифтік кейіпкерлердің қазіргі қазақ әңгімелерінде образы әр түрлі ашылады. Ол қазақтың мифтік дүниетанымының негіз болуы, енді бір айқындаушы, ол — интеллектуалдылықтың артуынан деп түсінеміз. Ғалым Ж.Ж. Жарылғаповтың тілімен айтсақ: «Әдеби шығармашылықтың санадан тыс стихиялық элементтері мен саналы түрде жүзеге асатын элементтерінің қарым-қатынасы өзгере бастады. Шығармашылықтың стихиялығына мифтік сана мен фольклордан келе жатқан дәстүрлі элементтер... Әдебиеттің интеллектуалдануы әдебиет сыны мен кәсіби әдебиеттанудың пайда болуымен тығыз байланысты. Өткенге сыншылдық тұрғыдан қарау, өткеннің озық үлгілерін алудағы тарихилық принципі салтанат құрды. Тарихилық сана өнердегі интеллектуалдықтың үлкен жеңістерінің бірі» [1; 20].

Әдебиетте атаулы тақырыпқа бет бұру себебі де сол түпкі сананың жаңғыруымен байланысты деп айтуға болады. Себебі, құдайсыздықты орнатып, тылсым күштердің бар екенін жоққа шығарып, ол туралы жазбақ түгілі, ойлауға тыйым салынған коммунистік кезеңде мұндай күштердің барлығына күмән келтіріліп, сан ғасыр бойы халық тұрмысымен қатар келе жатқан мифологияға қатысты қандай да бір мәліметтер ескінің қалдығы, қараңғылықтың, білімсіздіктің нышаны ретінде танылды. Ол туралы Қазақ қоғамының әдеби, тарихи танымы басқа арнаға бұрылды. Халықпен бірге оның санасы мен наным-сенімі, таным-түсінігі, дәстүрі мен салты да боданға айналды. Тек еліміз тәуелсіздік алып, құдайсыздықтың боданынан босағаннан кейін халық санасы қайта жаңғырып, әдебиетте де көрініс бере бастады.

*Хат-хабарларға арналған автор. E-mail: syzdykovabibi@gmail.com

Зерттеу материалдары мен әдістері

Жалпы қазақ мифологиясында шамамен 42 кейіпкер бар, ол «Қазақтың мифтік кейіпкерлері» жинағында 6 түрге топтастырылған. Тотемдік (көк бөрі, көк өгіз; шамандық (самұрық, бәйтерек, бақсы); демонологиялық (пері, албасты, жалмауыз кемпір, шайтан, дию, жын, мыстан, жезтырнақ, марту, сөрел, үбіжай, көшірме, малғұн, т.б.); хтоникалық: дәулер (бір көзді дәу Шойынқұлақ, қара дәу, үш дәу, аю), алыптар (Толағай, арсалаң, Ұлтанқұл, алаңғасар, Ерсары) және ергежейлілер (бойы бір қарыс, сакалы қырық қарыс, жартықұлақ); ілкі қаһармандар: сиқырлы көмекшілер (желаяқ, саққұлақ, таусоғар, көлтаусар, епті) және пірлер (Қамбар ата, Ойсыл қара, Зеңгі баба, Сексек ата, Шопан ата); трансформацияланған мифтік кейіпкерлер (Тазша бала мен Қаңбақ шал) [2]. Соның ішінде біздің қарастырғалы отырғанымыз — қазіргі қазақ әңгімелеріндегі пері қыздарының бейнесі.

Егер жоғарыдағы жіктеуге сүйенетін болсақ «перілер немесе пері қыздары» — қазақ мифтік әлеміндегі демонологиялық кейіпкерлерінің қатарына жатады. Демонология ілімі «демон» — рух, «логос» — ілім деген ұғымдардан тұратын тылсым күштерді зерттейтін ғылым дегенді білдіреді. Адам баласымен параллельді өмір сүретін мұндай тылсым күш иелері көне замандардағы шығармалардан бастап күні бүгінге дейін айтылып келе жатыр. Қазақ фольклоры, оның ішінде демонология туралы мәліметтер, материалдардың толықтығы мен алуан түрлілігі, зерттеушілердің «төменгі» мифологияның мәселелері мен проблемаларына деген қызығушылығын тудырады. Алайда, зерттеу барысында кеңестік және посткеңестік кезеңдегі көптеген еңбектердің негізінде иллюстрациялық материал ретінде келтірілген әр түрлі дереккөздерден алынған мәтіндердің біркелкілігін байқауға болады. Фольклорлық мәтіндерді уақыт пен кеңістікті ескермей бір жұмыс аясында біріктіру демонологияны зерттеу үшін маңызды проблема, нақтырақ үрдіс болып табылады. Мысалы, белгілі бір кейіпкерге қатысты қазіргі нанымдар туралы айта отырып, авторлар бұл материалдың қашан жиналғаны туралы хабарламай, ертеде жазылған мәтіндерді келтіреді. Нәтижесінде ғылыми әдебиеттерде функционалды-семантикалық белгілердің стандартты жиынтығын тізімдеу арқылы жеке мифологиялық кейіпкерлерді сипаттау дәстүрі қалыптасты. XX ғасырдың соңы мен XXI ғасыр қазақ әдебиетінде атаулы тақырыпта қалам тербеген қазақ жазушыларының қатарына Д. Рамазан, Р. Отарбаев, А. Алтай, Қ. Мұбарак т.б. жазушыларды жатқыза аламыз.

Мақалада қазіргі қазақ жазушыларының ішінде әдебиетімізден өз тақырыбын тапқан мистик-жазушыларының бірі — Қойшыбек Мұбарактың әлі күнге дейін әдебиеттанушылардың жеткілікті назарын аударма қоймаған әңгімелеріндегі мифтік кейіпкерлердің образын ашудағы қолданған мотивтерін, әдістері мен тәсілдерін қолдану шеберлігін талдап, зерттеуге тырысамыз.

Қойшыбек Мұбарак — қазақ әдебиетіндегі, оның ішінде қазіргі әдебиетіміздегі өз әлемін тапқан қаламгер, жазушы–мистик. Оның әңгімелері қазіргі заман тұрмысы мен проблемаларын, яғни ұлттық бірегейлілік пен мәдениет тұтастығын қалыптастыру сияқты өзекті мәселелерді халықтың көне аңыздарындағы киелі, тылсым дүниетанымымен астаса келіп, жаңаша өрілген, бастауын рухани асыл мұра саналатын мифологиядан бастайды. Бүгінгі күннің талабында тарихи сананы жаңғырту мен рухани-мәдени мұраларды игеру, оны заман дамуындағы үрдіске сай етіп жаңарта отырып байланыстыру басты мақсатқа айналғандықтан, өткенге көз жіберіп, тарихи беттерді қайта қараудың маңызы артып отыр. Осы тұрғыдан алғанда Қ. Мұбарак өткенге оралу немесе мифтік образдарды қайта жасау тұрғысында өз шеберлігін таныта алған қаламгерлердің қатарында.

Көне аңыздық хикаялардан бастап бүгінгі күнге дейін адамзатты тылсым дүниемен байланыстырып келген пері бейнесі қазіргі жазушылардың да назарынан тыс қалмақ емес. «Періге ғашық болу, перінің қызына үйлену» мотивтері Қойшыбек Мұбарактың «Перінің көші», «Ай толған түндегі ақ қыз», «Сайғақ», «Қол жаулық», «Ақ көйлекті қыз», «Тарғыл мысық», «Ескексіз қайық», «Пері қыз», «Балбал қыз», «Сайтан қыз», «Айна», «Аққыз», «Қырық бірінші бөлме», «Жат құшақ» т.б. әңгімелерінде көрініс тапқан. Жазушының аталған әңгімелері және осы сияқты басқа әңгімелерінің тақырыбы ғана емес, сонымен бірге образдар жүйесі, оқиға дамуы фольклорлық заңдылықтардың көркем әдебиеттегі жаңғыру заңдылығына құрылған.

Жоғарыда аталған әңгімелердегі пері бейнесі мен шығармадағы қызметін сөз етпес бұрын «пері» ұғымы мен оларға тән қасиеттер туралы тоқталып өтейік. Перілер — адамға қас та, дос та емес, әйел заты кейіпіндегі аралық бейнелер болып келеді. Адамзаттың түсінігінде перілер орманда, суда, елсіз жерлерді мекен етеді. Қазақ тілінің түсіндірме сөздігінде «Пері» сөзіне: «Пері **миф**. 1. Діни сенім бойынша, аспанда, су ішінде тіршілік ететін жамандық пен зұлымдықтың күш иесі. 2. **Ауыспалы**. Сайтан, жынды, есерсоқ» деп анықтама береді де, мынандай мысалдармен нақтылап кетеді: **Перінің**

салқыны тиді — *жын ұрды, есуас болды. Пері қақты* (шалды, соқты, иеленді) — *есі ауысты, жынданды* [3; 675]. Пері туралы қазақ аңыздары мен мифтерінде көп сөз болады, қазақ ұғымында оларға діни сенімдік сипатта қарап, әрекетіне қарай мұсылман және кәпір деп бөледі. Перілермен қарым-қатынасқа түсудің қауіпті екендігі, абайсыздық танытса перілер ол адамның қас дұшпанына айналуы мүмкін. Ондай адамды «перінің кәріне ұшыраған», «пері соққан» деп жататын себебі де сондықтан.

Ежелгі мифтік аңыздарға сүйенсек, географиялық, климаттық, діни-танымдық және тағы да басқа факторларға қарай олардың өмір сүретін орындары әр түрлі болуы мүмкін. Орманда, құлан түзде, су астында немесе Қап тауының ұшар басы сияқты адам көп бола бермейтін, оңайлықпен жете алмайтын жерлерде мекен етеді [4; 80].

Е.М. Мелетинскийдің мифологиялық сөздігінде «Пери, пари, немесе пәри — иран мифологиясындағы рухтардың бірі. «Пери» термині — үнді-еуропалықтардың өңделген «пер — өмірге әкелу, туу» немесе «пеле — толықтыру» деген сөздерінен шығуы мүмкін... Парсы-тәжік поэзиясында перілер жағымды образдарға ие. Олар көзге көрінбейді, алайда көзге көрінген кезде «өте сұлу әрі сүйкімді» образға еніп, қаһармандарды есінен адастырады (бұл сипаттағы пері образы еуропалық әдебиетке енді), кейде қайырымшыл, кейде адамды есін жоғалтуына себепші болады. Бақсылар оларды көмекші ретінде шақырады немесе аластайды» деп берілген [5; 421]. Ал, Г.В. Щеглов пен В. Арчер құрастыруымен жарыққа шыққан мифологиялық сөздікте «Пари, пери (иран.) — түркі тілдес халықтардың мифологиясында — әйел затының рухы. Көзге көрінбеу, түрлі аңдар мен әйелдердің бейнесіне ене алады. Адам кейпіндегі перілер көбінесе ер адамдармен сүйіспеншілік қарым-қатынаста болады, қаһармандардың жары болады, некеге отырады... Ислам діні келгеннен кейін перілер «мұсылман» және «дінсіз» болып бөлінді» делінген [6; 114]. Қай жағынан алсақ та, мифтік.

Көрнекті зерттеуші, мифолог С. Қондыбай: «Қазақ фольклорындағы «пері қызы» деген парсылық-исламдық терминмен жалпылама аталып кеткен мифтік бейненің сипатын танудың аса қажеттілігі бар. Өйткені нақтыланбағанына қарамастан, осы бейне ертегілерде де, шежірелік аңыздар мен батырлық жырларда да, әулиелік, жын-пері хикаяларында да үнемі кездесіп отырады» дейді. Оның айтуы бойынша фольклорлық деректерде пері атауымен кездесетін кейіпкерлер іс жүзінде пері қызы болып суреттеледі деп түсіндіреді. Және де перінің қызы қандай да бір деңгейде болмасын ең алдымен суға қатысы бар болып шығады, сол себепті «пері» — «су перісі» болса, демек, «перінің қызы» — «су перісінің қызы» болып табылатындығын анықтауға болады деп түсіндіреді [7; 221].

Зерттеу нәтижелері және оларды талқылау

Көшпелі қазақ танымында перілер де көшпелі өмір салтын ұстанады. Олар да адамдар сияқты өмір сүреді, елмен бірге көшеді, қоныс тебеді, мал бағады деп санаған.

Перілердің көшпелі өмірі жазушы Қойшыбек Мұбарактың «Перінің көші» әңгімесінде шебер бейнеленген. Шығармада: « — Көке, «Торлысайға» біреулер келіп қонып жатыр екен.

... — Қай ауыл? [8; 60]

... — Ойбай, Көке, сізге өтірік маған шын... сол ауылдың төбеттері маңына жолатпайды екен. Ол ауылды... итін емес...малдары бірыңғай түсті мал... ірі қарасы да, ұсағы да аппақ... шетінен аң болып кеткен тағы... жақындап барып көрейін деп, қойына атпен жете алмай қойдым...» — деп, перілердің көшпелі сипатын суреттейді [8; 68]. Автор алғашқы бастағаннан-ақ оқырманды беймәлім тылсым әлемге жетелеп, әуелден-ақ оқырманды ынтықтырып, алаңдатып қояды.

« — Тәуірсің бе, жеңеше...

- Тәуірмін, тәуірмін... сені келер деп күттем...

- Иә, мына басжаққа бір ауыл келіп түсіп жатыр дейді...

- Біліп жатырмын, біліп жатырмын... перінің көші... балаларды жіберме...

- Ол не пәле тағы?..

- Сендерге ешбір зәбірі жоқ...

- Алысырақ барып қоныңдар деп айтайын деп едім...

- Ойбой, Тентек-қара-ай... Ол жерге тек Бақбөр екеуімізден басқаларың бара алмайсыңдар ғой...

- Қанша отырады олар?

- Мені ертіп алған күні көшеді...» [8; 70].

Мұндағы жеңешесі — ағасының кезінде көндіріп, өзіне жар еткен перінің қызы. Одан бес бала дүниеге келеді, алайда Бақбөрдің жөні бөлек. Ол Сәлім өмірден өткеннен кейін барып бойына бітеді,

жыл асқанда дүниеге келеді. Демек Жәми Сәлім дүниеден өткен соң да онымен кездескен. Оны шығарманың соңына қарай Кәрімнің әйелінің «ағакемнен аумай қалған екен...» деген сөзінен жұмбақтың шешуін меңзеп тұрғандай көрінеді.

Әңгіменің оқиға желісін әрі қарай өрбітпес бұрын С. Қондыбайдың «Арғықазақ мифологиясындағы» фольклордағы пері қыздарының негізгі қызметтерін атап өткен дұрыс сияқты:

1) пері қыздары эпоста, ертегіде немесе аңыздарда бас қаһарманның шежіреде рудың түп атасының әйелі немесе шешесі болып шығады.

2) ол фольклорлық қаһарманға әр түрлі көмек бере алады, әлдебір тылсым қасиетке (сиқыршылық, айналғырлық (бұл жерде құбылушылықты меңзеп отырған сияқты), сәуегейлік) ие кейіпкер ретінде суреттеледі.

3) олардың қаһарманмен немесе оның әкесімен кездесу немесе ажырасу оқиғалары әр түрлі детальдық күрделіленуіне немесе ықшамдалуына қарамастан, біркелкі болады. Яғни ол туралы оқиға іс жүзінде бір архетиптік схема болып табылады [7; 222].

Демек, шығарманың бас қаһармандары Сәлім мен Кәрім. Сәлім өлер алдында інісі Кәрімге бар шындығын айтып, ағынан жарылады. Өзінің жары Жәмидің ғайыптан кезіккен перінің қызы екендігін, оны дуамен ұстап қалып, өзіне жар еткенін айтады. Яғни әңгіме желісі бойынша Сәлімнің перінің қызына ғайыптан кезігуі, ғашық болып, жар етуі, перінің қызының құрсақ көтеруі, балалы болуы, о дүниелік болып кеткен күйеуімен кездесіп, жүкті болуы, Сәлім өмірден өткеннен кейін Жәмиді алып кету үшін пері қыздарының көшіп келіп, ауыл маңына қоныс тебуі, олардың тылсым әрекеттері, Кәрімнің ұлы мен перінің кенже қызының арасындағы ғашықтық, серттесуі, шарт қоюы, қауырсынын жасырып қоюы, оны сақинаға алмастыруы, осының бәрі қазақтың көнеден келе жатқан наным-сенімдері, фольклорлық шығармаларындағы, аңыздарында айтылған мифтік сарындарды қазіргі проза тілімен бітістіре қайнатып, қарапайым тілде жеткізеді. Шығармадағы бастан аяқ өрілген сюжет жаңашаланғаны болмаса, көне аңыздардағы мифологиялық сюжеттік схемадан аса ауытқымағанын байқауға болады. Тіпті Жәмидің адамзат әлемінен перілер әлеміне өту кезін сипаттағанда да, автор тылсым жағдайды табиғаттың құбылуымен салыстыра отырып бейнелейді. Атап айтқанда перінің қызынан туу, перінің қызына үйлену мотивтері көне мифологиядан бүгінгі әдебиетке жеткен фольклорлық дәстүр. Мұндай дәстүр автордың «Ақ көйлекті қыз», «Қол жаулық» әңгімелерінде де көрініс береді.

Жоғарыда аталған, фольклордағы пері қыздарының қызметін негізге ала отырып, Қ.Мұбарак әңгімелеріндегі пері қыздарының қызметін салыстырмалы түрде талдау жүргізіп көрсек. Мұндағы мақсатымыз жазушының пері образын пайдалануда фольклорлық, мифологиялық сюжеттер мен мотивтерге қаншалықты жүгінгенін анықтау. Оның қаламынан шыққан шығармалардың мистика жанрына жататынын дәлелдеу.

К е с т е - 1

Қ. Мұбарак әңгімелеріндегі қайталанып келетін мотивтер мен сюжеттер	Көрсетілген сюжет пен мотивтер қайталанып келетін фольклорлық шығармалар
1	2
Бас қаһарманмен некесін қиып, жерде қалу («Перінің көші»)	Асан Қайғы мен перінің қызы туралы аңыздарда, Баба түкті-шашты әзіз туралы аңыздарда, Көрұғлы туралы аңыздарда
Перілер серттен таймайды («Перінің көші», «Ақ көйлекті қыз»)	Асан Қайғы мен перінің қызы туралы аңыздарда, Баба түкті-шашты әзіз туралы аңыздарда,
Періден перзент көру («Перінің көші», «Жат құшақ»)	Едіге батырдың перінің қызынан туғаны жайлы
Пері қыздарының апалы-сіңілілі болып кездесуі («Қол жаулық», «Перінің көші», «Қырық бірінші бөлме», «Тұмар»)	«Көрұғлы», «Баба түкті-шашты әзіз»
Пері қыздарының кебінін немесе қауырсынын алып қалып, әйелі болуға көндіру («Перінің көші»)	Баба түкті-шашты әзіз
Пері қыздарының шарт қоюы («Жат құшақ», «Қырық бірінші бөлме»)	Барлық аңыздарда
Түсіне енуі, перінің қызына ғашық болу («Тарғыл мысық», «Жат құшақ», «Пері қыз»)	Баба түкті-шашты әзіз, «Мырза Едіге батыр»
Ғайыптан кезігу немесе көзден ғайып болу («Егіз тұмар», «Жат құшақ»)	Асан Қайғы мен перінің қызы туралы аңыздарда

1	2
Перілер патшалығын көру немесе перілердің адамды арбап алып кетуі («Ескексіз қайық», «Қырық бірінші бөлме», «Пері қыз», «Аққыз»)	«Сейфүлмәлік»
Перінің әкесімен кездесу, қолын сұрау, т.б. («Пері қыз»)	«Сейфүлмәлік», «Құламерген»,
Көшіп-қонып, бір қауым ел болып жүруі («Перінің көші», «Ақ көйлекті қыз»)	«Еділ-Жайық»
Су перісі патшасының қызы («Ескексіз қайық», «Тарғыл мысық»)	Асан Қайғы мен перінің қызы туралы аңыздар, «Еңсегей бойлы ер Есім» дастанында қанатты ат түрінде.

Бірінші кестеде берілгендей, перілерге тән мотивтер мен сюжеттердің бастапқы тақырыбы халықтың ұлттық наным-сенімінен хабар беретін, фольклорлық мотивтерден құралған. Мәселен, «түс көру» мотиві, өзінің түсінде көрген аруға ғашық болып, онымен бас қосу, балалы болу оқиғасы арқау болған «Жат құшақ» әңгімесі. Әңгіме жігіттің түс көріп, түсіндегі елеске ғашық болуы, оны күнде көріп, бауыр басып қалып, бас қосқысы келеді, ақыры амалы қалмаған ол, малдың ақсөңке болған жауырынын оң қолына ұстап алған бақсы анаға барады. Оны перілермен, Қызылбастың елесімен тілдестіріп, онымен жолығу амалын сұрайды. Оның киімдерін отқа жағып, күліне аунаса ғана жолығатынын біледі. Сонымен, үйіне келіп ұйқыға жатқанда, түсіндегі елесі келеді. Көзін ашқанда, өзі ғашық болған елес әйелдің құшағында жатқанын көреді. Бөлме тас қараңғы. Жарық жакпау керек екендігін айтып шарт қойылған. Егер жарық жанса «өкінішке қалатынын» ескерткен. Ақыры ортада бала дүниеге келеді, кіндігін кеспек болғанда, кіндігі жоқтығын көреді. Баласы мен әйелін жарықпен көргісі келіп, шартты ұмытып, жағып қалғанда, әйел бу болып ауаға жайылып кетеді, бала болса ауада қалқып тұрады...» [8; 217]. Әңгімедегі сюжетпен қоса кейіпкерлердің өзі фольклордан алынған, мифологиялық сарынға толы. Бақсы әйел, Қызылбас елесі, елес әйел, елестен туған бала. Шығармада мифтік құбылушылықты да байқауға болады. Елестің өңіне айналуы, шарт бұзылған кезде буға айналуы, мұның бәрі мифологиялық қаһарманға тән құбылыс. Сонымен қоса, әйелдің құрсақ көтеруі, босану кезіндегі қиналғаны, шыр етіп баланың өмірге келуі, кеудесінің сыздағаны, баланы емізген кездегі ананың бүкіл әлемді ұмытқандай күйге енуі — «адамзатпен бірге параллель өмір сүреді, адамдық өмір салтын ұстанады» деген ұлттық дүниетанымдық көзқарасқа негізделген.

Фольклорда түс көру сарыны «Мырза Едіге батыр» туралы аңызда былай көрінеді: «Бұрынғы заманда өзі дәулетті, кемеңгер бай болыпты... Бір перзентке зар болған екен. Біреудің перзентін көрсе: «Шіркін, менде де осындай бір перзентім болса, арманым болмас еді!» — деп, жер жүзіндегі әулие, әнбиелерден, әуелі Құдайдан, екінші пайғамбардан тілеп жүреді екен. Күндердің бір күні түс көреді, түсінде: «Әй, балам, жатпа, тұр, құбыла жакқа жүре бер!» — деген үн естиді. Мұны ести сала, барлығын тастап сол жакқа бет алады. Бір бұлақтың басына келіп су ішіп жатқанда аққу құшы ұшып келеді... Адамды көрген соң олар ұшып кетеді. Бұлардың пері қыздары екенін білген ол жасырынып, қайта келгенін күтеді. Аққулар ұшып келіп, киімдерін шешіп, шомылуға кеткенде, бай олардың киімін жасырып қояды. Перілер киімін алып ұшып кеткісі келгенмен, мырза жібермей, ақыры Кенжекей қызды алып, жар етеді. Қыздар Кенжекейдің басына, өкпесіне, аяғына қарамау туралы шарт қояды. Күндердің күні пері жүкті болды, сол кезде бай шартты бұзып, басы мен өкпесіне қарап қояды. Шарт бұзылады, пері көзден ғайып болады, баланы тоғыз жолдың торабына тастап кететінін айтады...» [9; 44]. Перінің қыздары үшеу болып келіп адамзатпен тілдесуі, шарт қоюы сияқты сарындар жазушының «Қырық бірінші бөлме» әңгімесінде де орын алады. Періге ғашық болып, жерде ұстау үшін қауырсынын жасырып қою, періні көндіріп, жары ету, бала сүю сарыны «Перінің көші» әңгімесінде де кездеседі.

Жалпы «перінің қызына ғашық болу», «перінің қызына ғашық болу» мотивтері тек қазақ халқына ғана тән емес. Жазушының «Ескексіз қайық» әңгімесі өзгеше сюжетке негізделген. Жазушының бұл әңгімесіндегі су перісі бейнесі көбіне шығыс славян халықтарының мифологиясындағы «русалкаға» да жақын сияқты. Ондағы су перісінің жігітті өзімен алып кетуі, алапат толқындар шақыруы сияқты желілері ұқсас келеді. Бір айырмашылығы, шығыс славян мифологиясында су перілері «өзіне қол жұмсағандар» деп сенген. Бірақ ол түркі халықтарына тән емес деп айта алмаймыз. Себебі, кейбір деректерге сүйенсек, түркі халықтарында перілердің су тасқынымен байланысы туралы жазылады. Түркі тілдес халықтардың мифологиясында «су перілері» — су иесі ретінде кездеседі. Мысалы өзбек халқының мифологиясында «су пари»,

эзербайжандықтарда «су пяриси», түркімен халықтарында «сув–периси» ретінде кездеседі. Қазақ мифологиясында су перісі «Ежелгі Қазақ мифтері» энциклопедиясында — «күлдіргіш» деп берілген. Олардың мекен ететін жерлері далалы жерлердің өзендері, қамысты сай-салаларда, иірімді тұмарларда (кішірек бастау, бұлақ) болған. Су түбінде, саялы, тыныш, сарғыш қоңыр өзен балдырларында жасырынады. Жалаңаш келіп, суға түсіп жүрген жас жігіттерді қызықтырып, арбап, еліктіріп, қасына шақырады. Жақындай бергенде мойындарына оратылып, өлгенше қытықтап, су түбіне алып кетеді [10; 183]. Су перісі патшасының қызына үйлену мотиві Асан Қайғы туралы тарихи аңызда да кездеседі. Аңызда су перісі патшасының қызы деп айтылады және негізгі сюжеті жоғарыда аталған мифтік сюжеттік схема жүзінде құрылған. Нақты тоқтала кетсек, аңыздардағы сюжеттік схема С. Қондыбайда былай жіктеледі:

1) Қаһарман бір судың (бұлақ, өзен, көл) жағасына келіп, суда шомылып жүрген қыздарды көреді. Олардың саны үш, алты, тоғыз, он екі болып келеді. Бір нұсқада: қыз су жағасында шомылып отырғанда бір тал шашы суға түсіп кетіп, оны ертегілік қаһарман тауып алады.

2) Қыздар құс (кей жағдайда — аққу) кейпінде ұшып келіп, кептерін шешіп тастағанда қызға айналады екен.

3) Қаһарман қыздардың (вариант: біреуінің, кенжесінің) кебінін ұрлап алып, олардың біреуін (кенжесін) әйелі болуға көндіреді.

4) Қыздар (қыз) қаһарманға алдын-ала (үш) шарт қояды, осы шарт орындалса ғана әйелі болып қала алатынын ескертеді. Әр нұсқада шарт әр түрлі болып келеді.

5) Қаһарман шартты бұзады, қыз құсқа айналып ұшып кетеді.

6) Қыз қаһарманнан жүкті болып, туған баласын әкеп тастайды [7; 222–223].

Перілер адамдармен келісімге отырады, шарт қояды. Шартқа берік, алайда шарт бұзылған жағдайда олардың қаһарына ұшырауы мүмкін. Мысалы, мұның бәрі халық фольклорында бастапқы санада қалыптасқан түсінік. Адамдар перілердің параллель өмір сүретініне сенеді, олар туралы ақпарат болмаған күннің өзінде түпкі санада бір тылсым дүниенің бар екенін сезеді. Осы мазмұндағы сюжеттер мифтен бастау алып, кейіннен көлемді шығармаға айналуын Қ. Мұбарактың әңгімелерінен байқаймыз. Аталған сюжеттер толығымен кездеспесе де, осы схема маңайынан алыстамағанын байқауға болады. Бірақ, бір ерекшелігі аңыз-ертегілердегідей асыра сілтеу, қиял-ғажайып түрінде берілмейді. Кәдімгі өмірде болып жатқандай етіп, қарапайым, шынайы әрі саналы қолданады.

Қ. Мұбарак перілерді өз қалауынша құбылтады, адам немесе жануардың кейпіне енгізеді, қажет жерде отқа немесе топан суға айналдырады. Бұл мифологияда — мифтік құбылтушылық деп аталады және бұл әдісті жазушы шығармамен бірге дамыта қолданып отырады. Мифтік құбылтушылық — неомифологизм үрдісінде айрықша бөліп айтуға тұратын тәсілдердің бірі [1; 361]. Адамзаттың санасы толық жетілмеген кездегі туған архаикалық мифтердегі адамның заттың немесе жануардың кейпіне ене алатындығы туралы сенімі заманауи шығармаларда жаңа стилизацияға түскенін жоғарыда да айтып өттік. Бұл қазіргі қазақ прозасында архаикалық мифтік бейненің жандануына мұрындық болды. Жазушының мифтік ойлау шеңберінде құбылу желісі бейнелілік, тұспалдаушылық, ишаралылық сипаттармен ерекшеленіп, шығармашылығының көркемдік шеңберін кеңейте түседі. Оның «Балбал қыз», «Суретші», «Дода», «Аққыз» әңгімелерінде байқалады.

«Балбал қыз» әңгімесінде «кейіпкер көне кітаптан оқыған сиқыршы сақ ханшайымының қартайып, сұлулығын жоғалтудан қорыққандықтан балбал тасқа айналып кеткенін және сол жоғалып кеткендігі туралы оқиды. Ол тасты жыланнан қанымен төбесіндегі тесікке тамызу арқылы тірілтуге болатыны туралы да жазылған екен. Көшіп келген үйінде сүйеулі тұрған әйел пошымды балбал тасқа бастапқыда мән беріп қарамағанмен, кейіннен сол сақ ханшайымы болуы мүмкін деген ойға келеді. Үйден шыға бере балбал тасқа көзі түсіп қасына жақындаса, шынымен төбесінде ойық бар екенін аңғарады, сонымен қоса тастың арт жағында ысылдаған дауыстың жылан екенін де аңғарады. Жазушының оқиғаны кітаптан бастап, әрі қарай дамытуы, оқырманды елендетіп, санасында тылсым сұрақ туғызады. Әрі қарай шындыққа көз жеткізу үшін жыланды қолына түскен күрекпен қақ бөліп, денесін тас төбесіндегі ойыққа салады да жүре береді. Оның сақ ханшайымына деген ынтызарлығы жұмыста отырған кезде арта бастады. Шынымен сол болса екен деп тіледі. Үйіне келсе, есік алдында балбал тас жоқ болып шықты... Үйге кіріп шырақты жағып қалғанда... ханшаға тән асыл жаһұттарға малынып отырған қызға жақындай бергенде:

— Жетесіз бейбақ, қанша ғасыр бойы күткен бақытымды ойрандадың-ау! Өлген жыланды жолдың екі шетіне бөліп көметінін білмейтін ба едің! — деген үн естілді. Қамзолдың етегін көтергенде, қыздың беліне оралған кер жылан жігітке қарай ысылдап атылды» [8; 231].

Балбал — адам бейнесіндегі тас мүсін [3; 105]. Ал «тас мүсін» бейнесі әдебиетте ғаламның мифологиялық бейнесі ретінде кездеседі. Әлемдік мифологияда мүсіндер қай түрде кездессе де (қуыршақ, манекен, мүсін, бақша «чучелосы», қалайы сарбаз), кез келген мүсін сияқты, ол тірі өмірді модельдеу және шындықтың белгісі ретінде қабылданады. Адамның тас мүсінге айналуы немесе керісінше тас мүсіндерді тірілтіп, жан бітіру фольклорлық шығармаларда жиі кездесетін мотив. «Балбал қыз» әңгімесіндегі балбал тастың төбесіндегі ойық пен сол ойыққа жыланның қанын тамызу арқылы тірілтіп алуға тырысу әрекеттері шумерліктердің аңыздарындағы әйелді жерлегендегі бас жағына қойып жерлейтін күміс тостағанды еске түсіреді. Шумерліктердің сенімінше «Өлген адамның қолына немесе басына жақын қайта тірілудің кепілдемесі ретінде іші толы тостаған қойылған. Ал тостаған сынса, ол адамның бір жылдық өмірі деген ырым. Ұйқыға кететін падишаның жасы қанша болса, көріне сонша қыш немесе ағаш ыдыс салады да, күлпәршесін шығарып сындырады. Сынбайтын металл ыдыс қайта тірілу идеясын бейнелейді. Еңкейтілген тостаған ұстаған қайта тірілу тәңірия Иштордың мүсіні зираттың басына орнатылады» [11; 13].

Қорытынды

Мифтік ойлау кезеңіндегі мифологиялық сана жаратылыстағы ой санаға ие — тірі рух бейнесінде танылғандығы белгілі. Поэтикалық ойлауда ұл түсінік трансформацияға ұшырап, түрлі көркемдік мақсаттарға жұмсалады. Туындыларына мистикалық жанрды арқау еткен жазушы шығармашылық әлемінде әйел затының тылсым бейнесіне көп орын береді. Ол туралы өзінің бір сұхбатында: «...Менің әр шығармамның артында бір әйел тұрады» — деп қысқа қайырғаны бар.

Қазір ғылым мен техника, адамзаттың ой өрісі дамыған заман. Десек те, он сегіз мың ғаламның жұмбағы ашылған жоқ. Бізге беймәлім, тылсым күштер бар, бола береді. Пері — адамзатқа параллель әлемде өмір сүріп жатқан жұмбақ тіршілік иесі. Дегенмен, қазақ әдебиетіндегі тылсым, жұмбақ әлем тақырыбындағы зерттеулеріміз бір ғана «перінің қыздары» бейнесінің айналасында қалып қоймайды, қазақтың рухани кеңістігінде жалғаса береді. Сыры ашылмаған, байыбына бара бермейтін бейнелер қазақ әдебиетінде алуан түрлі. Ол туралы кезекті жарияланымдарда айтатын боламыз.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Жарылғапов Ж.Ж. Қазақ прозасы: ағымдар мен әдістер / Ж.Ж. Жарылғапов. — Қарағанды, 2009. — 400 б.
- 2 Қазақтың мифтік кейіпкерлері / құрас. С. Итеғұлова; ҚР Мәдениет және спорт министрлігі тілдерді дамыту және қоғамдық-саяси жұмыс комитеті Ш.Шаяхметов атынд. тілдерді дамытудың республикалық үйлестіру -әдістемелік орталығы. — Астана, 2016. — 276 б.
- 3 Жанұзақов Т. Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі / Т. Жанұзақов. — Алматы: Дайк-Пресс, 2008. — 968 б.
- 4 Қазақтың этнографиялық категориялар, ұғымдар мен атаулардың дәстүрлі жүйесі / Құраст. Н. Әлімбаев. Энциклопедия, 5-том / Н. Әлімбаев. — Алматы, 2014. — 840 б.
- 5 Мелетинский Е.М. Мифологический словарь / Е.М. Мелетинский. — М.: Сов. энцикл., 1990. — 672 с.
- 6 Щеглов Г.В. Мифологический словарь / Г.В. Щеглов, В. Арчер. — М.: Астрель; Транзиткнига; АСТ, 2006. — 368 с.
- 7 Қондыбай С. Арғықазақ мифологиясы. Үшінші кітап / С. Қондыбай. — Алматы: Дайк-Пресс, 2004. — 488 б.
- 8 Мұбарак К. Жат құшақ: әңгімелер жинағы / Қ. Мұбарак. — Алматы: Дүниежүзі қазақтарының қауымдасуы, 2012. — 272 б.
- 9 Бабалар сөзі. 39 том. — Астана: «Фолиант», 2006. — 448 б.
- 10 Ежелгі Қазақстан мифтері. Қазақстан балалар энциклопедиясы / Құраст.: О. Жанайдаров. — Алматы: Аруна, 2006. — 252 б.
- 11 Қазақ философиясы тарихы. 1-том / З.К. Шәукенова және С.Е. Нұрмұратовтың жалпы редакциясымен. — Алматы: ҚР БҒМ ҒК Философия, саясаттану және дінтану институты, 2014. — 400 б.

Б.Е. Сыздыкова

Мотив «страсти человека к пери» в современных казахских рассказах (на материале рассказов К. Мубарака)

В настоящее время в науке широко распространено актуальное утверждение: «существует абстрактная жизнь, отделенная от человеческого сознания». В статье проанализированы мистические, мифологические образы, живущие за пределами мирского измерения, в том числе использование образа «пери» в современных казахских историях, в сочетании с пониманием, убеждениями, культурой человечества, с

линиями сюжетов, встречающимися в мифических, фольклорных произведениях. Определены мифическое мышление, место мифических мотивов в художественном мире современных казахских писателей. Методы и приемы древнего мифа в современной поэтической системе уточняются на основе их применения в рассказах К. Мубарака. В процессе анализа образа «дочери пери» предпринята попытка выявить имплицитную мифологию отдельных авторских образов и мотивов в литературе, определить процесс взаимодействия мифологических и фольклорных представлений в авторском тексте.

Ключевые слова: миф, мифопоэтика, демонология, познание, архетип, образ, сюжет, фольклор, древний миф.

B.E. Syzdykova

The motif of “Human passion for Peri” in modern Kazakh stories. (Based on the stories of K. Mubarak)

Currently, the statement “there is an abstract life separate from the consciousness of humanity” is becoming increasingly widespread in science. In this article, mystical and mythological images living outside the world dimension, including the use of the image “Peri” in modern Kazakh stories, are analyzed in comparison with the plot lines found in mythical and folklore works, in connection with the knowledge, beliefs, and culture of humanity. The role of mythical thinking and mythical motifs in the artistic world of modern Kazakh writers is determined. The methods and techniques of ancient myth in the modern poetic system are clarified based on their use in the stories of K. Mubarak. Analyzing the image of the “daughter of peri”, an attempt is made to reveal the hidden mythology of individual author’s images and motifs in literature and the process of interaction of mythological and folklore representations in the author’s text.

Keywords: myth, mythopoetics, demonology, cognition, archetype, image, plot, folklore.

References

- 1 Zharylgapov, Zh.Zh. (2009). Qazaq prozasy: agymdar men adister [Kazakh prose: trends and methods]. Karaganda [in Kazakh].
- 2 Itegulova, S. (Eds.). (2016). Qazaqtyn miftik keipkerleri [Kazakh mythical heroes]. QR Madeniet zhane sport ministriligi tilderdi damytu zhane qogamdyq-sayasi zhumys komiteti Sh.Shayakhmetov atynd. tilderdi damytudyn respublikalyq uilestiru-adistemelik ortalygy — Republican coordination and methodological Center for the development of languages named after sh.Shayakhmetov of the committee for the development of languages and socio-political work of the Ministry of culture and sports of the RK. Astana [in Kazakh].
- 3 Zhanuzakov, T. (2008). Qazaq tilinin tusindirme sozdigi [Explanatory Dictionary of the Kazakh language]. Almaty: Daik-Press [in Kazakh].
- 4 Alimbay, N. (Eds.). (2014). Qazaqtyn ethnografiialyq kategorialar, ugymdar men ataulardyn dasturli zhuyesi. Entsiklopediia [Traditional system of Kazakh ethnographic categories, concepts and names. Encyclopedia]. Vol. 5. Almaty [in Kazakh].
- 5 Meletinskiy, E.M. (1990). Mifologicheskii slovar [Mythological dictionary]. Moscow: Sovetskaia entsiklopediia [in Russian].
- 6 Shcheglov, G.V., & Archer, V. (2006). Mifologicheskii slovar [Mythological dictionary]. Moscow: Astrel. Tranzitkniga. AST [in Russian].
- 7 Qondybai, S. (2004). Argyqazaq mifologiiasy. Ushinshi kitap [Ancient Kazakh mythology. The third book]. Almaty: Daik-Press [in Kazakh].
- 8 Mubarak, Q. (2012). Zhat qushaq: angimeler zhinagy [The Embrace of a stranger: a collection of stories]. Almaty: Duniezhuzi qazaqtarynyn qauymdasytygy «Atazhurt» baspa ortalygy [in Kazakh].
- 9 (2006). Babalar sozi [The Word of ancestors]. Vol. 39. Astana: «Foliant» [in Kazakh].
- 10 Zhanaydarov, O. (Eds.). (2006). Ezhelgi Qazaqstan mifteri. Qazaqstan balalar entsiklopediiasy [Myths of ancient Kazakhstan. Children’s Encyclopedia of Kazakhstan]. Almaty: Aruna [in Kazakh].
- 11 Shaukenova, Z.K., & Nurmuratov, S.E. (Eds.). (2014). Qazaq filosofiiasy tarikhy [History of Kazakh philosophy]. Vol. 1. Almaty: QR BGM GK Filosofii, saiasattanu zhane dintanu instituty [in Kazakh].

Zh.K. Smagulov¹, K.S. Kalybekova^{2*}, K.K. Bazhikeyev³

¹Karaganda University of the name of academician E.A. Buketov, Kazakhstan;

²Karaganda Technical University, Kazakhstan;

³Karaganda University of Kazpotreboysuz, Karaganda, Kazakhstan

(E-mail: Jandosmagulov@mail.ru, Kalam09@mail.ru, Kurmet_enbek@mail.ru)

Studying the heritage of leaders of Alash in the years of independence

The independence of our country is the beginning of our new national history. The current course of our state, as well as other sciences, has set a huge task for the national literary science. One of them is the study of the heritage of leaders of Alash who were subjected to innocent slander. In order to fulfill this task, literary scientists aimed to compensate for the shortcomings of the history of national literature, to bring literary personalities who were subjected to wrongful punishment back to the stage of history, to put them on the pedestal of justice and to evaluate the worthy place of each person in the history of literature. The article examines the research works of Kazakh literary critics who studied and analyzed the literary heritage of leaders of Alash from the moment of independence to the present day, evaluates and analyzes the research of Kazakh literary critics who contributed to the study of the literary heritage of leaders of Alash during the period of independence. In this study, the main features of the works published during the years of independence, which dealt with various issues in the life and work of such personalities as A. Bokeikhan, A. Baitursynov, Zh. Aimauly, M. Zhumabaev, and others were studied, and cognitive and thematic channels were determined. The opinions and views of literary critics about the leaders of Alash were differentiated in terms of the requirements of the new time. The sources considered in the research work are monographs and textbooks, research articles by literary critics S. Qirabaev, T. Kakishev, R. Nurgali, Sh. Eleukenov, O. Abdimanuly, R. Turysbek, M. Absemetov, A. Ismakova, S. Aqqululy, Zh. Smagulov, and others who purposefully studied the literary and scientific heritage of the leaders of Alash.

Keywords: independence, literary studies, leaders of Alash, literary heritage, A. Bokeikhan, A. Baitursynov, M. Zhumabaev.

Introduction

Until the end of the XXth century, the purely historical truth about the government of the Alash Horde, about the representatives of the Alash, was distorted. It was forbidden to name them for more than half a century. Because they were called enemies of the people and the Soviet government, and the immutability of this approach was controlled by the government. After the acquisition of sovereignty of our country, sharp changes took place in its cultural and spiritual life. First of all, the approach to national history has changed. The requirements of the new time obliged us to pay attention to history. This has significantly increased the demands for independence. Secondly, the attitude to the concept of “Alash Horde”, to “leaders of Alash Horde” has changed.

Previously, scientists avoided referring to the connection of poets and writers with Alash Horde and the Alash government, but now it is considered as a quality that determines the civic image and personality of these writers. For example, a literary researcher, academician R. Nurgali said about the Alash intelligentsia: “...the intelligentsia of any advanced country of that time was not inferior, possessed various fundamentals of sciences, was an octahedral” [1; 424]. Or this is evidenced by the words of S. Qirabaev: “The creation of Alash Horde was a reflection of the ideas of the Kazakh students, who began from the beginning of the century against colonialism, who advocated independence, who wanted to bring the country to the path of knowledge and art out of ignorance” [2; 26]. This is the result of a change in attitude to Alash Horde from a historical and political point of view.

In fact, the heritage of Alash is an eternal issue. Here we have our own history and destiny. During the period of gaining independence, numerous research works about the experience of the Alash Horde, Alash intelligentsia in the history of Kazakh literature, culture, and development of society, about the literary and artistic development of Kazakh literature of the early twentieth century, including the meaning and significance of Kazakh literature under the motto Alash, about the nature of liberation and artistic nature such as “Conflicting thoughts about the past”, “An empty bow”, “Wounds in the mind”, “The history of Kazakh literary criticism” of T. Kakishev, “White lists of literature”, “Independence of the nation and literature” of

S. Qirabaev, "Literature and the fate of the nation" of Sh. Eleukenov, "Auezov and Alash", "Leaders of Alash", "The Golden Age of Kazakh Literature" of R. Nurgali, "Kazakh novel and psychological analysis" of B. Maitanov, "Alash literary studies" of A. Isimakova, "Zh. Aimaulytuly and Kazakh prose of the 20s", "Clarity of the word" of R. Turysbek, "The newspaper "Kazakh", "Artistic significance and innovative character of the national liberation idea in Kazakh literature of the early twentieth century" of Z. Beisengali, "Spiritual pedestal of independence", "Alash and literature" of D. Kamzabekuly, "My Motto Is Alash" of T. Zhurtbay, and others were born. These works explore the political and cultural events of the early twentieth century, the literary process and the attitude of leaders of Alash to it, the discoveries that led to public life and literary development, the role of leaders of Alash in the development of various literary genres and Kazakh science, repression on these paths in continuity with the realities of the time. The socio-political, literary activity of the leaders of Alash is comprehensively analyzed in the context of the Kazakh enlightenment, the development of the press, literary study and criticism. The collection of documents and materials "Alash movement" (2008), the encyclopedia "Alash movement" (2008), the ten-volume "Alash leader" (2010), the five-volume "Alash akiys" (2005) also made a great contribution to the wide coverage of the realities of this era and the Alash intelligentsia. So, in ten volumes of "Alash-Leader" (2010), along with the "Kazakh", "Aikap" edition, the entire scientific heritage of the Alash intelligentsia is covered, published in newspapers and magazines "Sholpan", "Sana", "Zhas Turkestan", "Tan", "Abai", "Saryarka".

Materials and methods

The research work of the writer-scientist Tursyn Zhurtbay "My moto is Alash" will cover all the investigative actions carried out on the Alash party and the Alash Horde government, whose leader was A. Bokeikhan. During many years, in 1988–1991, 1997, the scientist, revealing some secrets unknown to the general public, in the language of historical documents tells about the difficult, sensitive period that the veterans of Alash, led by Alikhan, such as Kh. Gabbasov, D. Adilov, M. Dulatov, A. Baitursynov, E. Omarov, and others, had experienced.

Results and discussion

Of particular importance in the awakening of national consciousness, the fight against colonialism has the analysis of the existence and creativity of Alash leaders of the early twentieth century in the works of the Author O. Abdimanuly "Kazakh literature of the early twentieth century", "National liberation idea in Kazakh literature". The scientist believes that "the main feature of the literature of the early twentieth century is, first of all, the desire for liberation, i.e., it is literature of "awakening", which covers the period from the Turkic era, the poetry of Zhyrau to the times of the rise of the national liberation idea from the poetry of Makhambet, Abai and other poets of sorrowful times [3; 128].

The work of literary critic, Alash scholar A. Isimakova "Alash literary studies" (2009) touches on literary-critical, theoretical works with the participation of Alash leaders of the early twentieth century. Like A. Bokeikhan, A. Baitursynuly, Zh. Aimaulytuly, M. Dulatuly, Kh. Dosmukhamedov, K. Kemengerov, S. Saduakasov, Y. Mustambayev, K. Zhubano, and others, she for the first time separately, comprehensively focused on the works of the Alash intelligentsia in the creation of professional Kazakh literary studies, scientific and theoretical thought. The researcher, arguing that "Kazakh literary science for us as a professional, was fully formed in the studies of Alash scientists at the beginning of the twentieth century" proves this opinion in the course of the study [4; 8].

The memorable books of the famous writer, journalist J. Bekturov "This is the truth" (1995), "Like youth, who early lost their mother" (2002) contain extensive information about the life, family, descendants of leaders of Alash, such as Alikhan, Alimkhan, Magzhan, Saken.

During the years of independence, in line with the study of literature and creativity of the Alash intelligentsia of the early twentieth century, along with works considered under artistic literary development in generalized integrity, literary unity, works were published that became the subject of individual study of the life and creativity, scientific heritage of each Alash leader. As a result, such doctrines as Ahmed studies, Shakarim studies, Alikhan studies, Magzhan studies, Zhussupbek studies were formed in the National literary studies; voluminous studies and monographs were published. We must say, that this, in turn, allows us to study in detail the creativity and inconsistency of each talent, to determine its contribution to artistic development, literature, creative essence, historical, literary personality, its place in the world of literature

In the years of independence, the teaching of Ahmed studies in Kazakh literary studies was studied by Zh. Ismagulov, O. Abdimanuly, R. Syzdykova, R. Imakhanbetova, A. Isimakova, S. Dauitov, Z. Akhmetov,

and others. Well-known historians K. Nurpeisov, M. Koigeldiev, T. Omarbekov dwell in detail on the socio-political activities of A. Baitursynuly, his being as a national fighter, and research in various fields of science expanded the range of research in this area. In this direction were written dissertations on the following topics: T. Kasenov "Style and language of the fable genre" (A. Baitursynuly, "Forty fables") (1994) and A. Kydyrshaev "The methodical world of Baitursynuly" (1995), A. Mashakanova "A. Baitursynuly – reformer of Kazakh writing" (1996), K. Ashekeeva "A. Baitursynuly's philosophical reflections" (2003), G. Ernazarova "A. Baitursynuly period in the development of the Kazakh language of journalism" (2004), K. Ibraimov "Problems of terminology and stylistics in the works of A. Baitursynuly" (2005). In 2003-2005, five volumes of A. Baitursynuly's works were published, in 2013 - a six-volume collection of works compiled by Professor A. Ismakova. And in the world of literary studies, the research monographs of R. Syzdykova "A. Baitursynov" (1990), O. Abdimanuly "A. Baitursynuly" (2007), R. Imakhanbetova "The Epoch of the Century: the creative life of A. Baitursynuly" (2010), U. Yerkinbayev "The theoretical basis of the 'literary critic'" (2008), A. Oisylbai "Modern theory of literature in the 'literary world'" (2015) deeply examines the moral life and the diversity of the scientific heritage of the teacher of the nation, analyzes his contribution to literature and science, gives a theoretical analysis of his works.

Professor O. Abdimanuly is one of the scientists who made a special contribution to the formation and development of the doctrine of Akhmet studies during the years of liberation. Having worked in this field for more than a quarter of a century, he defended his PhD thesis on the literary heritage of A. Baitursynov (1992), published a monograph about A. Baitursynuly, who was the editor on the newspaper "Kazak" (1993). The main work of the scientist in this field can be called the essay-study "A. Baitursynuly" (2007). The first chapter of the book "Stages of life", consisting of four chapters, seriously and deeply tells about the Homeland, the environment of growth, education, the formation as a human and the wife of the poet Badrisafa. This chapter also analyzes and evaluates public works carried out on the organization of the petition "Karkaralinsk", the national liberation uprisings of 1916, Akhan's civil affairs during the February and October revolutions and in subsequent years, to the ideals of the nation. In the second chapter, "The poetic world of Akhan", poems and artistic translations from Baitursynov's collections "Mosquito", "Forty Fables" reflecting his poetic talent, are analyzed from a thematic, social, artistic point of view. It is said about the translation skills of the poet-writer: "We have every right to consider the works of Akhmet as our heritage. Because their content, though from Krylov, but the thought, manner of presentation, construction, nature are written in such a way as if they were written in the original" [5; 101]. That is, the author is convinced that A. Baitursynov's translations are not repeating originals, not alternative works, but separate works of high artistry associated with our national literature [5; 119]. Also, in chapters "Leader of journalism", "The great teacher of the nation", "Harmony of the Great" he analyzes and evaluates journalistic activity and organization of the newspaper "Kazakh", literary, theoretical works of a literary critic.

As the next voluminous study in Akhmet studies can be called R. Imakhanbetova's monograph "The creative life of A. Baitursynuly" (2010). The purpose of the study is, as the author noted, "to show the viability of humanism according to the vision of spiritual contemporaries who glorified him as the 'leader of Alash', that the Akhmet phenomenon is a historical phenomenon that brought to life the sparkling dreams of the individual" [6; 8]. The monograph is written on the basis of archival data. That is, the author relies on a certain quote, document, whatever information he gives. He tells about the life path of A. Baitursynov, his creativity, quoting his various letters and articles, historical photographs, data about him.

Over the years of sovereignty, a number of scientific works and textbooks have been written in the National Literary Criticism about the Alash leader, talented writer, playwright Zh. Aimaulytuly and his scientific heritage. The works of the writer have been published in five volumes (2005), in six volumes (2012). In textbooks, monographs, such as "Zh. Aimaulytov" by S. Qirabaev, "Zhussupbek", "The world of beauty of Zh. Aimaulytuly", "Zh. Aimaulytuly and Kazakh prose of the 20s" by R. Turysbek, "Alashorda Press and Zh. Aimaulytuly" by N. Kuantaiuly the multifaceted creativity of the writer was analyzed. However, it cannot be said that these works covered all the issues of Zhussupbek studies. The activity of leader of Alash in various fields of literature and science, of course, requires separate research.

Researches of Academician S. Qirabaev "Zh. Aimaulytov" (1993), Professor R. Turysbek "Zhussupbek" (1997) are works in which the life and work of the writer, various spheres of his creativity, poetry, writing, translation aspect and educational, critical activity are holistically considered. Both literary critics systematically analyze the evolution of the development of Zh. Aimaulytuly's creativity, the theme and idea of each of his works, the writer's skill in creating images. S. Qirabaev says about the work "Fault of Kunekei" that "the language of a poetic work is a huge requirement of Zhussupbek to penetrate into the artistic prose of the

rhythmic, hypnotic style of the people, saturated with the art of language, oratory, the rhythmic prose of Zhussupbek is a great initiative for the new use in new genres of the model of folk literature, in which oratory is widely developed" [7; 69]. In turn, in the study of the literary critic R. Turysbek, in addition to Zh. Aymautov's writing talent, educational, literary-critical, scientific, journalistic aspects are widely covered. He analyzes such scientific works of the figure "Psychology", "Leading to education", "Ways of comprehensive education" and various literary and critical articles, such as "Poetry of Magzhan". Also, based on the documents, the year of the writer's birth, life data, the fate of the family and descendants are told. Nevertheless, in these studies we see that the theoretical analysis is incomplete. In 1999, having defended his doctoral dissertation "Zh. Aimaulytov and Kazakh prose of the 20s", studies, textbooks of R. Turysbek, developing the teaching of Zhussupbek studies, complement previous studies and differ in a broader, deeper analysis of the writer's life and work. In the first chapter "The life and work of Zh. Aimaulytov" of the book "The World of beauty of Zh. Aimaulytov" (2003), the author dwells in detail on the fate of the writer, his family, teachers and supporters, his students. In the second chapter, "The world of beauty of Zh. Aimaulytov", the artistic works of the outstanding writer are analyzed based on individual genres, in thematic, stylistic and linguistic terms, scientific conclusions are made.

The key issues of the writer's creative workshop are also touched upon, with an emphasis on the moments of collecting and generalizing historical, artistic material for the future work of the writer, on the search for key moments in the holistic image of the personality, on the peculiarities of using various psychological nuances and dialogues, monologues. The main thing, as the researcher himself notes, "in the artistic and theoretical aspect, within the framework of genre nature and skill, the artistic and theoretical study of Zh. Aimaulytov's creativity is traced" [8; 16].

N. Kuantaiuly's book "Alash Horde press and Zh. Aimaulytov" (2013) can be recognized as a search work in this direction. In his research work, scientist N. Kuantaiuly specifically examines the work of Zhussupbek Aimaulytov. Having found in the archives more than a hundred previously unknown works of the writer, including short stories and art essays, feuilletons and articles, the scientist in this book analyzes the legacy of the leader Zhussupbek in the creative system from the point of view of today.

Since the rehabilitation of M. Zhumabaev, a talented poet after Abai, extensive research works have been written about the poet. Sh. Eleukenov, T. Kakishev, B. Qanarbayeva, B. Maitanov, E. Tleshov, Z. Taishybai, D. Iskakuly, and other scientists formed the basis of Magzhan studies. During the years of independence, in addition to articles of various scales, the works of Sh. Eleukenov "Magzhan", B. Qanarbayeva "Magzhan is a symbolist", "Folklore facets of Magzhan's creativity", T. Kakishev "Magzhan and Saken", E. Tleshov "Romanticism in Magzhan's Poetry", B. Maitanov "M. Zhumabaev's Poetics", D. Iskakuly "Kazakh people, one word to you!", B. Zhetpisbayeva "Imaginative worlds of M. Zhumabaev", Z. Taishybai "Kyzylzhar of Magzhan" were published, which became the basis of the poet's life and work. In addition, scientists have compiled a three-volume (1995, 2005), two-volume (2013) collection of the poet's works.

When the poet's legacy returned to his native literature, Professor Sh. Eleukenov, was the first radical researcher and one of the special advisers of Magzhan studies. In his work "Magzhan" (1995), the scientist fully and extensively examines the life and work of M. Zhumabaev, his entire conscious life, the poetic world. The work, written in the genre in the form of a philological essay, consists of two parts: "Stages of life" (Omir otkelderi) and "Nostalgic beautiful zhyr" (Sagyndyrgan sulu zhyr). In the first part, childhood, growing up, education, formation, love, socio-political activity and life path before conviction are told in a documentary and touching language. There will also be an assessment of the ratio of poets and writers Magzhan and Saken, Sabit. In the second part, the subjects of the analysis were the poems of the beautiful and mysterious poet, his integral creativity. The researcher divides M. Zhumabaev's creative path into three stages. That is, from the first period until 1917, from 1917 to 1924 and from 1924 to the end of life. The reasons for this separation were also given [9; 171]. In general, the work traces an integral scale of the poet's life and work, but the pedagogical, educational, literary aspects of Magzhan are insufficiently studied.

In the work "Magzhan is a Symbolist" (2007), the writer B. Qanarbayeva examines the poet's poems within the framework of this field. First of all, touching on the flow of symbolism in Kazakh poetry as a whole, she analyzes Magzhan's poems. The author emphasizes the originality and novelty of symbolism in the poet's poetry. She believes that the formation of a symbolic (figurative) approach in Magzhan's poetry was facilitated by "the escalation of arbitrariness and incitement of national protest in the middle of the XIX century after the complete colonization of the Kazakh steppe by Russia" [10; 34]. And verbal dispute between Magzhan and Saken in 1921-22 should be regarded as a contradiction in the literary techniques of rep-

representatives of these two literary movements, and the conflict between the two poets should not be sought for any other reason, but in the confrontation between the currents of futurism and symbolism [10; 72]. In this study, the scientist blocks the opinions that M. Zhumabaev was a "pessimist" and makes efforts to correctly evaluate the poet's work.

B. Qanarbayeva, in the work called "Folklore facets of Magzhan's creativity" (1995), touches upon such issues as the literary continuity of the poet's poems with oral literature, the reflection of folk wisdom in poetic works. The researcher, analyzing in chapters "Folklore styles in the poet's lyrics", "Usage of small genres in folklore", "From legend to poem" the place of Kazakh folklore and its various elements in the poet's work, along with other examples of literature, the poet was convinced that Magzhan knew how to energize from the source of national literature and, as necessary, use it on the poetic path. In conclusion, the author concludes: "Magzhan, using riddles, proverbs, traditional expressions characteristic of oral literature, positive blessing, negative blessing, etc., was looking for a new meaning, a new content, used it in his poetry as a link to convey thoughts to the people" [11; 53].

The work of Professor T. Kakishev "Magzhan and Saken" (1999) is a work not only in Magzhan studies or Saken studies, but also in revealing the conflict of personalities based on the events of the beginning of the century. If earlier the reader learned about the relationship of the two poets through different sources, memories, now genuine "historical documents and archival data are being put forward. The author intends to "openly, without hesitation and embarrassment, state that the human factor prevails in the relations between Magzhan and Saken" and "the relationship between the newspaper "Kazakh" and the magazine "Aikap" is one of the main events of criticism of the views of Saken and Magzhan" [12; 41], and evaluates the contradictions of the two poets as "this is no longer a joke, not an epigram, but a political-social, literary-aesthetic content" [12; 231]. The history of "Magzhan-Saken", which has been the subject of many disputes for a long time, has received an objective research assessment, and various stories, numerous rumors and statements testify to the value of this work.

Literary critic E. Tleshov is one of the researchers of Magzhan's creativity. In his dissertation "Romanticism in the poetry of M. Zhumabaev", the writer takes as an object of research the most basic pictorial way of the poet's poetry - a reflection of the romantic approach in the poet's work. Revealing the historical, social, literary, aesthetic and philosophical foundations of romanticism in M. Zhumabaev's poetry, Just as M. Zhumabayev accepted samples of educational, critical realism, he was no stranger to romanticism as in Abai's lyrics. Magzhan's romanticism undoubtedly had an influence on the liberation literature of his era [13; 11]. The poet contrasts romanticism with the flow of symbolism, dividing it into revolutionary, elegiac, etc.: "In the poet's romanticism, a social goal as an artistic ideal is clearly traced, in symbolist poems, moods, spiritual secrets take the dominant place" [13; 17]. The poet's poems also do not remain without consideration.

Works of B. Zhetpisbayeva "Imaginative worlds of M. Zhumabaev" (2008), B. Maitanov "M. Zhumabaev's poetics" (2001) in Magzhan studies theoretically comprehensively analyze the poet's creativity, his poetic mystery and inner world, the artistic power of poetic poems and the mastery of genre-style, figurative, word-making.

Articles and studies of such literary scientists as G. Dulatova, M. Absemetov, Zh. Ismagulov, R. Nurgali, Z. Bisengali, K. Alimov have been published about leader of Alash, poet M. Dulatov. Nevertheless, there is less research in Mirzhakip studies than in other Alash intelligentsia. In this context, the works of the poet's daughter Gulnara Mirzhakypkyzy and Mirzhakip learner M. Absemetov, who separately studied the life and work of which M. Dulatov, stand out. Many of these persons worked on the publication and publication of the poet's works. Under the editorship of M. Absemetov, a collection of poems "Wake up, Kazakh" (1991) was published, under the editorship of G. Dulatova, Zh. Ismagulov, a collection of works was published (1991). In 1997, 2010, the works of Alash leaders were once again published.

In her works "Unquenchable Stars of Alash" (2012), "The Light of Truth" (2013), G. Dulatova, based on extensive data and her memoirs, tells about the difficult life of her father Myrzhakyp and his deeds for the good of the motherland. The memoirs of her mother G. Dulatova and other relatives about her father are given, the fate of the Alash intelligentsia, the contemporaries of M. Dulatov - A. Bukeikhanov, A. Baitursynov, Zh. Aimayutov, A. Baydildin, as well as the relationship of the Alash intelligentsia with the poet Mirzhakyp are described in detail. These works, mainly in the genre of memoirs, are valuable not only for the picturesque language of the narrative, but also for the creation of scientific quotations and sources, the disclosure of the realities of the epoch of the beginning of the century, as well as the activities of all Alash leaders of that time.

A literary scholar, Professor M.Absetmetov, who made a huge contribution to the development of science and defended his PhD thesis on the topic “M.Dulatov and the historical and literary process at the beginning of the twentieth century” (1991), starting with the biography of leader of Alash, dwelt in detail on the path of becoming a figure and educational activity. At the same time, he analyzes and gives his assessment of the work of the poet, who woke up his native people with his poetry “Wake up, Kazakh!”.

The writer Zh.Ismagulov is the author of a number of research articles about the life and work of Mirzhakyp. In his research, the scientist analyzes the poetic, educational points of view of M.Dulatuly. In one of the articles, the writer defines and clarifies about the poet's enlightenment that “in the educational activities of Mirzhakyp, along with the slogan calling the people to universal education, there was a serious political subtext” [14; 127].

Imanbayeva Sabira's dissertation “The life and work of M.Dulatov” (1999) historically analyzes the socio-political activity of the leader of Alash. The author, being a historian, mainly focuses on educational activities, Myrzhakyp's attitude to these events, based on the historical events of the beginning of the century. We understand that the author did not aim to analyze the poetic world, creativity and scientific heritage, i.e. the literary aspect of M. Dulatov. Nevertheless, the research work provided some valuable data on the life path, the multifaceted activities of M.Dulatov, his formation as a figure, participation in the national liberation movement, which was one of the first searches for the manifestation of the historical personality of Alash leader.

In the study of the universal scientific heritage and personality of A.Bokeikhan - the leader of the nation, the leader of Alash party and the leader of the Alash Horde party, such scientists-researchers as R.Nurgali, M.Bazarbayev, M.Koigeldiev, T.Kakishev, S.Aqqululy, T.Zhurtbai, D.Kamzabekuly, Zh.Smagulov, B.Koishybaev are especially significant. On the basis of the research of these literary critics, historians, the scientific and literary heritage of the leader of the nation, the Alash movement, A.Bokeikhan has been comprehensively analyzed, his works were published, as a result of which the historical, literary personality of the leader of Alash was widely revealed and appreciated. In 1994, M. Koigeldiev created the first collection of the works of the leader Alash, and a year later selected works (1995) were published under editorship of the writers M.Bazarbaev, S.Aqqululy.

In the works of Professor Zh.Smagulov name of A.Bokeikhan is analyzed in historical unity with the period of the birth of the science of national literature, scientifically substantiated and evaluated as a pioneer of national literary-historical, scientific-research, literary-theoretical thought of the beginning of the century, the founder of national Abai studies. Zh. Smagulov, assessing Alikhan's research article “Women in the poem Koblandy”, written in 1899 in Russian as “this is the first work that, in the course of scientific research that preceded the beginning of the science of national literature, analyzed a specific work of fiction as a whole in scientific research, literary and theoretical terms”, analyzes and discusses the scientific essence of this article and the issues raised [15; 45].

The merit of Doctor of Philology, Professor Sultankhan Aqqululy, who has devoted almost a quarter of a century of his life to studying the life and work of the leader of the nation, deserves special attention. In 1995, under the guidance of Professor M.Bazarbaev, he wrote a dissertation scientific work on the topic of Alikhan. The significance of this work lies in the fact that for the first time in literary studies, the life and activities of the leader of Alash, his historical personality, works in various fields of science (including literary criticism and criticism, literary translation) are systematically described and analyzed in cognitive terms. He tells about the years of birth, student years and the “stages of Omsk, Samara, Moscow” of A. Bokeikhan, basing on archival data. “When A.N.Bokeikhan is called the political leader of the liberation movement of the early twentieth century, we usually talk about him only in the context of political or social processes. This is wrong. After all, A.N.Bokeikhan took a significant part in the literary movement at the same time, becoming his scientific, spiritual leader” [16; 30]. Alikhan is a literary critic, Alikhan is a folklorist, Alikhan is the first Abai scholar. This is the opinion of the author, born in full knowledge of Alikhan's work. And in 2009-2013, with the compilation and preface of S.S.Aqqululy, a 9-volume collection of the writings of the leader Alash was published. It was the first complete, systematized edition of the entire scientific heritage of Alash Arys, written over 40 years of creative path, and seen in print. In the multi - volume , along with the legacy of A.Bokeikhan, a number of research articles are a continuation of the above - mentioned study of S.Aqqululy. In these articles, the names of pseudonyms used by Alikhan in his articles are widely covered, it is told about the Moscow period of A.Bokeikhan's life, which had “many secrets”, about the relationship between Alikhan and I.Stalin, about other topical issues of Alikhan studies in general.

During the years of independence, in addition to the aforementioned Alash intelligentsia, the works and literary heritage of such outstanding citizens of Alash as – S.Saduakasov, K.Kemengerov, K.Zhubanov, G.Karashev were also appreciated. Two-volume works of S.Sadvakasuly (2003), three-volume collected works of K.Kemengerov (2006), (2013) were published. Two research works of Professor D.Kamzabekululy “Smagul Saduakasuly” (1996), “Smagul Saduakasov” (2009) were published, and the name of S.Saduakasov was first taken as a separate object of research. In these works, in general, the biography, criticism, the writer's facet, the literary and journalistic legacy of Sadvakasov was analyzed. The author evaluates the public activity and creativity of the leader of Alash in a scientific context on the basis of archival data. Considering in separate chapters the literary and critical works, artistic works and statements of the S.Sadvakasuly and his works on the creation of the national theater, the scientist sets a goal for future Smagulologists to study and evaluate S.Sadvakasuly and its rich heritage in six directions: “a political figure”, “a literateur”, “a historical source of his works”, “a personal study of various farms”, “an educator”, “a publicist who developed national journalism”.

Conclusion

Summing up our reflection, the question arises, what was the experience of independence for the Alash intelligentsia on the “white pages” in literature.

Firstly, creative thought, which has been trapped for so many years, came out, forbidden thoughts and opinions were voiced.

Secondly, new data, new reflections, completeness of scientific savings related to the whole era of literature – complex and contradictory – have been added.

Thirdly, in addition to the literary creative activity of Alash rats and their activities, social activities, preservation of language and mentality, lands and countries have become more expressive.

Fourth, in assessing the past of literature, the vision of today has increased, the study and study of the new with an independent consciousness.

References

- 1 Нұрғали Р. Өуезов және алаш. Әдебиеттегі ұлттық рух / Р. Нұрғали. — Алматы: Санат, 1997. — 432 б.
- 2 Қирабаев С. Ұлт тәуелсіздігі және әдебиет / С. Қирабаев. — Алматы: Ғылым, 2001. — 447 б.
- 3 Әбдиманұлы Ө. Қазақ әдебиетіндегі ұлт-азаттық идея / Ө. Әбдиманұлы. — Алматы: Қазақ университеті, 2007. — 325 б.
- 4 Ісімақова А. Алаш әдебиеттануы / А. Ісімақова. — Алматы: Мектеп, 2009. — 559 б.
- 5 Әбдиманұлы Ө.А. Байтұрсынұлы / Ө.Әбдиманұлы. — Алматы: Арда, 2007. — 295 б.
- 6 Имаханбетова Р.А. Байтұрсынұлының шығармашылық ғұмырбаяны / Р. Имаханбетова. — Астана: Педагогика-Пресс, 2010. — 302 б.
- 7 Қирабаев С.Ж. Аймауытов / С. Қирабаев. — Алматы: Ана тілі, 1993. — 221 б.
- 8 Тұрысбек Р.Ж. Аймауытұлының әсемдік әлемі / Р. Тұрысбек. — Алматы: Қазақ университеті, 2003. — 320 б.
- 9 Елеукенов Ш. Мағжан / Ш. Елеукенов. — Алматы: Санат, 1995. — 383 б.
- 10 Қанарбаева Б. Мағжан — символист / Б.Қанарбаева. — Алматы: Қайнар университеті, 2007. — 287 б.
- 11 Қанарбаева Б. Мағжан шығармашылығының фольклорлық қырлары / Б. Қанарбаева. — Алматы, 1995. — 155 б.
- 12 Кәкішев Т. Мағжан мен Сәкен / Т. Кәкішев. — Алматы: Қазақ университеті, 1999. — 448 б.
- 13 Тілешов Е. М. Жұмабаевтың поэзиясындағы романтизм: фил. ғыл. канд. ... дис. авторефераты / Е.Тілешов — Алматы, 1997. — 24 б.
- 14 Ысмағұлов Ж. Алтын ғасырдың ақ таңы / Ж. Ысмағұлов. — Алматы: Арыс, 2009. — 499 б.
- 15 Смағұлов Ж. XX ғасырдағы қазақ әдебиеттану ғылымы / Ж. Смағұлов. — Қарағанды: ҚарМУ баспасы, 2012. — 444 б.
- 16 Аққұлұлы С. Әлихан Бөкейхан / С. Аққұлұлы // Жұлдыз. —1996. — № 1. — Б. 18–37.

Ж.Қ. Смағұлов, Қ.С. Қалыбекова, К.К. Бажикеев

Тәуелсіздік жылдарында Алаш арыстары мұрасының зерттелуі

Еліміздің тәуелсіз болуы – ұлттық жаңа тарихымыздың бастамасы. Мемлекетіміздің бүгінгі бағыты басқа да ғылымдарға сияқты ұлттық әдебиеттану ғылымының алдына да зор міндет жүктеді. Соның

бірі — жазықсыз жалаға ұшыраған Алаш қайраткерлерінің мұрасын зерттеп-зерделеу. Осынау міндетті орындау үшін әдебиетші ғалымдар ұлттық әдебиет тарихының кем-кетігінің орнын толтыруды, жолсыз жазаға ұшыраған әдебиет тұлғаларын тарих сахнасына қайта әкеліп, әділет тұғырына қондыруды және әр тұлғаның әдебиет тарихындағы өзіне лайық орнына баға беруді мақсат етті. Мақалада қазақ әдебиеттану ғылымында Алаш қайраткерлерінің әдеби мұрасын тәуелсіздік алған күннен бастап бүгінге дейін зерттеп, саралаған зерттеу еңбектері қарастырылып, Алаш арыстары әдеби мұраларының тәуелсіздік кезеңінде зерттелуіне үлес қосқан қазақ әдебиеттанушыларының зерттеулеріне баға беріліп, талдау жасалған. Бұл зерттеу жұмысында тәуелсіздік жылдарында жарық көрген, Ә. Бөкейхан, А. Байтұрсынов, Ж. Аймауытов, М. Жұмабаев сынды тұлғалардың өмірі мен шығармашылығындағы әр түрлі мәселелерді әр қырынан қарастырған еңбектердің негізгі сипаттары зерттеліп, танымдық-тақырыптық арналары айқындалған. Әдебиеттанушылардың Алаш зиялылары туралы пікірі мен көзқарастары жаңа уақыт талаптары тұрғысынан сараланған. Зерттеу жұмысында қарастырылатын дереккөздер ретінде Алаш арыстарының әдеби, ғылыми мұрасын мақсатты тұрғыда зерттеген С. Қирабаев, Т. Кәкішев, Р. Нұрғали, Ш. Елеуенов, Ә. Абдиманұлы, Р. Тұрысбек, М. Абсеметов, А. Исмакова, С. Аққұлұлы, Ж. Смағұлов т.б. әдебиеттанушы-сыншы ғалымдардың монографиялары мен оқулықтары, зерттеу мақалалары алынған.

Кілт сөздер: тәуелсіздік, әдебиеттану, Алаш арыстары, әдеби мұра, Ә. Бөкейхан, А. Байтұрсынов, М. Жұмабаев.

Ж.К. Смагулов, К.С. Калыбекова, К.К. Бажикеев

Изучение наследия алашских деятелей в годы Независимости

Независимость нашей страны — это начало нашей новой национальной истории. Сегодняшнее направление нашего государства возлагает большие задачи на науку о национальной литературе. Одной из них является изучение наследия несправедливо осужденных алашских активистов. С этой целью литературоведы работают над восполнением подлинных фактов истории отечественной литературы. В статье рассмотрены литературные произведения алашских деятелей в казахском литературоведении со дня обретения Независимости до наших дней. Кроме того, изучены основные сведения и определены источники трудов, вышедшие в свет за последние годы, рассматривавшие проблемы в жизни и творчестве таких личностей, как А. Бөкейхан, А. Байтұрсынов, Ж. Аймауытов, М. Жұмабаев. Мнения и взгляды литературоведов на алашскую интеллигенцию дифференцируются с точки зрения требований новой эпохи. В качестве источников исследовательской работы взяты монографии и учебники, научные статьи ученых-литературоведов-критиков С. Қирабаева, Т. Қакішева, Р. Нұрғали, Ш. Елеуенова, У. Абдиманұлы, Р. Тұрысбека, М. Абсеметова, А. Исмаковой, С. Аққұлұлы, Ж. Смагулова и других, изучавших литературное и научное наследие алашских арысов.

Ключевые слова: Независимость, литературоведение, деятели Алаша, литературное наследие, А. Бөкейхан, А. Байтұрсынов, М. Жұмабаев.

References

- 1 Nurgali, R. (1997). Auezov zhane Alash. Adebiettegi ulttyq ruh [Auezov and Alash. National spirit in literature]. Almaty: Sanat [in Kazakh].
- 2 Qirabayev, S. (2001). Ult tauelsizdigi zhane adebiet [National independence and literature]. Almaty: Gylym [in Kazakh].
- 3 Abdimanuly, O. (2007) Qazaq adebietindegi ult azattyq idea [The idea of national liberation in Kazakh literature]. Almaty: Qazaq universiteti [in Kazakh].
- 4 Isimakova, A. (2009) Alash adebiattanuy [Literary criticism Alash]. Almaty [in Kazakh].
- 5 Abdimanuly, O. (2007). A. Baitursynuly [A. Baitursynuly]. Almaty: Arda [in Kazakh].
- 6 Imakhanbetova, R. (2010). A. Baitursynulynyn shygarmashylyq gumyrbaiany [Creative biography of A. Baitursynuly]. Astana: Pedagogika-Press [in Kazakh].
- 7 Qirabayev, S. (1993). Zh. Aimaulytov [J. Aimaulytov]. Almaty [in Kazakh].
- 8 Turysbek, R. (2003). Zh. Aimaulytynyn asemdik alemi [Art world of Zh. Aimauly]. Almaty: Qazaq universiteti [in Kazakh].
- 9 Eleukenov, Sh. (1995). Magzhan [Magzhan]. Almaty: Sanat [in Kazakh].
- 10 Qanarbayeva, B. (2007). Magzhan – simvolist [Magzhan is a symbolist]. Almaty: Qainar universiteti [in Kazakh].
- 11 Qanarbayeva, B. (1995). Magzhan shygarmashylygynyn folklorlyq qyrlary [Folk aspects of Magzhan's creativity]. Almaty [in Kazakh].
- 12 Kakishev, T. (1999) Magzhan men Saken [Magzhan and Caken]. Almaty: Qazaq universiteti [in Kazakh].
- 13 Tleshev, E. (1997). M. Zhumabaevtyн poeziyasındagy romantizm [Romanticism in the poetry of M. Zhumabaev]. *Extended abstract of candidate's thesis*. Almaty [in Kazakh].

- 14 Ysmagulov, Zh. (2009) *Altyn gasyrdyn aq tany* [White dawn of the golden age]. Almaty: Arys [in Kazakh].
- 15 Smagulov, Zh. (2012). *XX gasyrdagy qazaq adebiyttany gylymy* [The science of Kazakh literature of the twentieth century]. Qaragandy: QarMU baspacy [in Kazakh].
- 16 Aqqululy, S. (1996). Alikhan Bokeikhan [Alikhan Bokeikhan]. *Zhuldyz – Star*, 1, 18–37 [in Kazakh].

ФИЛОЛОГИЯЛЫҚ ПӘНДЕРДІ ОҚЫТУ ӘДІСТЕМЕСІНІҢ ӨЗЕКТІ МӘСЕЛЕЛЕРІ АКТУАЛЬНЫЕ ВОПРОСЫ МЕТОДИКИ ПРЕПОДАВАНИЯ ФИЛОЛОГИЧЕСКИХ ДИСЦИПЛИН CURRENT ISSUES OF METHODOLOGY OF TEACHING PHILOLOGICAL DISCIPLINES

DOI 10.31489/2020Ph2/134-140

ӨЖ 378.096:82

Ж.Ж. Жарылғапов^{*}

*Академик Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті, Қазақстан
(e-mail: zharylgapov_zhan@mail.ru)*

Жоғары мектепте ұлттық әдебиетті зерттеу мен оқытудың әдіснамалық мәселелері

Мақалада жоғары оқу орындарында қазіргі таңдағы ұлттық әдебиетті зерттеу мен оқытудың әдіснамалық мәселелері қарастырылған. Кеңестік дәуірден келе жатқан, бүгінгі талаптарға жауап бере алмайтын ғылыми-әдіснамалық, оқу-әдістемелік концепциялар анықталған. Қазақстанның Тәуелсіздік алуымен бірге ұлттық құндылықтарға, оның ішінде әдеби мұраларға, оны игеру мен оқытуда жаңаша көзқарастар қалыптастыру — педагогика мен әдебиеттану ғылымының бірлесе шешетін маңызды мәселелерінің бірі. Жаһандану процесінің шапшаң жүруі өз талаптарын қойып отыр. Автор қазақ әдебиетін әлемдік әдебиет контекстінде зерттеудің өзекті мәселелерін көрсете отырып, оны шешудің жолдарын ұсынған. Әлемдік құбылыстар мен ұлттық әдебиеттер арасындағы ортақ тенденцияларды айқындауда түрлі ғылыми мектептердің қалыптастырған әдістемелеріне, пәнаралық байланыстардың маңызына талдаулар жасалған.

Кілт сөздер: әдебиеттану, қазақ әдебиеті, әдіснама, әдістеме, әдебиет теориясы, көркем мәтін, модернизм, постмодернизм, ғылыми мектептер, әдеби жанрлар.

Kipicne

Ақпараттық технологиялардың буырқана дамуы, жаһандану үдерісінің үдей түсуі адамзаттың қазіргі рухани ұстындары туралы жаңа тұжырымдар жасауға жетелейді. Әлемдік экономиканың бір-біріне кірігуі, байланыстардың артуы мәдениетаралық қатынастардың да еш кедергісіз жүзеге асуына ықпал ететіні де айқын. Мұндай өзгерістердің тұрмыстық салаға игі ықпалдары болғанымен, ұлттық құндылықтар тұрасында бірнеше мәселелерді де алға тартып отырғаны шындық. Осындай құбылыстарды ескере отырып, кейінгі жылдары ұлттық әдебиетімізді зерттеу мен оқытудың әдіснамалық және әдістемелік бағдарын толығымен жаңаша қарастыру ісі ілгерілегені рас. Алда өз шешімін күтіп тұрған мәселелер аз емес. Солардың бірі — қазақ әдебиетін жаңаша көзқараспен ғылыми тұрғыдан салмақтау және ұлттық әдебиеттің қазіргі кезеңіндегі идеялық-философиялық концепциялары тұрасында студенттер мен магистранттарға толымды мәліметтер ұсыну.

^{*}Хат-хабарларға арналған автор. E-mail: zharylgapov_zhan@mail.ru

Зерттеудің деректері мен әдістері

Әдебиетті зерттеу мен оқытуда ғылыми полемикалар мен көзқарастар алуандығы болуы заңды. Әдебиеттің теориясы, қалыптасқан заңдылықтары әр дәуірдің саяси-әлеуметтік, тарихи-мәдени ерекшеліктеріне және әдебиетті зерттеп-зерделеп жүрген ғалымдардың заман талабымен есептесу қабілеттеріне де байланысты. Бұл нені көрсетеді? Бір анығы — кезең ерекшелігіне сай теориялық қағидалар да өзгеріп тұрады. Әдебиет дамуының барша кезеңдеріне жарай беретін теориялар болмайды. Әдебиет теориясы дәуір сұраныстарына сәйкес өзіне дейінгі теориялық қағидаларды терістеп те отыратыны бар. XX ғасырдың соңына дейінгі зерттеулерімізде әдебиет теориясының ең негізгі кемшілігі сөз өнеріндегі балама қағидаларды мойындамау еді. Ол маркстік-лениндік әдіснамамен бірге маңыздылығынан біржола айырылғаны белгілі. Яғни нақты бір пішіндер мен мазмұнға жол аша отырып, оны идеалдандыру (мәселен, социалистік реализм) еркін ғылыми ізденістердің өрістеуіне қолбайлау болғаны ақиқат. Бүгінгі әдебиет теориясы баламасыз үстемдік ететін қағидалардан алшақтап, әр алуан концепцияларда басшылыққа алуы қажет. Бұл әр бағыттағы ғылыми мектептердің дүниеге келуіне, жаңа әдістемелердің қолдану аясын кеңітуге септігін тигізеді анық.

Негізгі бөлім

Қазақ әдебиеттану ғылымында толыққанды әдебиет теориясын қалыптастырған А. Байтұрсынұлының «Әдебиет танытқыш» сынды іргелі еңбегі әдебиет заңдылықтарын ұлттық көркем ойлау ерекшеліктерімен тығыз байланыста алуымен құнды. А. Байтұрсынұлы негіздеген теориялар мен терминдер біздің ұлтқа ғана тән эстетикамен сабақтастырылғаны кейінгі зерттеулерге басты бағдар болуы тиіс еді. Қ. Жұмалиевтің «Әдебиет теориясы» (1938), Е. Ысмайыловтың «Әдебиет теориясының мәселелері» (1940), З. Қабдоловтың «Әдебиет теориясының негіздері» (1970) сынды теориялық еңбектер көп жылдар қажеттілігімізді өтегенімен, олардағы ұлттық әдебиет мысалдарының қамтылуы жетімсіз болатын. Бұл еңбектердегі теориялық қағидалар ең әуелі орыс, сосын орыс теорияшыларының Еуропа елдерінің әдебиетінен келтірген мысалдары тұрғысынан жазылғанын да мойындауға мәжбүрміз. Әдебиет теориясын оқытуда бүгінге дейін осы еңбектерді басшылыққа алып келе жатқанымыз да жасырын емес. Жаңа ғасырда дүниеге келген К. Ахметовтің «Әдебиеттану әліппесі» (2000) де біраз жаңашылдықтары болғанымен, алдыңғы зерттеулерде қалыптасқан жүйеден шығандап кеткен жоқ.

Әдеби категориялар турасында өрістеген теориялық ой-пікірлер еуропалық және орыс әдебиетінің мысалдары арқылы өрістеді. Анығында, ол елдердегі әдебиет теориясы образ, сюжет, стиль, әдеби ағым, бағыт т.б. ұғымдардың бізде пайда болған классикалық түрлері бар да, олардың басқа елдердің әдебиетіне таралған аналогтары немесе ұқсас құбылыстары бар деп үйретіп келді. Мысалы орыс әдебиеттанушылары әдеби бағыт мәселесіне келгенде өздеріндегі бағыттарды «классикалық» деп, еуропалық емес, яғни әдебиеті өзіндік, бөлек сатымен дамыған елдердегіні «типологиялық ұқсас» бағыттар деп шектейді. Әрине кезінде Волков, Пospelовтар ұсынған «әдебиеттегі қайталанушылық» теориясының да негізі бар екенін, қазақ әдебиетінің дәстүрлі дидактикадан, өлең құрылысының фольклорлық қалыпты формаларынан, ортағасырлық шығыс классикалық поэзиясының әсерінен бірте-бірте батысеуропалық әдебиетке, әлемдік классикаға жақындасу арқылы драма, прозаның эпикалық формалары сияқты жанрлардың дүниеге келуіндегі «әдеби алмасулардың» болғанын ұмытпаймыз. Оны А. Байтұрсынұлы да айналып өтпеген. Ол Еуропадан ауысып келген және келуі мүмкін әдеби құбылыстардың сырын ашу қажет деп санаған. «...Бір жұрт екінші жұрттан әдебиет жүзінде үлгі алу жалғыз бізде болған іс емес, барша жұрттың басында болған іс. Осы күнгі әдебиеттің түп үлгісі грек жұртынан алынған. Грек әдебиетінен үлгіні Рум алған, Еуропадағы басқа жұрт алған. Біздің орыс та әдебиет үлгісін Еуропадан алып отыр, біз орыстан алып отырмыз», – дейді [1; 144].

Алайда, әлемдік әдебиеттегі белгілі бір көркемдік-эстетикалық құбылыстар ұлттық топыраққа келіп орныққанда сол ұлттың тарихи-мәдени ерекшеліктеріне, әдебиетіндегі дәстүрлік негіздерге сай синтезделеді. Сондықтан да ондай құбылыстарды ұлттық әдебиетімізден таза күйінде кездестіреміз деу қателік болып шығар еді. Біз адамзаттың көркемдік дамуы мен ұлттық әдебиет арасындағы байқалмай қалмайтын ортақ сипаттарды әдеби дамудың жалпы заңдылықтарына жатқызғанымызбен, ұлт тарихындағы, қоғамдық санадағы ерекшеліктерді, әдеби-мәдени дәстүр өзгешеліктерін үнемі естен шығармағанымыз игі.

М. Жұмабаев шығармашылығының мысалында қазақ топырағындағы романтизм әдісінің эволюциясын зерттеген әдебиеттанушы Е. Тілешовтің: «...әдебиеттану ғылымымыздың әдеби бағыт, ағым, көркемдік әдіс, стиль мәселесінде әлі де кенже қалып отырғанын айтуға тиіспіз. Осындай күрделі мәселелерді көрсете алған бірде-бір теориялық еңбектің жоқтығы, ал жоғарғы оқу орындарына арналған «Әдебиет теориясы» оқулықтарындағы мәліметтерге өте аз орын берілуі және олардың өзі негізінен дайын тұрған орыс әдебиетінің мысалымен түсіндірілуі мәселені шешпек түгілі, шешуге де ұмтылмайтынын жасыруға болмайды», — дегеніне келісуге тура келеді [2; 28].

Әдебиет теориясы ұлттық ерекшеліктерге сай бағамдалып, тың терминдермен пайымдау А. Байтұрсыновтан кейін тарихи-саяси ахуалға сәйкес тиылып қалғаны белгілі. Академик З. Қабдолов «Ахаң жоқта біздегі әдебиет теориясы басы жоқ кеуде секілді еді. Ал басы жоқ дене бола ма? Қайтейік, болады деп келдік...» дейді. Ол арнау өлеңдер туралы қисындарын саралай келіп «Әдеттегі дәстүр жалғастығының заңына орай осы үш түрлі арнауды әрқайсымыз өзімізше пайымдап, қисындап, кейде тіпті қиыннан қиыстырып, біз де (Жұмалиев те, Ысмайылов та, Қабдолов та) кітаптарымызға кіргіздік. Бірақ амал не, бұл жаңалықты тапқан Ахаң екенін кезінде ашып айта алмай, Қажекені сілтеме жасауға мәжбүр болдық», — деп жазады [3; 386]. Бұлай мойындау нағыз ғұламаға тән азаматтық, керек десеніз Ахаң алдындағы арылу сынды. Теориялық толғамдарды қазақ әдебиетінің өзіндік даму теориясына орайластыру Е. Ысмайыловтың жоғарыда атаған еңбегінде біршама жалғасын тапқанымен, оның да тағдыры шырғалаңға айналып кетті.

Маркстік-лениндік әдіснама тың пайымдауларға негізделген әлемдік теориялық еңбектермен танысуға толық мүмкіндік бермеді. Уоллек пен Уореннің осы саладағы еңбегі жетпісінші жылдардың аяғында ғана бізге жетті. Ал сол кезде әлем герменевтикалық, семиотикалық, фрейдистік, психо-аналитикалық, интуитивистік, структуралистік мектептердің жемісін көріп отырған еді. Қайта «жылымық» кезеңдегі салыстырмалы тұрғыдағы еркіндік бізге мифологиялық, әдеби-тарихи, биографиялық, компаративистік мектептердің өрістеуіне жол салды.

Ақыры маркстік-лениндік әдіснаманы айтқан соң мына жайтқа да тоқтала кету керек. Қазіргі таңда Алаш қайраткерлерінің шығармашылығы аса ыждаһатпен зерттелуде. Ал осы тенденция соцреализмді ұстанған шығармашыл тұлғаларды екінші кезекке ысыруда. Ал осы екі бағытты ұстанған қаламгерлерді дихотомиялық тұрғыдан, яғни қос жарып бір-біріне қарсылықта қарастыру әдеби үдеріс заңдылықтарына тұтастай баға беруге кедергілерін тигізбей қоймайды. Сондықтан да тоталитарлық жүйе эстетикасының теориялық негіздері турасында нақты тұжырымдар қажет.

Қазір социалистік реализмді мансұқтау оңай. Алайда әдісті маркстік-лениндік идеяларға ешқандай шұбасыз қараған қоғамның ойлап тапқан категориясы ретінде біржақты айыптай беруден гөрі (әрине оның догмалық постулаттарын ұмытпаймыз) оның реализм теориясынан қаншалықты жырақ кеткенін немесе классикалық реализм талаптарымен қаншалықты жанаса алған тұстарын сараптап көруіміз керек. Нағыз соцреалистер кімдер еді? Социалистік реализм көкейкестілігінен мүлде айрылған, енді біржола тарих қойнауына кеткен, қайтып оралмайтын құбылыс па? Әлде классицистік идеалдарға негізделген саяси генезистегі эклектикалық кездейсоқ дүние ме?

Қазақ әдебиетімізде соцреализмнің әдебиеттің халықтығы, партиялылығы, таптығы, тарихи оптимизм, социалистік гуманизм, интернационализм сияқты қағидалары жүзеге асқан әр түрлі деңгейдегі шығармалар дүниеге келді. Академик С. Қирабаевтың «Жасырмай айтсақ, біздің бүгінгі профессионалды, әлемге танылған әдебиетіміз — сол жылдардың жемісі. Сол жылдар әдебиет жанрларын байытып, жетілдірді», — деген байламына келіспеуге болмайды [4; 12]. Соцреализм бағытындағы ұлт әдебиеті өкілдерін айтпағанның өзінде Томас Мор, Кампанелла, Сен-Симон, Фурье, Оуэн, М. Горький, А. Серафимович, А. Фадеев т.б. утопиялық болса да тарихи прогресті көкседі. Бұлардың әлемдік мәдениетте ірі бағыт болған классицизммен де үйлесетін тұстары болды. Зерттеуші Б. Майтанов: «Ойлап қарасақ, «сыншыл» реализм де, «социалистік» реализм де, ең озық үлгілеріне үнілсек, бір реализм. Ал «социалистік реализмнің» жадағай тәсілге түскен өзара ұқсас шығармаларын «неоклассицизм» терминімен таңбалайық» дейді [5; 323]. Мұның да жаны бар тәрізді. Зерттеуші Н. Жуанышпеков те «социалистік реализм — неоклассицизм» дейді.

Ал «социалистік реализм» деген терминнің өзіне келетін болсақ, одан мүлде ат тонымызды ала қашып, әлдебір құбыжық сияқты көрудің реті жоқ деп білеміз. «Социалистік реализм» көркем әдебиеттегі әлеуметтік талдаудың өзінше принциптерін ұстанған жазушылар шығармашылығындағы ортақ тенденцияларды теориялық тұрғыдан сипаттауға қолданылатын эстетика саласының термині болып ұғынылуы қажет.

Нәтижелер мен олардың талқылануы

Әдебиет теориясы әдебиеттанудың терминологиялық аппаратын жетілдірумен, әдеби дамуға сайтың терминдерді қалыптастырумен айналысады. Әлемдік әдеби үрдістегі ортақ құбылыстар табиғатын тарихи-салыстырмалы тұрғыда қарастыру барысында зерттеушілерді үнемі тығырыққа тіреп отырған терминологиялық мәселелер бар. Мысалы, әлі күнге дейін «әдеби бағыт», «әдеби ағым», «әдеби топ», «әдеби мектеп» түсініктерін бір-бірінің орнына қолданып келе жатқанының куәсіміз.

Кейінгі жылдары тарихи-әдеби және теориялық еңбектерде жаппай қолданысқа еніп кеткен «поэтика» ұғымы «стильді» терминологиядан мүлде ығыстырып шығармаса да, біраз дәлсіздіктер туғызғанын атап өтуіміз қажет. Кей кездердегі ғылыми еңбектерде «әдіс», «стиль», «поэтика» сөздерінің әдебиеттанушылық, лингвистикалық мағыналарына тереңдеп мән бермеушілік те байқалып қалып жүргені жасырын емес. Бұл ұғымдарға арналған фундаменталды еңбектердің, ғалымдардың әлемдік деңгейде мойындалған жұмыстары бар екеніне қарамастан бір-бірінің орнын алмастырып алушылық бой көрсетпей қалмайды. Мысалы, «Абай поэтикасы», «М. Әуезов поэтикасы», «М. Мақатаев поэтикасы» т.б. деген сыңайдағы тіркестер қолданылатын ғылыми еңбектерде олардың көркемдік әдісі, негізінен суреткердің өзіндік стилі мен сол стилі арқылы әдебиет тарихынан алатын орны бағамдалады. Осы сыңайдағы еңбектерде зерттеушілер жазушы шығармашылығын әдебиеттанудың бірнеше категориялары арқылы қарастыруды мақсат тұтады да, суреткер талантын анықтайтын бірнеше критерийлерді «поэтика» ұғымына біріктіре салады.

Өкінішке орай, біздің бұл орайдағы теориялық зерттеулеріміз ұлттық әдебиетті нақты-тарихи тұрғыдан алып зерттеуден көп кешеуілдеп қалды. Реализмді, романтизмді, сентиментализмді, символизмді, натурализмді т.б. бірде әдіс, енді бірде бағыт, ағым немесе стиль деп олардың нақты қай категорияға тиесілі екенін анықтап беруде әлі де көп кедергілер, тұманды жақтары мол.

Әдебиет теориясына арналған еңбектерде аталған ұғымдарды бір-бірімен алмастыра қолдану терминологиялық анықсыздықтар әкеліп соқтырмай қоймайды.

Ғылымда әбден орныққан әдебиеттің тектері — «эпос — лирика — драма» сынды теориялық үштағанды қазір «проза — поэзия — драматургия» үштағаны ығыстырып шығарғаны байқалады. Яғни, мазмұн мен түр ерекшеліктерін жанр шарттарымен тығыз байланыстыра зерттеу тенденциясы белең алды. Өткен ғасырда эпос, лирика, драма тектерінің бір-біріне кірігіп, нақты шекаралары солғынданып бара жатты. Тектер арасындағы байланыс-әсерлерді лирикалық, прозалық, драматургиялық жанрлардың өзара алмасулары жылдамдата түсті. Мысалы, лирика мен прозадағы драматизмнің күшеюі, әңгіме-повестердегі автордың субъективті-эмоционалдық белгілерінің тым айқын көрінуі арқылы прозадағы лиризм ұғымының пайда болуы, сондай жағдайлардың драмалық жанрларда да айшықталуы т.б. Кейінгі кезеңде өмір құбылыстарын игерудің эпикалық, лирикалық, драмалық тәсілдері қабаттаса келіп көркем ой формалары өзгеріске ұшырап жатыр (Мұны әдебиеттің ерте бастауларындағы синкретизммен шатастыруға және болмайды).

Көп өзгерістер әдебиетке модернистік эстетиканың келуімен байланысты. Модернизм қалыпты образды бұзып тіпті абстракцияға айналдырды, дискурсты бұзды, сюжетті тұтастығынан айырды, бейнелеу тіліне батыл эксперименттер жасады. Көркем шығарманы әдеби-теориялық талдауда осы күнге дейін қолданып келе жатқан сюжеттік-композициялық талдау берерін беріп болғанға ұқсайды. Өйткені кейінгі буын қаламгерлерінде классикалық, эпикалық сюжет түрлері жоқтың қасына айналды. Әуелі салдары айтылып, сосын себептері термеленетін немесе салдары мүлде айтылмайтын фрагментарлы сюжетті шығармалар қатары көбеюде. Тіпті логикалық тұтастықтан мүлде айрылған коллаж сипатындағы сюжеттер кездеседі. Ең бастысы сюжет жанрды құраушы негізгі категория екеніне күман туа бастады.

Бұрын автор — мәтін — оқырман тізбегі біртұтас қарастырылса, қазіргі әлемдік әдіснамада бұл ұғымдар автономдық мағынаға ие болды. Көркем шығарма мәтінінің автордан тәуелсізденуі, «автордың өлімі» сияқты түсініктер ғылыми айналымға түсіп үлгерді. Яғни әлемдік теориялық әдебиеттануда көркем шығарманы мәтін деп қарастыруға анық ойысу байқалады. Керек десеніз, постмодернизм теорияшылары қаламгер мен оқырманды бір деңгейден қарастырады.

Әдебиеттану ғылымы басқа ғылым салаларымен тығыз байланыста әрекет жасайды. Кейінгі уақытта тіпті аса дәлдікке қарай ұмтылған әдебиеттануда кибернетикалық әдістеме деген де бар. Мәтін машинаға (компьютерге) арнайы бағдарлама енгізу арқылы тексеріледі. Мысалы, «Илиада» мен «Одиссея» бір автордың қолынан шыққаны осылайша дәлелденді. М. Шолоховтың «Тынық

Донының» авторлығы (Крюковтыкі делінген) турасындағы дау-дамайды шешуде де осы тәсілге жүгінгені белгілі. Әрине мұндай ғылым салаларының жетістіктерін пайдаланғанымен, әдебиеттанудың өзіндік әдістемелерін жоққа шығара алмайды.

Көркем ойлау ерекшеліктерінің заңдылықтарын тануда ең бастысы — лингвистика. Бұрыннан-ақ әдебиеттанушы мен тілтанушының ортақ зерттеу алаңы, яғни кондоминимумы болатын. Олар баяндау, троп пен фигура, стиль т.б. Ал қазіргі таңда тіл білімі мен әдебиеттану әдістемелері бұрын-соңды болмаған жақындықты басынан өткеруде. Онсыз да әлсіз шекара солғынданып бара жатыр. Қазір лингвистика көркем шығарма стилін зерттеуде бізді тың әдіснамаға бағыттап, әдістемелік идеялар ұсынып отыр. Тіпті құрылымдық лингвистика мектебі құрылымдық-семиотикалық әдебиеттануға серпін беріп отыр.

Мәтінді белгілі бір құрылым ретінде қарастыратын қазіргі мәтін лингвистикасы біршама дамып кетті деп айта аламыз. Мәтінді талдау мен зерттеуде лингвистиканың бұл жас саласы бізге біраз әдістемелерге жүгінуімізге айрықша ықпал етуде. Яғни мәтін теориясында бірлесе атқаратын, күш жұмылдыра қарастыратын жаңа теориялық мәселелер алдымыздан шығуда. Я болмаса, әдебиеттанушының өзі лингвистиканың жаңа бағыттарын игеріп, әмбебап зерттеушіге айналуы тиіс. Онсыз мәтінді сөйлеу әрекетінің шығармашылық нәтижесі ретінде қарау, концептуалдық мәнін ашу мүмкін емес. Мысалы, интертекст, цитация, реминисценция, нарратив, аллюзия т.б. ұғымдар тіл білімі мен әдебиеттану қапталдаса қарастыратын жалпы филологиялық категориялар. Әсіресе алғашқы мәтіндер мен кейінгі мәтіндердің қарым-қатынасынан туындайтын мәселелер постмодернистік нышан танытқан шығармаларда айрықша маңызға ие.

Қазақ әдебиетінде постмодернизм бар ма? — деген сауалға әр түрлі жауаптар беріліп жүр. Ол пікірлерде бірізділік байқалмайды. Оның теориялық аспектілеріне келгенде де қарама-қайшылықты көзқарастарға тап боласыз.

Итальяндық философ, семиотик Умберто Эконың (атақты «Имя Розы» романының авторы) «меніңше постмодернист» деген терминді біреуді мақтағанда қолданатын болдық. Сонымен қатар, оны өткен ғасырларға қарай тартып бара жатырмыз. Әуелде бұл термин соңғы жиырма жылдағы, кеше ғана өткен ғасырдағы қаламгерлерге арналатын, бара-бара XX ғасырдың басына апардық, келешекте постмодернизм категориясы Гомерді де қамтитын болады» деп жазғаны бар [6; 460].

Сондай-ақ, постмодернизм 1970–80 жылдары негізінен Батыс елдерінің мәдени-рухани өміріне қатысты айтылатын. Постмодернизмнің кешегі кеңестік елдер әдебиетіне байланысты сөз бола бастауы 1990 жылдардың еншісіне тиеді. Бірақ постмодернизмнің тұжырымдамасы толық аяқталып, анықтамасы қалыптасып біткен деуге негіздер әлі жоқ. Жуық арада ортақ түйін, келіскен теориялық тұжырымдар болмайтындай. Жанрлық шарттардың бұзыла бастауы да осы постмодернистер тұсында. Өйткені олар үшін қандай да бір конон жазушыны тәуелділікке алып келеді. Сондықтан да оларда айқын бір стиль ұстану бола бермейді.

Алайда әлемдік көркем ой дамуының соңғы кезеңінде пайда болған мәдени-эстетикалық, танымдық құбылыстардан қазақ әдебиеті мүлдем сырт тұрмауы себепті, үлкен мән иелене алмаса да модернизммен қатар постмодернистік құбылыстар да ұлттық әдебиетімізден орын тебе бастады. Әлемдік рухани-мәдени үдеріс қалыптастырған құндылықтарға ортақтасу арқылы ұлттық әдебиеттен модернизмді постмодернистік поэтикамен ұштастыра бастаушылық ұмтылыстарды танимыз. Әрине, қазақ әдебиетінде постмодернизм дәстүрлі поэтикалық құрылымдарды ығыстырып шығарған аса қуатты ағымға айналып үлгерген жоқ. Алайда ол құбылыстың бар екенін, рухани ықпалын үдете беруі мүмкін екенін жоққа шығаруға болмайды.

Қорытынды

Тұжыра айтар болсақ, әдебиет теориясының дамуына орай кей әдіснамалық ұстанымдар белгілі бір әдіснамалардың теориялық және қолданбалы маңызын төмендетті. Алайда қандай филолог болмасын өзіне дейінгі әдебиеттану әдістемелерін толық меңгеруге тиіс. Ғылымда тек белгілі бір әдіснама қанша жерден әмбебап болса да басымдық таныта алмайды. Сөз өнерінің эстетикалық қуатын және мүмкіндігін танып білу өте қиын іс. Еуропацентристік әдебиеттану Шығыстың әдебиеттану тарихы мен әдіснамасымен санаса бермейді. Сондықтан да бізде ғылыми мектептердің алуан түрі қалыптасуы тиіс. Әрбір университеттер мен ғылыми мекемелер өздерінің мектебін қалыптастыруы керек.

Әдебиеттанушы ең бастысы тек қана көркем мәтінмен жұмыс жасауы тиіс. Мәселенің жан-жақты қарастырылуы керек шығар, алайда әдеби нысанның тарихы мен оның айналасындағы жанама

фактілерге айналсоқтауы тек кедергі ғана келтіреді. «Ашылған американы» ашып, ойлап табылған «велосипедті» құрастыру қажет емес.

Қазіргі әдебиетті зерттеу мен оқытудың басты әдіснамалық мұраты — шығармашылық үдерістің қос мәнін: әдебиет дамуындағы жаһандық құбылыстар мен ұлттық әдебиеттер арасындағы ортақ тенденцияларды қаперде ұстау. Біршама ілгерілеп келе жатқан Тәуелсіздік жылдарындағы әдебиеттану поэтикалық заңдылықтардың антропологиялық болмысына басты бағдар ұстана отырып дамуы қажет.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Байтұрсынов А. Әдебиет танытқыш / А. Байтұрсынов. — Алматы: Атамұра, 2003. — 208 б.
- 2 Тілешев Е. Суреткер және көркемдік әдіс / Е. Тілешев. — Алматы: Арқас, 2005. — 278 б.
- 3 Қабдолов З. Таңдамалы шығармалары. Т. 2 / З. Қабдолов. — Алматы: Санат, 2003. — 528 б.
- 4 Қирабаев С. Көп томдық шығармалар жинағы. Т. 8 / С. Қирабаев. — Алматы: «Қазығұрт» баспасы, 2007. — 448 б.
- 5 Майтанов Б. Әдебиет теориясының қазіргі жағдайы / Б. Майтанов // Қазақ әдебиеті. — 2001. — № 20.
- 6 Эко У. Имя розы: роман / У. Эко; пер. с итал. Е. Костюкович. — М.: Астрель; CORPUS, 2013. — 672 с.

Ж.Ж. Жарылғапов

Методологические проблемы изучения и преподавания национальной литературы в высшей школе

В статье рассмотрены методологические проблемы изучения и преподавания современной национальной литературы в вузе. Определены научно-методологические, учебно-методические концепции, идущие из советских времен, не отвечающие современным требованиям. С обретением Казахстаном Независимости формирование новых подходов к национальным ценностям, в том числе к литературному наследию, его освоению и преподаванию — одна из важнейших проблем, совместно решаемых педагогикой и литературоведением. Стремительный процесс глобализации предъявляет свои требования. Автор статьи предложены пути решения актуальных проблем изучения казахской литературы в контексте мировой литературы. Проведен анализ сформированных методологий различных научных школ, значимости междисциплинарных связей в определении тенденций между мировыми явлениями и национальной литературой.

Ключевые слова: литературоведение, казахская литература, методология, метод, теория литературы, художественный текст, модернизм, постмодернизм, научные школы, литературные жанры.

Zh.Zh. Zharylgapov

Methodological problems of studying and teaching national literature in higher education

The article deals with the methodological problems of studying and teaching modern national literature at the university. There are still scientific and methodological, educational and methodological methods from Soviet times that do not meet modern requirements. Thus, currently, one of the paramount problems in Kazakhstan higher education jointly solved by pedagogy and literary studies is the formation of new approaches to teaching and developing national values, including literary heritage. The rapid process of globalization imposes its own requirements. The author suggests ways to solve topical problems of studying Kazakh literature in the context of world literature. The analysis of the formed methodologies of various scientific schools and the importance of interdisciplinary connections in determining trends between world phenomena and national literature is carried out.

Keywords: literary studies, Kazakh literature, methodology, method, theory of literature, literary text, modernism, postmodernism, scientific schools, literary genres.

References

- 1 Baitursynov, A. (2003). *Adebiet tanytqysh [Literary critic]*. Almaty: Atamura [in Kazakh].
- 2 Tileshev, E. (2005). *Suretker zhane korkemdik adis [Artist and artistic method]*. Almaty: Arqas [in Kazakh].
- 3 Qabdolov, Z. (2003). *Tandamaly shygarmalar [Works of tadamali]*. Vol. 2. Almaty: Sanat [in Kazakh].
- 4 Qirabayev, S. (2007). *Kop tomdyq shygarmalar zhinagy [A collection of multi-volume works]*. Vol. 8. Almaty: Qazygurt [in Kazakh].
- 5 Maitanov, B. (2001). *Adebiet teoriasynyn qazirgi zhagdaiy [The current state of literary theory]*. *Qazaq adebiyeti — Kazakh literature* [in Kazakh].
- 6 Eko, U. (2013). *Imia rozy [Rose's name]*. (Ye. Kostiukovich, Trans). Moscow: Astrel; CORPUS [in Russian].

G.Y. Yengsebay*, A.S. Demchenko

*Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan
(E-mail: gulnazensebay@gmail.com, alenchika@mail.ru)*

Organization of student teamwork using interactive Trello technologies in order to effectively use educational resources and improve literary competencies

This article considers the possibility of applying a team style of training based on the method of training cases using the Trello web-service based on the Japanese Kanban system. We study the possibility of involving university students in joint work on large projects using the Trello web service to teach teamwork skills and parallel independent search for resources and a creative approach to solving the tasks set by the teacher. From this point of view, the author's study takes place through different levels of text analysis on the example of V. Astafyev's stories "The Autumn Sorrows and Joys" and "The Last Bow", and sets the prospect of studying other types of texts, "Dreams of the Cursed" by A. Zhaksylykov and "The School for Fools" by Sasha Sokolov. A comprehensive approach to the study of the text makes it possible to develop the literary competencies of students, fill the maximum lacunae in knowledge, and attract each student to work in the project.

Keywords: educational cases, case technologies, Kanban method, Trello board, e-learning, network educational resources, dominant works, individual author's picture of the world, literary analysis of the text, V. Astafyev "The Last Bow".

Introduction

Because of COVID-19 most part of the students, including high school students, had to study online, which led to the fact that almost all students have poor basic training – both in the field of language and literature. Currently, university teachers face with a plenty of problems in the educational process. It often happens that even after returning to the traditional format of the educational process if one student gets a positive COVID-19 result then a whole group of students have to go online again. The alternation of online-offline formats creates unclear norms of a learning environment; students explain their academic inertia "I didn't do it because I didn't understand it" which slows down the educational process. Thus, teachers have to repeat all previous lessons, thus, spending more time than they should.

In this regard, it seems that the most effective solution is to introduce an online group for 2-3 seminars per semester. The advantage of this solution is that this group – based on a Trello board – functions whether the training is online or offline. Trello is also available for iPhone and Android operating systems, which makes it easier for both students and teachers to access the common Trello board.

Accessible to any user on the Internet, the Trello web service is built on the popular Japanese Kanban method based on the division of tasks, the transparency of results, and saving labor resources. Such an approach to the educational process is justified by the fact that modern students and teachers of the Republic of Kazakhstan are tasked with making the education system the most efficient according to the message of the President of the Republic of Kazakhstan Kassym-Jomart Tokayev [1]. One of the main tasks set by the President is the development of science. It is necessary to teach students not only the basics of philology and literature, but also the ability to work both individually and in a team, saving their strength in the process and effectively using the available material, as well as quickly finding a new one. The collection and analysis of information, the ability to listen to classmates and quickly respond to a change in the paradigm of existing knowledge develops critical thinking and prepares an expert specialist with broad knowledge and necessary skills in a much shorter time compared to students learning with the principle of "every man for himself" without sharing the knowledge or information obtained with others. The article considers the learning process as a team game, when all students work on the material, leaving their achievements open to the teacher and fellow students, since the main goal is not to earn as many points as possible individually, but to come to

* Corresponding author's e-mail: gulnazensebay@gmail.com

the exam as well-prepared as possible together. In any case, inactive students with this method of teaching will stand out, and the teacher will be able to decide the academic fate of the lagging behind.

In addition to improving academic literacy and literary and research competencies, it is important for modern young professionals to be able to use innovative technologies and work individually and in a team, offline and online. The remote offices have long been a common type of work organizations in the modern world, when employees of one company work from different parts of the planet, administrated by one manager, for example, TeamViewer. Thus, using the method of literary cases in the Trello web server is improving not only academic, but also personal, professional competencies of students.

Material and methods

Two stories by V. Astafyev, “The Autumn Sorrows and Joys” and “The Last Bow” [2], were taken as the material of the study. We used the described method of creating training cases on the Trello web server to study V. Astafyev's style, features of the author's individual picture of the world, his place among the literature of the 20th century, ideas, goals, and help students cover the material of several lectures in one seminar, teach them both individual and team work, critical thinking and the ability to transform oral responses into written text and vice versa.

It is worth considering the advantages of the technological and activity approach in this study, as well as the combination of heuristic methods with traditional logical-epistemological ones. In other words, we use creative, organizational activity, heuristic methods with the logic, analysis, and discussing practical results during the creation of the method of educational literary cases on the Trello board.

Literature review

The works [3], [4], and [5] provide thoroughly information on the use of the project method and the case study method in education.

This article describes the experience of the project-based learning method using the case method and innovative methods and Trello web service based on teaching literary students. The method of teaching students the literature and philology through cases and the Trello board differs from the same method used in teaching psychology students and medical students in that for doctors and psychologists, a case is a specific disease or a clinical case in a patient, and the correct solution is the correct diagnosis. For philology students, a case is a task set by a teacher, e.g., the study of V. Astafyev's work. The “correct diagnosis” in this case is the consolidation of knowledge about the author and the practical application of students' literary competencies. The more such projects, the better students begin to understand the essence of literary analysis and its difference from linguistic and philological ones.

Results and discussion

After analyzing the results of working with Trello and the method of literary teaching cases, the strengths and weaknesses of this method, the difficulties that a teacher may encounter, and the possibility of using this method to teach students of philology and literature to more complex literary methods of text analysis.

We examine the stories of V. Astafyev “The Autumn Sorrows and Joys” and “The Last Bow” applying the method of literary case.

The case structure consists of three sections. The first section is a clearly articulated “Learning Objective” with a specific deadline date. The second section is “Theoretical information”; it is usually a list of references. The redundancy of information in this section is necessary for the formation of the student's skill of independent work planning, a creative approach to solving the tasks. The third section is “Examples”; sometimes it can be a file with the work of students of the previous year on a similar topic or an analysis of a sample text written by a teacher.

The study case method assumes that students study the writer on the example of one or two works in various sections. That is, one group or several groups of students study the selected works from several points of view at once.

The following cases are offered to students in Trello:

- 1) “The history of the creation of the work”;
- 2) “Dominants of the work”;
- 3) “Narrative analysis of the work”;
- 4) “Individual-author's picture of the world”.

Each of these cases involves in-depth work on the author's biography, issue, idea, style, vocabulary, phonetics, narration, discourse, while the division of tasks into cases gives students an understanding that the

precise result can be achieved only by working in a group with each other, not copying each other, but putting their part of the work into a common idea — to understand the individual author's picture of the world, learn to work with literary terms, make an independent analysis, discuss the results and, if necessary, correct them — which generally raises the literary competence of students to a high level.

The literary competencies of young professionals, philologists and literary critics should include the ability to think critically, understand the connections between cases given by teachers during lessons. Figure 1 demonstrates the case “Dominants of the text”.

It is also important for young scholars to understand the difference between text analysis familiar from school experience, where there is a lot of philology in general and linguistics in particular, and complex literary analysis proper, which about the modern researcher V.I. Tyupa writes: “... the analysis of a literary work, substantiating its explanations and interpretations, presupposes an agreed unity of (a) fixing the observations on its text, (b) systematizing these observations and some (c) identifications of a given artistic whole. However, one should not think that any judgments about a work that belong to one of the listed levels of scientific knowledge can be classified as literary analysis. Many judgments of this kind are only comments on the text — more or less depth of penetration, more or less of comprehensiveness, or more or less of heuristic significance. The analysis of a literary text can be carried out in two main strategies: scientific description and scientific identification. In the first case, a consistent movement is carried out from fixing the ingredients of the phenomenon under study to its identification. This path involves the search for the integrity of the whole in the composition of its parts. The accuracy and evidence of descriptive analysis is higher than identification analysis, however, its application to large texts is technically difficult due to its laboriousness” [6; 12, 13].

According to some practical experiences, university students during the text analysis should use something familiar to move from common text analysis to complex literary analysis gradually. Thus, many researchers propose this approach during the text analysis. For example, V.I. Tyupa proposes semio-aesthetic analysis, mode analysis, genre communicative strategies, aesthetic modality, integrative cycles, and so on.

When examining “The Last Bow” by V. Astafyev we introduce three cases familiar to students – and only “Narrative Analysis of the Work” is not familiar to everyone since in a number of universities narratology is not taught as a separate discipline, or is given only on senior years.

Young scientists, as they get their education, should understand the difference between scientific thinking, operating with facts, and the reader's perception of the text, operating with feelings (fantasies [6; 9]), and fully understand the modes of scientific character:

1. Fixation;
2. Systematization;
3. Identification;
4. Explanation;
5. Conceptualization (Interpretation) [6; 8–11].

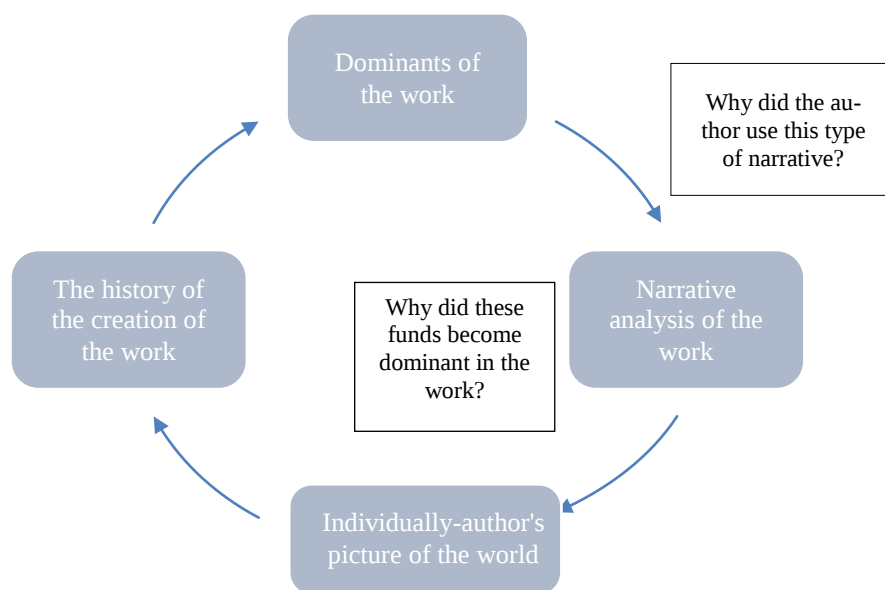

Figure 1. Case “Dominants of the text”

In turn, the Trello board gives the teacher the opportunity to evaluate both the contribution of a certain group of students, their ability to work together, and the individual academic abilities of each student, to form strong, weak or mixed teams within the same group in the future, thereby pulling up those who are lagging behind or returning to the learning process of uninvolved students. Correspondence with a whole group or with one student is also possible – if there is not enough time at the seminar, the ability to make comments in writing helps a lot.

To fully solve their case, students distribute educational literature and tasks among themselves, first they get acquainted with theoretical literature, then, based on given examples they complete each task.

For example, let us analyze the case “Dominants of the work”.

When creating a case, the teacher writes down on the Trello board the names of the students who will work with this case, then the students themselves distribute their tasks and workloads and sign the submitted papers themselves.

In section “Learning task”, the teacher places the following information as a separate Word file.

The dominant is the dominant idea (concept, image, meaning, etc.) in the work. What seems the main thing is main after the reading. The dominant can be the visual and expressive means of the language, the concept, the archetype. There are also aesthetic dominants. For example, Tyupa V.I. analyzes the poem “To Chaadaev” in this way: “The heroic dominant of Pushkin’s “To Chaadaev” (1818) directs the self-determination of the lyrical “we” along the path of liberation from the false boundaries of existence, acquiring a superpersonal assignment as a true role boundary (“Fatherland let us listen to the calling”) and, in the long term, the final coincidence with it, when “on the ruins of autocracy / They will write our names!”. In the heroic system of values, writing one’s name in the tablets of the world order means becoming a full-fledged personality” [6; 189].

After you have read two stories by V. Astafyev, “The Autumn Sorrows and Joys” and “The Last Bow”, answer the following questions:

1. Why and for what purpose were these two stories by V. Astafyev chosen from the many stories that make up the story “The Last Bow”?

2. What is common and what is the difference between the characters of these two stories?

3. Read these stories at least twice. On the second reading, as a reader, literary and stylistic markers of this work should already be formed in you: you intuitively catch the dominants, that is, what a competent reader and literary researcher notices in the first place – features of language, style, composition, description of characters and narrative, images, ideas. That is, what is fixed and subsequently pops up in your mind at the mention of the prose of V. Astafyev and specifically his story “The Last Bow”.

4. Make a choice - which dominants of V. Astafyev’s work “The Last Bow” you will describe (the number of dominants - according to the number of students in this team). Write a good, evidence-based rationale for your choice.

For example: V. Astafyev in his works, according to researchers L.N. Paderina, Z. Matyusheva, I.A. Podyukov, A.A. Gagaev, P.A. Gagaev, L.G. Samotik, V.N. Ovcharova, M. Perkiyomiaki, uses a branched figurative system of the Russian language - comparisons, metaphors, descriptions, etc., thus, one of the dominants of his language style is the widespread use of metaphors.

1) Metaphors are my dominant in the report on the language of V. Astafyev’s story “The Last Bow”.

Examples:

“Grandfather smoked his cigarette, crumpled it with a shoe cover, sighed guiltily, as if he were not saying goodbye to a garden that had served its purpose, but leaving a living sick friend: the whole garden was chilly, disheveled, in patches of cabbage leaves, with occasional heaps of potato tops, with naked, disheveled bushes sow thistle and hawk, with piercing, crumpled borders, with orphan blackening bird cherry” (up to 5 examples).

2) Dialectisms and colloquial words are dominant in the report on the language of V. Astafyev’s story “The Last Bow”.

Examples:

“For a whole week, sometimes two, a clatter of cuts scattered throughout the village, women scurried out of the consumer house, hiding scales under their half-huts, the peasants, driven out of the huts, crowded around the threshing floor or near an abandoned magazine, smoked fresh tobacco, scooping a pinch from each other from pouches, they talked solidly about threshing, about catching squirrels, about the toboggan run, what was about to come, what types and rumors about the market and market prices in the city” (up to 5 examples).

2) In the "Theoretical Information" section, you can list several authors or divide them into basic and additional literature:

- T.A. Demidova, L.M. Gritsenko. "Methodology for a complex description of idiostyle in the aspect of the theory of imagery";

- D.S. Likhachev. "The inner world of a work of art";
- M.L. Gasparov. "Again clouds over me..." Method of analysis;
- M.L. Gasparov. "Philology as morality";
- R.O. Jacobson. "In Search of the Essence of Language";
- R.O. Jacobson. "Linguistics and poetics";
- Yu.M. Lotman. "Analysis of the poetic text";
- M.M. Bakhtin. "The problem of the text in linguistics, philology and other humanities";
- Yu.V. Mann. "Author and Narrative";
- N.S. Bolotnova. "Philological analysis of the text";
- V.P. Belyanin. "Fundamentals of Psycholinguistic Diagnostics" (Models of the World in Literature);
- L.G. Babenko, Yu.V. Kazarin. "Linguistic analysis of literary text".

3) Section "Examples" is examples of dominants in the writer's work.

The teacher himself decides what literature and what examples to give to students. Considering the final goal of teaching, i.e., to increase the literary competence of students, teacher sets the vector with examples to teach them to peer into the text and think about the text.

Let us analyze the following passages:

1) "At the end of autumn, when the forests are already bare, and the mountains on either side of the Yenisei seem higher, more enormous, and the Yenisei itself, which in September was still lightened to the bottom stone, will be taken from the bottom by sleepy water, and frost will come through the empty gardens, in our village there comes a short but stormy time, the time for cutting cabbage.

Harvesting cabbage for the long Siberian winter, for large Chaldon families, is a thorough business, requiring annual preparation, and therefore I will tell the story of cabbage cutting thoroughly, from afar.

Potatoes in the gardens are dug up, dried and poured underground for food, underground for seeds and sale. Carrots, rutabaga, beets are also cut out, even radishes, with their blunt snouts breaking through the edges of the ridges, are pulled out, and their piebald, portly bodies rest in the twilight of the basement on top of any other vegetable. People talk about this vegetable somehow with a sneer: "Why the devil is not joking, now the radish is in the market! In the post - radish tail! But they can't do without it, especially after parties and in case of illness, when it is necessary to strengthen the spirit and strength" ("The Autumn Sorrows and Joys").

2) "I made my way to our house with my back. I wanted to be the first to meet my grandmother, and that's why I didn't go down the street. The old, bare poles in our and neighboring gardens crumbled, where the stakes should have been, sticking out props, twigs, plank fragments. The vegetable gardens themselves were squeezed by insolent, freely overgrown boundaries. Our garden, especially from the ridges, was so crushed with folly that I noticed the beds in it only when, having fastened last year's burdocks on the riding breeches, I made my way to the bathhouse, from which the roof had fallen, the bathhouse itself no longer smelled of smoke, the door looked like a leaf carbon paper, lay aside, the current grass pierced between the boards. A small paddock of potatoes and beds, with a densely occupied vegetable garden, weeded from the house, the earth was bare black there. And these, as if lost, but still freshly darkening beds, rotten sleigh in the yard, pounded by shoes, a low stack of firewood under the kitchen window testified that people lived in the house.

Suddenly, for some reason, I felt terrified, some unknown force pinned me to the spot, squeezed my throat, and, having overcome myself with difficulty, I moved into the hut, but I also moved timidly, on tip-toe.

The door is open. A lost bumblebee buzzed in the vestibule, and there was a smell of rotten wood. There was almost no paint left on the door and on the porch. Only shreds of it shone in the rubble of the floorboards and on the jambs of the door, and although I walked cautiously, as if I had run over the excess and now was afraid to disturb the cool peace in the old house, the cracked floorboards still stirred and moaned under my boots. And the farther I walked, the more muffled, darker it became in front, the floor sagging, decrepit, eaten by mice in the corners, and more and more tangibly smelled of the pretense of wood, the moldiness of the underground" ("The Last Bow").

Questions and tasks:

What season is described in these passages?

What dominant do you see in the text? (Answers may be different, but let us focus on the dominant image of the garden as an indicator of how the characters live and what tone the author sets for the work, describing the garden near the house).

It is obvious that both texts are autumn. In the first text, at the phonetic level, a lot of the sound “o” is heard: mountains, autumn, naked, huge, bottom, etc. That is, the author, already at the level of the scale, introduces the reader to autumn chilly weather, when it rains and damp.

In the second text, the author does not have the task of introducing the reader into this state. Here is another beginning – “Backs...” – the first word of this text. There is no longer prosperity – with the very first word, a picture of dilapidated housing and a meager garden is drawn, which goes right from the door – so as not to go far.

Next, compare the vocabulary of the two texts and the description of the garden.

Table 1

The comparison of “The Autumn Sorrows and Joys” and “The Last Bow”

“The Autumn Sorrows and Joys”	“The Last Bow”
frost will come through the empty gardens Potatoes are dug up in the gardens Carrots, rutabaga, beets are also cut out, even radishes... But they cannot do without it (radishes - Auth.), especially after parties and in case of illness.	Old, bare poles in our and neighboring gardens crumbled... Our garden, especially from the ridges, was so squeezed by the foolishness that I noticed the beds in it only when... A small paddock of potatoes and beds, with a densely occupied vegetable garden, weeded from the house, the earth was bare black there. ...as if lost, but still freshly darkening beds... testified that they live in the house.
A brief analysis: there is growth, stability, because there are “big Chaldon families”, because the undergrounds and cellars are filled with crops, it’s time to cut cabbage - this is not a time for one family, but for the whole village, and radish helps after parties and in case of illness, then there is some kind of abundance, rural well-being, a measured life.	A brief analysis: desolation is felt, everything is falling apart from old age and neglect, the ground turns bare black, i.e., there is land, but the owner no longer has the strength to plant more of anything on it. Durnina – local Any weed. There are more weeds in the garden than the beds themselves.

Thus, we conclude that the author introduces the reader and himself into the right mood from the very beginning of the text - although the story is written in such a way that it seems that the author tells the reader artlessly about his small homeland, almost all the stories are in a linear composition, from beginning to end, without literary tricks. However, it does not mean that they are absent in the text at all.

The name of the cases can be different; one can make an in-depth study of any genre, or can give a broad name like “Dominants in the writer's text”. The wide scope of cases is convenient with a large number of students in a group, because a prerequisite is that everyone brings something of their own to the overall study, students cannot copy information from each other and from sources without using citations, because the ability to retell concisely a large amount of information is included in literary competence.

A main problem in combining the method of literary cases and the Trello web service is the organizational part, because sometimes inconvenient situations for teacher or students may occur. Nevertheless, Trello has an intuitive interface, the more practice, the more convenient it is to use the board. However, there is a list of possible inconveniences that the teacher may encounter when using this technique.

1 - Communication Teacher - Student(s). The teacher has to check a large number of student papers, so initially it is worth introducing strict limits on the number of characters, in the design of papers it is imperative to put information in the title of the document – the student's full name, course, case. If necessary, communication can be made private or limited to a certain circle of people.

2 - Failure to meet deadlines or low activity of students on the Trello board. Training according to this method develops another skill that is significant for future young scientists: self-organization. The ability to distribute responsibilities among themselves and build a strategy for opening a case is paramount for managing a team of scientists, therefore, for example, for two weeks, while preparing for a Trello seminar (the fre-

quency of seminars, their volume is controlled by the teacher, but it is better to conduct them more often than less often, because in this way students are constantly in the process of self-education, improving their skills, communicating with classmates and the teacher), it is better to look at the board at the end or at the beginning of lectures in order to fix changes and understand how work on the case is progressing. Students are required to work on the Trello together daily.

3 - If students say they are reading material for an assignment, teacher can ask them to take short notes on a given topic, because notes are useful in preparing for the midterms or final exams.

4 - Creativity is an important skill and should be used as often as possible, but with regard to the Trello board, there should be the "The simpler the better" rule. If it is convenient for someone to draw diagrams by hand, he can lay it out through a photograph. Also, one can use standard Word tools for creating a graph or illustrations. The main thing is that it works for a result.

5 - After a Trello workshop, it is helpful to discuss how the teams did and how well they did. Analysis of the work done and mistakes made makes learning effective.

6 - Whatever the competition between the teams, the most important task is to prepare for the exam, that is, after the Trello seminar is passed on some big topic, homework and examples of text analysis become available to all students in the group. With the seeming injustice or uselessness of such a teaching move (students may not understand why, in their opinion, lagging behind students can use the achievements and notes of more diligent and involved comrades), this is a life scheme, because, as a rule, scientists publish their discoveries and developments for colleagues to use. On the other hand, such transparency eliminates plagiarism – because it is clear which student was the first to come to a particular conclusion, made the best analysis, and read more information.

7 – Incorrect performance of educational tasks is associated with a misunderstanding of what the teacher wrote about this task. Therefore, it is important to give enough examples of the given task in the "Examples" (if necessary, describe in detail, step by step, in the first section ("Learning Task") what exactly the teacher expects from students in the end).

8 – Insufficiently informative feedback. When a student does the work on his own, and a group of students makes efforts to work effectively and smoothly, such moments must be at least briefly announced by the teacher. Not enough good score for the work done - otherwise communication is not established, and the teacher from the Head of several scientific teams turns into an impersonal grading machine.

The difference between the method of literary cases used in the Trello web service and the usual system "lecture – seminar – independent work of a student with a teacher" is as follows:

1. The educational process is not slowed down and does not stop under the influence of lockdowns and transitions to an online learning format;

2. Students have more independent work, but at the same time, the knowledge that if some part of the task is not completed, more than one person will suffer – the whole team – makes them cooperate and at least complete the task to a minimum;

3. Flexibility of the educational process - the teacher selects the learning tasks of the cases for the goals and objectives of the course, and can also form teams based on the academic performance and personal characteristics of students.

4. The system "lecture – seminar – IWST" implies the student's responsibility for personal academic progress, individual work and preparation for exams, while team work on cases adds a spirit of cooperation and collaboration to the individual component, so strong students pull out weak ones, and the weak can no longer hide behind the backs of their classmates and are also forced to join the educational process according to their abilities.

5. Possibility of inclusion. When working at seminars and lectures, students who have physical complications and problems (hearing, vision, fatigue) cannot compete with their physically problem-free peers, while when working on cases in the Trello web server, they can get the help of a teacher: written transcripts of lectures, additional references to the necessary literature, and so on. That is, work on the topic in the way that is most comfortable for them.

When studying postmodern texts, for example, "The School for Fools" by Sasha Sokolov or "Dreams of the Cursed" by A. Zhaksylykov, it is worth adding the cases "Intertextual lines and interpretation" and "Features of the genre", as well as provocative questions "Would you dare to publish this work if you were an editor in a publishing house? Justify your opinion". That is, it all depends on what kind of literary competencies the teacher wants to develop in students using the example of specific texts and how broadly the students of this course are able to think.

In the form of group lessons, it is important that all students read the text of the work, but everyone does only their own work. Because, for example, when analyzing the style or ideological content, motives of a work, students can put forward their own hypotheses about the image of the author, his life, language, how biographical certain facts are, so that the group that deals with the author's autobiography can refute during the general seminar or confirm the hypotheses.

The thing that is convenient for the case method is that they can be performed individually or by forming a group of those students who, for one reason or another, could not participate in the group analysis. In this case, the work of students already completed in the general analysis is moved to the "Example of Solution" section and, importantly, there is a special condition for lagging behind students – examples of work should not be copied.

For the convenience of using Trello boards and to maintain a competitive spirit, when members of one team do not yet see the progress of other teams, a teacher or headman can adjust the level of access for participants: there is full access, partial access and passive access, and boards can be private or public. It is expected that access to all boards for all participants in the same group opens during preparation for exams or as the seminar on a given topic is completed.

Conclusion

The method of literary cases helps the teacher to see the entire group of students in action at once, to understand who invests in the learning process, who does not, and, importantly, there are students who pass written work well, but are not active during oral answers – individual communication with a teacher is possible for such students, which is important for a personal approach to teaching future scientists.

At the same time, there is no need to slow down the educational process to check whether students have memorized the material. For each case, there is a list of questions that can later become the basis for exams or tests, and since everyone has access to the Trello board, the whole group accumulates a base for memorizing answers. Those students whom the teacher marks as inactive both verbally and in writing can be given a neighboring case to solve or given other tasks - or simply reduce the score for underachievement. The volume for submitting a case is also important: the teacher himself sets a limit depending on the number of students and, accordingly, his level of workload.

Short answers are easier to check for anti-plagiarism, and formulating a short answer after processing a lot of information is a valuable skill.

One of the advantages of cases is that students work together and prepare for exams together, while the teacher can track inactive students and guide them in the educational process.

Another advantage is the competitive component. Excitement helps to give all the best to act either as an expert who stands out with knowledge of the literary analysis of the work, or as a strong close-knit group that correctly divided responsibilities in preparing for the case. Students act as literary experts who have done theoretical and practical work.

Depending on the purpose of the teacher, it is possible to create a flexible learning space for mastering terms, methods of analysis, information retrieval, communication, self-organization, management and time management skills, teamwork and responsibility for the information that the student places for his classmates. Optionally, teacher can add teaching skills, when students check essays or analysis of text passages from each other.

Most importantly, work on a case in the Trello web service continues regularly and always, regardless of whether the learning process is online or offline.

References

- 1 Послание Президента Касым-Жомарта Токаева народу Казахстана. Единство народа и системные реформы — прочная основа процветания страны. III. Качественное образование [Электронный ресурс]. — Режим доступа <https://www.akorda.kz/ru/poslanie-glavy-gosudarstva-kasym-zhomarta-tokaeva-narodu-kazakhstan-183048>
- 2 Астафьев В. Последний поклон / В. Астафьев. — М.: Молодая гвардия, 2003.
- 3 Цервино В. Проектное обучение с Trello и путь развития проекта [Электронный ресурс]. — 2015. — Режим доступа <http://blog.trello.com/projectbasedlearningwithprojectleadtheway/>.
- 4 White R. How we use Trello & Google Docs to make UserVoice better every day / R. White. — 2012. — Retrieved from <http://community.uservoice.com/blog/trellogoogledocsproductmanagement/>.
- 5 Зайцев В.Г. Разработка образовательных ресурсов с использованием Web-сервиса Trello / В.Г. Зайцев, А.А. Желтова, Е.В. Тиберикова // Высшее образование в России. — 2016. — № 12 (207). — С. 94–98.

6 Тюпа В.И. Аналитика художественного. (Введение в литературоведческий анализ) / В.И. Тюпа. — М.: Лабиринт; РГГУ, 2001.

Г.Е. Еңсебай, А.С. Демченко

Білім беру ресурстарын тиімді пайдалану және студенттердің әдеби құзыреттілігін арттыру мақсатында интерактивті Trello технологияларын пайдалана отырып, студенттердің топтық жұмысын ұйымдастыру

Мақалада «канбан» жобаларын дамытудың жапондық әдістемесіне негізделген Trello web-сервисінің көмегімен оқыту кейстерінің әдісі негізінде оқытудың командалық стилін қолдану мүмкіндігі қарастырылған. Топтық жұмыс дағдыларын және ресурстарды салыстыра өз бетінше іздеуді және оқытушы қойған мәселелерді шешуде шығармашылық көзқарасты үйрету мақсатында жоғары оқу орнының студенттерін Trello веб- қызметінің көмегімен ірі жобалар бойынша бірлескен жұмысқа тарту мүмкіндігі зерттелген. Осы тұрғыдан алғанда авторды зерттеу В. Астафьевтің «Осенние грусти и радости» және «Последний поклон» әңгімелері мысалында мәтінді әртүрлі деңгейде талдау арқылы жүзеге асады. Сонымен қатар болашақта басқа мәтін типтерін зерттеуді мақсат етіп қойған. Атап айтсақ, А. Жаксылықовтың «Сны окаянных» және С. Соколовтың «Школа для дураков» шығармалары. Мәтінді меңгерудің кешенді тәсілі студенттердің әдеби құзыреттілігін дамытуға және білімдегі олқылықтарды барынша толтыруға және әрбір студентті жобадағы жұмысқа тартуға мүмкіндік береді.

Кілт сөздер: оқыту кейстері, кейс-технологиялар, канбан әдісі, Trello тактасы, электронды оқыту, желілік білім беру ресурстары, шығарманың доминанттары, жеке-авторлық ғаламдық бейне, мәтінді әдебиеттанулық талдау, В. Астафьев «Последний поклон».

Г.Е. Еңсебай, А.С. Демченко

Организация командной работы студентов при помощи интерактивных технологий Trello с целью эффективного использования образовательных ресурсов и повышения литературоведческих компетенций

Настоящая статья рассматривает возможность применения командного стиля обучения на базе метода обучающих кейсов при помощи web-сервиса Trello, основанного на японской методике развития проектов «канбан». Изучена возможность приобщения студентов вузов к совместной работе над большими проектами при использовании web-сервиса Trello с целью обучения навыкам работы в команде и параллельного самостоятельного поиска ресурсов и креативного подхода к решению поставленных преподавателем задач. С этой точки зрения изучение автора происходит посредством разного уровня анализа текста на примере рассказов В. Астафьева «Осенние грусти и радости» и «Последний поклон», а также задается перспектива исследования других типов текстов: «Сны окаянных» А. Жаксылыкова и «Школа для дураков» Саши Соколова. Комплексный подход к изучению текста дает возможность развить литературоведческие компетенции студентов и заполнить по максимуму лакуны в знаниях и привлечь каждого студента к работе в проекте.

Ключевые слова: обучающие кейсы, кейс-технологии, метод «канбан», доска Trello, электронное обучение, сетевые образовательные ресурсы, доминанты произведения, индивидуально-авторская картина мира, литературоведческий анализ текста, В. Астафьев «Последний поклон».

References

- 1 Poslanie Prezidenta Kasym-Zhomarta Tokaeva narodu Kazakhstana. Edinstvo naroda i sistemnye reformy — prochnaia osnova protsvetaniia strany. III. Kachestvennoe obrazovanie [State of the Nation Address by President of the Republic of Kazakhstan Kassym-Jomart Tokayev. Unity of the People and Systemic Reforms is a Solid Foundation for the Nation's Prosperity. III. Quality education]. *akorda.kz*. Retrieved from <https://www.akorda.kz/ru/poslanie-glavy-gosudarstva-kasym-zhomarta-tokaeva-narodu-kazakhstan-183048> [in Russian].
- 2 Astafev, V. (2003). *Poslednii poklon [The Last Bow]*. Moscow: Molodaia gvardiia [in Russian].
- 3 Tservino, B. (2015). *Proektnoe obuchenie s Trello i put razvitiia proekta [Project training with Trello and the path of project development]*. *blog.trello.com*. Retrieved from <http://blog.trello.com/projectbasedlearningwithprojectleadtheway/> [in Russian].
- 4 White, R. (2012). How we use Trello & Google Docs to make UserVoice better every day. *community.uservoice.com*. <http://community.uservoice.com/blog/trellogoogledocsproductmanagement/>

5 Zaitsev, V.G., Zheltova, A.A., & Tiberikova, E.V. (2016). Razrabotka obrazovatelnykh resursov s ispolzovaniem web-servisa Trello [Development of educational resources using the Trello web-service]. *Vysshee obrazovanie v Rossii — Higher education in Russia*, 12 (207), 94–98 [in Russian].

6 Tiupa, V.I. (2001). *Analitika khudozhestvennogo. (Vvedenie v literaturovedcheskii analiz) [Analytics of Art (Introduction to Literary Analysis)]*. Moscow: Labirint; Rossiiskii gosudarstvennyi gumanitarnyi universitet [in Russian].

С.С. Саяхмет*, А.Б. Туманова

*Казахский национальный университет имени Аль-Фараби, Алматы, Казахстан
(E-mail: saya_0608@mail.ru, a.tumanova@inbox.ru)*

Формирование тезауруса языковой личности будущего специалиста-филолога с позиций лингводидактики

Статья посвящена проблеме формирования языковой личности специалиста в условиях модернизации системы образования на современном этапе. В ней изложен краткий обзор научной информации о толковании данного феномена и ее структуры; представлено свое понимание профессиональной языковой личности филолога. Цель — попытка наметить пути формирования языковой личности будущего специалиста-филолога, в частности, его тезауруса. Рассмотрено понятие «профессиональная языковая личность» с позиций лингводидактики. На основе сравнительно-сопоставительного, контекстологического, описательного методов авторами проанализированы образовательные программы бакалавриата филологического факультета Казахского национального университета им. Аль-Фараби «Русский язык и литература». Разработано и проведено анкетирование студентов на знание ими узкоспециальных терминов по направлению «Русский язык» на стартовом, промежуточном и итоговом этапах обучения. Для обоснования полученных результатов исследования и их интерпретации использован количественно-статистический подсчет. Для формирования и совершенствования тезауруса (как отдельного компонента ЯЛ) специалиста-филолога авторами предложено несколько путей: систематизация и комплексность в подаче и усвоении программного материала, разработка системы заданий и упражнений, ролевых игр, повышение мотивации у обучающихся к профессиональному росту. Данная методика может быть применена в процессе формирования тезауруса в рамках любого языка.

Ключевые слова: языковая личность, профессиональная языковая личность, модель, тезаурус, термин, лингводидактика, анкетирование.

Введение

Проблема развития языковой личности с позиций антропоцентризма, речевого поведения человека во всех значимых сферах социальной жизни привлекает пристальное внимание и педагогов, и психологов, и лингвистов и др. Этим объясняется и наш интерес к изучению данной проблемы. Невозможно построить современную модель обучения языку/-ам, не обратившись к теории языковой личности. В настоящее время в научной литературе представлен значительный запас знаний относительно феномена «языковая личность». Языковая личность (далее — ЯЛ) рассматривается учеными с различных позиций (лингводидактический, лингвокультурологический и другие подходы), поэтому не имеет однозначного определения (В.В. Виноградов, Г.И. Богин, Ю.Н. Караулов, Ю.Е. Прохоров, Л.П. Клобукова, В.И. Карасик, О.Б. Сиротина, Т.В. Кочеткова, В.П. Нерознак, Т.Н. Снитко, В.И. Шаховский, А.А. Ворожбитова, Н.К. Фролов и другие).

Традиционно понятие ЯЛ в советском языкознании связано с именем В.В. Виноградова, он ставил перед собой задачу рассмотреть язык художественной литературы во всем многообразии и широте понятия. Под языковой личностью ученый рассматривает образ автора и образ персонажа/-ей [1; 78]. В 80-е гг. прошлого столетия Г.И. Богин, расширив данное понятие, предложил свою модель ЯЛ. Он понимает под языковой личностью субъекта речевой деятельности «как носителя готовности создавать и принимать произведения речи (текстов)» [2; 8]. По определению ученого, отмечается возможность формирования языковой личности в своем интеллектуальном поле деятельности, поскольку в развитии человек уже получает главный опыт создания, восприятия и понимания чужих текстов. Исследователем выделено 5 уровней развития языковой личности: 1. Первый уровень — уровень правильности. 2. Второй уровень — уровень интериоризации. 3. Третий уровень — уровень насыщенности. 4. Четвертый уровень — уровень адекватного выбора. 5. Пятый уровень — уровень адекватного синтеза [2; 8]. Г.И. Богином была изучена языковая личность, в целом, и языковая личность студента как элемента речи, полноправного участника коммуникации, владеющим конкретными знаниями в области филологии, которые позволяли ему кодировать и декодировать тексты разной

*Автор корреспонденции. E-mail: saya_0608@mail.ru

степени информационной насыщенности и ее языкового воплощения. Описав «языковую личность», исследователь рассматривал ее с учетом противоречий, потому что видит в ее формировании и существовании противоречивость, а источник противоречий заложен в факте развития самой языковой личности.

В широкий научный обиход термин «языковая личность» ввел Ю.Н. Караулов, который под ним понимает «совокупность способностей и характеристик человека, обуславливающих создание им речевых произведений (текстов)» [3; 245]. Ученый предложил свою уровневую систему ЯЛ, выделяя в ней три уровня: 1) вербально-семантический, или лексикон личности; 2) лингво-когнитивный, представленный тезаурусом личности; 3) мотивационный, или уровень деятельностно-коммуникативных потребностей, отражающий прагматику личности [3; 238]. Ю.Н. Караулов акцентирует внимание на том, что каждый уровень характеризуется своим набором единиц и отношений между ними, а также отмечает возможность противопоставления уровней одного другому и определенным образом их взаимодействие в речевой деятельности индивида. Такой подход исследователя представил возможные пути изучения ЯЛ с различной степенью обобщения, выделяя разные аспекты изучения ЯЛ, определяющих своеобразие ее существования. Так, например, в науке учеными выделяются: русская ЯЛ (Ю.Н. Караулов), лингводидактическая ЯЛ (Г.И. Богин), ЯЛ и речевая личность (Ю.Е. Прохоров, Л.П. Клобукова), словарная ЯЛ (В.И. Карасик), элитарная ЯЛ (О.Б. Сиротинина, Т.В. Кочеткова), эмоциональная ЯЛ (В.И. Шаховский), профессиональная ЯЛ (А.А. Ворожбитова) и др.

На начало XXI в. ЯЛ как динамический феномен становится объектом интереса ученых. После введения понятия общерусского языкового типа, Ю.Н. Караулов предложил рассматривать ЯЛ в данном аспекте. Общеизвестны следующие пути исследования ЯЛ в развитии: 1) через ассоциативный эксперимент, протяженным во времени; 2) при помощи исследования текстов ЯЛ разных исторических эпох. Первый способ был использован в работе А.К. Агибалова, где изучались закономерности вероятностной организации внутреннего лексикона человека в зависимости от его принадлежности к определенной общности, и созданию модели идиолексикона, которая способна выступать в качестве основы лексического минимума при профессионально-ориентированном обучении русского языка как иностранного [4]. А также применяется метод вербального ассоциативно-частотного ряда А.Н. Леонтьевым, Р.М. Фрумкиной. Процедура исследования заключалась в предъявлении испытуемому набора слов-стимулов из 40 русских существительных с целью произведения операции шкалирования в соответствии с субъективными представлениями об их частотах. Слова-стимулы подобраны таким образом, чтобы список содержал высокочастотные (20) и низкочастотные слова, а также несуществующие (6), так называемые «якорные слова» [5, 6; 40].

Во втором случае изучение ЯЛ осуществляется исследованием вербального ассоциативно-частотного ряда, представленного в письменных источниках, например: материалы эпистолярной ЯЛ Петра Великого (Н.И. Гайнуллина), деловых посланий ЯЛ Ивана Грозного (О.В. Попова). По мнению Н.И. Гайнуллиной, ЯЛ в прошлом возможно восстановить и изучить через письменные тексты, отражающие речевую деятельность человека в прошлом, являющиеся семиотическими построениями, которые собирались длительный промежуток времени. Ученый предлагает два типа языковой личности: реальная ЯЛ и ЯЛ художника слова — писателя, поэта, который реализует в своем творчестве художественную языковую личность» [7; 12].

О.В. Попова, исследовавшая ЯЛ Ивана IV, отмечает, что «коммуникативные предпочтения Ивана Грозного не однородны и по-разному представлены в его языковой личности, а также зависят от того, какую маску в каждой конкретной ситуации он применяет. Маски в языковой личности Ивана Грозного четко определяются и сводятся к определенному набору, эксплицируемому соответствующими языковыми формами... выбор масок и образа адресата зависит не только от коммуникативных целей и намерений Ивана Грозного, но и от адресата, от ситуации, в которой было написано письмо, от политического положения государства, от тона полученного послания и от стремления царя произвести впечатление на слушателей» [8; 13].

Р.С. Ильясова, соглашаясь с определениями ученых, подчеркивает, что ЯЛ — это сложное явление, требующее глубокого анализа и всестороннего наблюдения. Языковая личность — это конкретный человек со своим собственным сознанием, свободной волей, своим сложным внутренним миром и индивидуальным отношением к окружающей среде [9; 33].

А.А. Ворожбитова, опираясь на концепцию Ю.Н. Караулова, предложила собственную идеальную модель специалиста XXI в. По мнению ученого, структурными компонентами модели «являются: *высокая ЛР (ЛР — лингвориторическая компетенция. — Уточнение наше) компетенция* и обще-

образовательная/профессиональная *эрудиция экстралингвистического характера* — соотносятся как форма и содержание *этически ответственной* речемыслительной деятельности, будучи актуализированы *диалогической стратегией* социокультурной коммуникации. По ее утверждению, высокий уровень ЛР компетенции, то есть эффективность работы всех механизмов ее реализации в разных регистрах, режимах, формах коммуникации, стилях, типах и жанрах речи в актуальных речевых событиях разных типов, превращает субъекта речемыслительной деятельности в сильную языковую личность» [10; 88]. По ее определению, профессиональная языковая личность это, в первую очередь, сильная языковая личность (благодаря высокой интегральной ЛР компетенции) демократического, диалогического, поликультурного типа, содержащая в себе этическую ответственность за процессы своей речемыслительной деятельности и необходимую общекультурную, общепрофессиональную и специальную подготовку в области филологического и гуманитарного знания, которая реализуется в сферах науки, образования и культуры» [11; 11].

Приведем еще одно определение ЯЛ из исследований Н.К. Фролова. Он отмечает, что языковую личность для лингвиста можно раскрыть посредством когнитивной оценки речевой культуры, а также фактом осознания человеком собственного мыслительного поведения, знания языка или группы языков. Оба этих составляющих могут стать началом отсчета феномена ЯЛ. «Феномен личности вообще и лингвистической, в частности, таким образом, конкретизируется в сознании аналитика посредством спектра особенного, необычного, богатого, известного, оригинального обладания, речевого наследия» [12; 323].

Обобщая определения о ЯЛ, данные в работах указанных выше ученых, попытаемся изложить свое понимание термина применительно к ЯЛ преподавателя-филолога — это профессиональная ЯЛ, представляющая собой сложную многогранную структуру, она обладает необходимой общенаучной, общекультурной и специальной подготовкой в области филологического образования, проявляет сверхспособности в своей речевой деятельности, формирование модели которой осуществляется на основе способности ЯЛ производить речевые действия и создавать текст/-ы (дискурс) различного типа на лингво-когнитивном уровне, представленном тезаурусом. В своем понимании термина «тезаурус» как словаря узкоспециальных терминов мы соглашаемся с мнением П.В. Стеркенбурга, В. Хуллена о том, что существующие общезыковые тезаурусы, как правило, входят в число ономастических словарей, то есть, в отличие от алфавитных словарей, которые посвящены словам как единицам речи, они представляют связь от понятия к слову, размещая слова в соответствии с их семантической близостью, облегчают достижение словарного запаса, наиболее близкого к предполагаемому значению [13; 142, 143; 14; 13]. Цель данной статьи — наметить пути формирования профессиональной ЯЛ преподавателя-филолога в динамике, в грани ее специальной подготовки посредством углубленной, системной работы над тезаурусом.

Описанная Г.И. Богиним лингводидактическая модель, структурная модель языковой личности, разработанная Ю.Н. Карауловым, и профессиональная ЯЛ, представленная А.А. Ворожбитовой, предусматривают формирование следующих базовых компетенций: общелингвистическую, языковую, коммуникативную, лингвориторическую, профессиональную и общекультурную компетенции и др. Полное описание представленных компетенций выходит за рамки данной статьи. Мы остановимся лишь на описании процесса формирования языковой компетенции, а именно: формирования тезауруса будущего преподавателя русского языка в условиях модернизации системы образования в Казахстане. С 2005 г. на территории республики поэтапно введена многоуровневая кредитная система обучения (бакалавриат–магистратура–докторантура).

Материалы и методы исследования

Научно-методические исследования, касающиеся проблем формирования ЯЛ в процессе профессионального образования, являются актуальными. Выход на проблематику языковой личности более явно отражается в рамках лингводидактики и методики преподавания языков. Еще такие видные ученые, как Ф.И. Буслаев, К.Д. Ушинский, Л.И. Поливанов, Ф.Ф. Фортунатов и другие рассматривали в своих трудах по методике преподавания русского языка задачи формирования и развития языковой личности в процессе обучения.

Наше исследование тесно связано с лингводидактическими аспектами формирования ЯЛ, в связи с этим следует кратко изложить суть понятий дидактики и лингводидактики. В настоящее время в научно-методической литературе имеется множество определений данных понятий. Термин «лингводидактика» ввел в научный обиход Н.М. Шанский в связи с разработкой проблем описания языка в

учебных целях. Лингводидактическое описание включало в себя исследование сходства и различия языков, анализ содержания и структуры изучаемого языка, составление языковых минимумов в целях обучения и ряд других проблем, возникающих на стыке лингвистики и педагогики. По словам ученого, лингводидактику можно понимать как общую теорию обучения языку, которая разрабатывает методологические основы, методика, в свою очередь, более конкретно характеризует процесс обучения языку в определенных условиях его преподавания (частная методика) или раскрывает закономерности обучения языку или группе языков вне конкретных условий его изучения (общая методика) [15; 127]. Обзор научной информации позволил нам представить, как наиболее полное, следующее определение: «Дидактика — это педагогическая теория обучения, дающая научное обоснование его содержания, методов и организационных форм. Дидактика должна дать ответ на два общих вопроса: «Чему учить?» и «Как учить?»» [16; 113].

На сегодняшний день разработке проблем дидактики, лингводидактики посвящено большое количество научных трудов известных российских и казахстанских ученых:

1. Т.М. Балыхина, М.Г. Балыхин, В.И. Байденко, А.А. Бодалев, А.А. Вербицкий, Н.Э. Гусинский, В.В. Давыдов, Т.А. Дмитриева, А.А. Деркач, Н.Н. Романова и другие (проблемы современного образования, направления развития дидактики в высшей школе).

2. Г.А. Вишнякова, Г.И. Володина, И.К. Гапочка, Е.Е. Жуковская, Э.Н. Леонова, Е.И. Мотина, Т.К. Орлова, Н.М. Румянцев, Н.А. Крупченко и другие (проблемы теории и практики преподавания русского языка как средства профессионального общения).

3. Д.Т. Турсунов, Х.А. Бекмухамедова, Х.М. Сайкиев, Н.Н. Шманова, Г.А. Кажигалиева, У.А. Жанпеисова, Б.С. Балгазина, И.И. Халеева, Г.А. Мейрамов, Н.О. Оралбаева, Ж.Х. Салханова и другие (проблемы методики преподавания языка в школах и высших учебных заведениях).

Так, например, Н.А. Крупченко под профессиональной лингводидактикой понимает современную отрасль лингводидактики, основной целью которой является разработка методологии профессионально-ориентированного обучения иностранному языку, формирующую иноязычную профессиональную коммуникативную компетенцию, направленную на характеристику языковой личности специалиста — конструирующий концепт профессиональной лингводидактики (ПЛД). В спектр изучения последнего входят: генезис и принципы, обоснование целей и определение содержания профессионального иноязычного образования, также отбор форм и методов обучения и разработка средств обучения, интегрирующих содержание иностранного языка и специального предмета; выявление специфической компетентности преподавателя иностранного языка для профессиональных целей» [17; 10].

Наблюдения показали, что проблема формирования ЯЛ актуальна не только в школьном образовании, а более глубоко проявляется на «... уровне высшего профессионального образования. По данным возрастной психологии, считается, что именно в этот возрастной период происходит окончательное формирование личности и закладываются основы профессионального общения» [18; 38]. Ю.Н. Иванова замечает, что «речевое развитие студента проявляется в совершенствовании языка, в целом, и всестороннем (языковом, психическом, социальном) овладении ситуативными формами речи» [18; 39]. Так, мы согласны с мнением А.К. Крупченко о том, что «в процессе изучения профессионального языка происходит целенаправленное воздействие на тезаурус обучаемых, который актуализирует аспекты профессиональной языковой личности, так, на нулевом уровне формируются автоматизированные навыки использования типовых конструкций: на первом задача развернуть текст по темам и семантическим полям, кроме этого, сжатие исходного текста до «проблемы»; на втором — использование языковых средств в соответствии с их коммуникативными условиями (использование в конкретной речевой ситуации соответствующей лексики и стиля общения, понятной для всех ее участников)» [17; 11].

Серьезный вклад в развитие казахстанской педагогики внесла профессор М.Р. Кондубаева, являющаяся специалистом по теории и технологии обучения русскому языку во взаимосвязи с казахским и иностранными языками. Ее кандидатская и докторская диссертации посвящены модели двуязычной личности, формирующейся с детства в уникальном языковом пространстве Казахстана. Мариям Рамазановна Кондубаева является первым создателем прикладной интерпретации теории языковой личности и этапов ее становления в результате усвоения терминологического и лексико-семантического минимума, необходимого в профессиональной коммуникативной деятельности двуязычного учителя-словесника. Ученым представлен уникальный способ обучения, формирующий у

филологов не просто умение описывать языки, но также и построение их формальных моделей, необходимых для важнейших областей приложения лингвистических знаний [19; 67].

Изучение и анализ научно-методической литературы по данному вопросу позволяет отметить, что процесс формирования тезауруса как компонента ЯЛ — одна из сложных задач, потому как предполагается процесс формирования навыков распознавания мотивов и установки личности в определенной профессиональной сфере. Выявлено, что овладение суммой знаний о профессиональной картине мира имеет выход на когнитивный (тезаурусный) уровень профессиональной ЯЛ. Учеными-дидактами отмечается, что в процессе подготовки активного участника профессиональной коммуникации, который будет владеть профессиональным языком как средством профессионального общения, считается главным научить взаимопониманию носителя образа мира профессиональной общности с носителем профессионального языкового образа мира (М.Р. Кондубаева, Г.А. Кажигалиева, Ж.Х. Салханова, Р.М. Себепова, Ю.Н. Иванова и другие). Так, например, Ю.Н. Иванова, используя понятия профессиональной языковой картины мира и профессионального тезауруса личности в качестве базы образования профессиональных знаний, утверждает, что «понимание какой-нибудь фразы или текста напрямую зависит от профессионального тезауруса носителя языка, соотношения со своими профессиональными знаниями и нахождения соответствующих их содержанию места в профессиональной картине мира. Вместе с тем можно наблюдать осуществление процесса обучения профессиональному языку путем изменения качественной характеристики профессиональной языковой личности на всех языковых уровнях, которое пополняет содержание на каждом уровне основываясь во взаимосвязи с конкретными целями для некоторых условий обучения» [18; 40]. В этой связи нами изучены образовательные программы по направлению «Русский язык и литература», выявлены профилирующие (обязательные и элективные) дисциплины, направленные на формирование тезауруса преподавателя-филолога в рамках многоуровневой кредитной системы образования (бакалавриат–магистратура–докторантура). Объектом исследования для данной работы является обязательный компонент вузовской программы — предмет «Русский язык», в объеме изучения которого формируется и совершенствуется тезаурус профессиональной языковой личности преподавателя-филолога. Итак, в содержание образовательной программы 6В01703 — «Русский язык и литература» включены следующие дисциплины: «Введение в языкознание»; «Фонетическая система русского языка», «Лексическая и фразеологическая системы русского языка», «Морфологическая и словообразовательная система русского языка», «Синтаксическая система русского языка»; «Прагматический аспект русского языка», «Основы орфографии в школе», «Основы пунктуации в школе», «Орфоэпические нормы русского литературного языка», «Основы лексикографии в школе», «Практическая стилистика»; «Прагматика русского языка», «Русская орфография и пунктуация», «Современная русская лексикография», «Современный русский литературный язык» [20]. Анализ показал, что в процессе выбора студентами профилирующих и элективных дисциплин не всегда соблюдается принцип преемственности и логической последовательности, выявляется определенная степень раздробленности в изучении научных знаний, например, вначале на 2-м курсе студенты проходят дисциплину «Фонетическая система русского языка», а на 3-м — «Орфоэпию» и др.

Для демонстрации процесса формирования тезауруса будущих филологов и выявления возможных результатов нами проведен эксперимент-опрос в динамике среди студентов 1–4 курсов бакалавриата филологического факультета специальности 6В01703 — «Русский язык и литература». С целью осуществления мониторинга выбраны 2 группы испытуемых: 1 группа студентов — обычная, обучающаяся в общепринятом режиме и 2 группа — экспериментальная, в которой студенты обучались в экспериментальном режиме. В экспериментальной группе осуществлялось углубленное, системное изучение узкоспециальных терминов: ведение словников, составление глоссария по каждой дисциплине, выполнение множества упражнений и заданий, направленных на понимание, запоминание и репрезентацию профессиональных терминов в практической деятельности, организация и проведение различных ролевых игр профессионально ориентированного характера и др.

Проведение эксперимента предполагает работу в несколько этапов.

I. Подготовительный этап, включающий следующие виды работ:

1) разработка содержания анкеты и ее электронного формата; 2) организация респондентов и проведение инструктажа; 3) заполнение объективных данных, предусмотренных в анкете.

II. Собственно анкетирование, предполагающее следующие уровни контроля знаний обучающихся:

1. Стартовый контроль (начало 1-го семестра для студентов 1-го курса бакалавриата).

2. Формирующий (промежуточный) контроль (конец IV и VI семестров для студентов для студентов 2–3 курсов бакалавриата);

3. Итоговый контроль (конец VII семестра для студентов 4 курса бакалавриата).

III. Заключительный этап: подведение результатов анкетирования и их интерпретация.

Следует сразу оговорить, что результаты анкетирования, проведенного в обычной группе студентов, показал при сравнении результатов стартового и итогового этапа мониторинга рост в знании специальной лексики в процентном соотношении недостаточно высок. Это явилось основанием для вывода о том, что нужна серьезная работа в этом направлении. В рамках настоящей статьи ограничимся демонстрацией проведения анкетирования-опроса в экспериментальной группе и описания его результатов. Общее количество респондентов составило 20 человек.

Подготовка электронного варианта анкетирования. Анкета создается с помощью сервиса GOOGLE Форм. Анкета заполняется студентами в онлайн-формате по ссылке: <https://forms.gle/aU31tSPLh1MgWRjd9> и в установленное аудиторное время в присутствии преподавателя и экспериментатора. Анкетирование проводится анонимно.

Проведение инструктажа анкетирования. Проводится вводная беседа о теме, целях, значимости опроса, формируя у респондентов мотивацию на участие в анкетировании. Продолжительность опроса устанавливается общим количеством представляемых для определения узкоспециальных терминов в виде слова, словосочетания, краткого оборота речи (от 30–50 мин.).

1. *Стартовый контроль.* Разработка анкеты: методом сплошной выборки и частотности употребления специальных терминов нами выбраны следующие узкоспециальные термины (20): *дополнение, глагол, корень слова, местоимение, наречие, обстоятельство, окончание, определение, предложение, прилагательное, приставка, подлежащее, речь, слово, словосочетание, сказуемое, существительное, суффикс, числительное, язык.*

Анкетирование. Цель анкеты: получить объективные данные о знании определений отдельных узкоспециальных терминов, которые должны входить в активный лексикон первокурсников в объеме образовательной программы по предмету «Русский язык» средней школы.

По завершении стартового контроля проведен количественно-статистический анализ данных, полученных в результате анкетирования. Из 20 опрошенных: 3 студента — ответили правильно (10,5 %), 5 — дали неполный ответ (26,3 %), 12 студентов — дали неправильные ответы (63,2 %).

2. *Промежуточный контроль.* Разработка анкеты: методом сплошной выборки и частотности употребления узкоспециальных терминов междисциплинарного характера нами выбраны следующие 20 слов и оборотов: *антропоцентризм, архетип, высказывание, грамматика, коммуникация, компетентностный подход, культура речи, лексема, литературная критика, литературный язык, мета-язык, методология, морфема, парадигма, практическая стилистика, русская литература, современный русский язык, сложное синтаксическое целое, филология, фонема.*

Анкетирование. Цель анкеты: получить объективные данные о знании определений отдельных узкоспециальных терминов междисциплинарного типа, предположительно составляющих активный лексикон обучающихся данного курса бакалавриата.

По завершении промежуточного контроля проведен количественно-статистический анализ результатов, полученных при опросе. Из 20 опрошенных: 7 студентов — ответили правильно (35 %), 8 — дали неполный ответ (40 %), 5 студентов — дали неправильные ответы (25 %).

3. *Итоговый контроль.* Разработка анкеты: методом сплошной выборки и частотности употребления узкоспециальных терминов профилирующего характера нами выбраны следующие 20 слов и оборотов: *ассоциативный эксперимент, дериватология, дискурс, лексикография, лексикология, лингвокультурология, концепт, концептосфера, концептуальный анализ, морфология, современный русский литературный язык, орфография, орфоэпия, прагматика, пунктуация, синтаксис, тезаурус, терминология, функциональная грамматика, филологический анализ.*

Анкетирование. Цель анкеты: получить объективные данные о знании определений отдельных узкоспециальных терминов по профилю специализации, предположительно составляющих активный лексикон обучающихся данного уровня бакалавриата.

По завершении итогового контроля проведен количественно-статистический анализ данных, полученных в результате анкетирования. Из 20 опрошенных: 15 студентов ответили правильно (75 %), 3 — дали неполный ответ (15 %), 2 студента — дали неправильные ответы (10 %).

Результаты и обсуждение

1. В современное время в систему профессионального образования преподавателя-филолога специальности 6В01703 — «Русский язык и литература» включен ряд профилирующих дисциплин (см. выше). Изучение данных курсов направлено на формирование профессиональной языковой личности, однако результаты проведенного исследования говорят о необходимости конкретизации деятельности обучающихся для достижения поставленных целей обучения. На наш взгляд, последовательность изучения дисциплин по направлению «Русский язык» в вузе целесообразно представить следующим образом: «Современный русский литературный язык» (в продолжение школьного курса «Современный русский язык») → «Фонетическая система русского языка» + «Орфоэпические нормы русского литературного языка» (1 курс, 1 семестр) → «Лексическая и фразеологическая системы русского языка» + «Основы лексикографии в школе» (1 курс, 2 семестр) → «Морфологическая и словообразовательная система русского языка» + «Основы орфографии в школе» (2 курс, 3 семестр) → «Синтаксическая система русского языка» + «Основы пунктуации в школе» (2 курс, 4 семестр); «Введение в языкознание», «Практическая стилистика», «Прагматика русского языка» (3 курс). А также мы предлагаем включить в образовательную программу бакалавриата для полного формирования профессиональной языковой личности следующие дисциплины: «Риторика», «Профессиональный дискурс» (4 курс) и другие курсы на усмотрение вуза. Материалом для формирования и пополнения тезауруса будущего филолога являются учебно-методические комплексы, специальная и дополнительная литература по направлению подготовки обучающихся.

2. В рамках настоящего исследования проведен эксперимент-опрос среди студентов 1–4 курсов бакалавриата с целью выявления уровня знаний специальной терминологии по профилю «Русский язык». Результаты анкетирования в экспериментальной группе позволяют сделать следующие выводы:

1. Результаты стартового контроля показывают, что большое количество студентов 1 курса в начале учебного семестра не знают (не помнят) значение узкоспециальных терминов. Некоторые студенты затрудняются в определении терминов и путаются в изложении сути терминов. Из этого следует вывод: необходима организация системного и углубленного изучения тезауруса. Рекомендуется частое проведение словарных диктантов на знание и повторение терминов.

2. Результаты промежуточного контроля показывают, что большее количество студентов 2–3 курсов не знают (не помнят) значения узкоспециальных терминов междисциплинарного типа. Некоторые студенты затрудняются при определении того или иного термина и поэтому путаются в ответах. Следует вывод: необходима организация системного и углубленного изучения терминологической составляющей ЯЛ будущего специалиста по всем профилирующим дисциплинам.

3. Результаты итогового контроля показывают, что основное количество студентов 4 курса знают значение узкоспециальных терминов, и поэтому определение терминов не вызывает у них затруднений. Следует вывод: целенаправленная работа над формированием тезауруса будущего преподавателя-филолога приводит к высоким результатам образования.

Заключение

Изучение научной литературы, посвященной определению феномена языковой личности (и профессиональной ЯЛ), представляет ЯЛ сложной, многоуровневой системой, включающей в себя разные составляющие (уровни, части, слои, грани, компоненты и др.), которые предусматривают исследования как с позиций лингвистики, лингвокультурологии, лингвосоциологии, так и лингводидактики. Этим и объясняется выбор темы данной статьи.

Таким образом, проведенное исследование позволяет сказать следующее:

1. Рассматривая вслед за Ю.Н. Карауловым ЯЛ как трехуровневую структуру (вербально-семантический, лингвокогнитивный, мотивационно-прагматический), отметим особую важность в формировании языковой компетенции будущего специалиста-филолога на лингвокогнитивном уровне (тезаурус личности). Анализ определенных параметров ЯЛ позволит выявить уровень ее образованности, тип характера и др.

2. Полученные в ходе проведенного эксперимента-опроса результаты и их интерпретация позволяют сказать о том, что есть необходимость проведения дальнейших исследований и разработок в данной сфере деятельности для обеспечения более качественной профессиональной подготовки специалиста-филолога. Совершенствование языковой личности посредством формирования специально-

го словаря обусловлено требованиями современного времени: глобализацией, интеграцией наук и научных направлений, модернизацией системы образования в целом.

3. Для решения рассматриваемой проблемы — формирование тезауруса в процессе обучения будущих специалистов-филологов необходимо: 1) разработать единый системный подход, как в подаче программного материала по специальности, так и в практике учебно-образовательной деятельности в вузе; 2) составить гибкую, субъектно-ориентированную систему мониторинга знаний обучающихся; 3) разработать базу данных в виде различных упражнений и творческих заданий, направленных на самостоятельное изучение специальной терминологии; 4) регулярно поддерживать интерес и мотивацию к обретению профессиональных знаний на всех этапах обучения; 5) опираться на широкий спектр предоставленных дисциплин образовательной программы по направлению специальности, который позволит более полно сформировать содержание профессионального тезауруса.

Список литературы

- 1 Виноградов В.В. О языке художественной прозы / В.В. Виноградов. — М., 1980. — 315 с.
- 2 Богин Г.И. Модель языковой личности в ее отношении к разновидностям текстов: дис. ... д-ра филол. наук: 10.02.19 — «Теория языка» / Г.И. Богин. — Л., 1984. — 354 с.
- 3 Караулов Ю.Н. Русский язык и языковая личность / Ю.Н. Караулов. — 7-е изд. — М.: Изд-во ЛКИ, 2010. — 264 с.
- 4 Агibalов А.К. Вероятностная организация внутреннего лексикона человека: дис. ... канд. филол. наук: 10.02.19 — «Теория языка» / А.К. Агibalов. — СПб.: СПб. гос. ун-т, 1995. — 196 с.
- 5 Леонтьев А.А. Основы психолингвистики / А.А. Леонтьев. — М., 2003. — 287 с.
- 6 Вероятностное прогнозирование речи / под ред. Р.М. Фрумкиной. — М., 1971. — 230 с.
- 7 Гайнуллина Н.И. Языковая личность Петра Великого / Н.И. Гайнуллина. — Алматы: Казак университеті, 2002. — 141 с.
- 8 Попова О.В. Языковая личность Ивана Грозного (на материале деловых посланий): автореф. дис. ... канд. филол. наук: 10.02.01 — «Русский язык» / О.В. Попова. — Омск, 2004. — 20 с.
- 9 Pyasova R.S. Language personality in the context of interaction of language and culture // Научный альманах стран Причерноморья. — 2018. — Т. 16. — № 4. — С. 32–36.
- 10 Ворожбитова А.А. Лингвориторика: самопроектирование сильной языковой личности (схемы, таблицы, алгоритмы, самонастрои): учеб.-метод. пос. / А.А. Ворожбитова. — М.: Ай Пи Ар Медиа, 2020. — 103 с.
- 11 Ворожбитова А.А. Филолог-исследователь как профессиональная языковая личность: лингвориторический подход: учеб. пос. / А.А. Ворожбитова. — Сочи: РИЦ ФГБОУ ВО «СГУ», 2019. — 176 с.
- 12 Фролов Н.К. Избранные работы по языкознанию. — Т. 1. Антропонимика. Русский язык и культура речи / Н.К. Фролов. — Тюмень: Изд-во Тюм. ун-та, 2005. — 509 с.
- 13 Sterkenburg, P.V. Onomasiological Specifications and a Concise History of Onomasiological Dictionaries, A Practical Guide to Lexicography / P.V. Sterkenburg. John Benjamin's Publishing Company. — Amsterdam / Philadelphia. 2003. — P. 142–143.
- 14 Hullen, W. English Dictionaries 800–1700: The Topical Tradition / W. Hullen. — Oxford Clarendon Press, UK, 2006. — 525 p.
- 15 Новый словарь методических терминов и понятий (теория и практика обучения языкам). — М.: Изд-во ИКАР, 2009. — 448 с.
- 16 Педагогика: учеб. пос. / под ред. П.И. Пидкасистого. — М.: Высшее образование, 2006. — 432 с.
- 17 Крупченко А.К. Становление профессиональной лингводидактики как теоретико-методологическая проблема в профессиональном образовании: дис. ... д-ра пед. наук: 13.00.08 — «Теория и методика профессионального образования» / А.К. Крупченко. — М., 2007. — 406 с.
- 18 Иванова Ю.Н. Проблемы формирования языковой личности студентов в процессе обучения / Ю.Н. Иванова // Пед. журн. — 2013. — № 1, 2. — С. 32–47.
- 19 Кондубаева М.Р. Интегральная технология обучения технологии филологическим курсам: метод. реком. / М.Р. Кондубаева. — Алматы, 2012.
- 20 Каталог дисциплин на 2019–2020 учебный год. Образовательная программа 6В01703 — «Русский язык и литература». (Бакалавриат). — Алматы: КазНУ им. аль-Фараби, 2019.

С.С. Саяхмет, А.Б. Туманова

Лингводидактика тұрғысынан болашақ маман-филологтың тілдік тұлғасының тезаурусын қалыптастыруы

Мақала қазіргі кезеңдегі білім беру жүйесін жаңғырту жағдайында маманның тілдік тұлғасын қалыптастыру мәселесіне арналған. Осы феноменді және оның құрылымын түсіндіру туралы ғылыми

акпаратқа қысқаша шолу жасалған; филологтың кәсіби тілдік тұлғасы туралы түсінік ұсынылған. Максаты — болашақ маман-филологтың тілдік тұлғасын, атап айтқанда оның тезаурусын қалыптастыру жолдарын анықтауға тырысу. Лингводидактика тұрғысынан «кәсіби тілдік тұлға» ұғымы қарастырылған. Авторлар салыстырмалы-салғастырмалы, контекстологиялық, сипаттау әдістерінің негізінде әл-Фараби атындағы ҚазҰУ филология факультетінің «Орыс тілі мен әдебиеті» бакалавриатының білім беру бағдарламасын талдаған. Оқудың бастапқы, аралық және қорытынды кезеңдерінде «Орыс тілі» бағыты бойынша тарсалалы пән терминдерін білуі бойынша студенттерге сауалнама әзірленіп, өткізілген. Алынған зерттеу нәтижелерін негіздеу және оларды түсіндіру үшін сандық-статистикалық есептеу қолданылған. Филолог-маманның тезаурусын (ТӘ жеке компоненті ретінде) қалыптастыру және жетілдіру үшін авторлар бірнеше жолдарды ұсынған: бағдарламалық материалды жеткізуде және меңгеруде жүйелілік және кешенділік, тапсырмалар мен жаттығулар, рөлдік ойындар жүйесін әзірлеу, білім алушылардың кәсіби өсуіне деген ынтасын арттыру. Бұл әдісті кез келген тіл аясында тезаурусты қалыптастыру процесінде қолдануға болады.

Кілт сөздер: тілдік тұлға, кәсіби тілдік тұлға, модель, тезаурус, термин, лингводидактика, сауалнама.

S.S. Sayakhmet, A.B. Tumanova

Formation of thesaurus of linguistic personality of the future specialist-philologist from the position of lingo-didactics

The article is devoted to the problem of the formation of the linguistic personality of a specialist in the conditions of modernization of the education system at the present stage. It provides a brief overview of scientific information on the interpretation of this phenomenon and its structure; presents our understanding of the professional linguistic personality of the philologist. This article aims to try to outline the ways of forming the linguistic personality of a future philologist, in particular his thesaurus. The concept of “professional linguistic personality” is considered from the standpoint of linguodidactics. Using comparative, contextual, descriptive methods, the authors analyze the educational programs of the Bachelor of Philology Faculty of Al-Farabi Kazakh National University “Russian language and Literature”. Students take a questionnaire on their knowledge of highly specialized terms in the direction of “Russian language” at the initial, intermediate and final stages of training. To substantiate the study results and their interpretation we use quantitative and statistical calculation. To form and improve the thesaurus (as a separate component of the linguistic personality) of a philologist, the authors suggest several approaches: systematization and complexity in the presentation and assimilation of program material, development of a system of tasks and exercises, role-playing games, and increasing students' motivation for professional growth. These approaches can be applied in the process of forming a thesaurus within any language.

Keywords: linguistic personality, professional linguistic personality, model, thesaurus, term, linguodidactics, questionnaire.

References

- 1 Vinogradov, V.V. (1980). *O yazyke khudozhestvennoi prozy [About the language of fiction]*. Moscow [in Russian].
- 2 Bogin, G.I. (1980). Model yazykovoi lichnosti v ee otnoshenii k raznovidnostiam tekstov [The model of the linguistic personality in its relation to the varieties of texts]. *Doctor's thesis*. Leningrad [in Russian].
- 3 Karaulov, Yu.N. (2010). *Russkii yazyk i yazykovaia lichnost [Russian language and language personality]*. (7th Ed.). Moscow: Izdatelstvo LKI [in Russian].
- 4 Agibalov, A.K. (1995). Veroyatnostnaia organizatsiia vnutrennego leksikona cheloveka [Probabilistic organization of a person's internal lexicon]. *Candidate's thesis*. Saint Petersburg: Sankt Petersburgskii gosudarstvennyi universitet [in Russian].
- 5 Leontev, A.A. (2003). *Osnovy psikholingvistiki [Fundamentals of psycholinguistics]*. Moscow [in Russian].
- 6 Frumkina, R. (Ed.). (1971). *Veroyatnostnoe prognozirovanie rechi [Probabilistic speech prediction]*. Moscow [in Russian].
- 7 Gainullina, N.I. (2002). *Yazykovaia lichnost Petra Velikogo [The linguistic personality of Peter the Great]*. Almaty. Qazaq university [in Russian].
- 8 Popova, O.V. (2004). Yazykovaia lichnost Ivana Groznogo (na materiale delovykh poslanii) [The linguistic personality of Ivan the Terrible (based on the material of business messages)]. *Extended abstract of candidate's thesis*. Omsk [in Russian].
- 9 Ilyasova, R.S. (2018). Language personality in the context of interaction of language and culture. *Nauchnyi almanakh stran Prichernomoria — Scientific Almanac of the Black Sea countries*, 16, 4, 32–36.
- 10 Vorozhbitova, A.A. (2020). *Lingvoritorika: samoproektirovanie silnoi yazykovoi lichnosti (shemy, tablitsy, algoritmy, samonastroi) [Linguistics: self-designing of a strong linguistic personality (schemes, tables, algorithms, attitudes)]*. Moscow: Ai Pi Ar Media [in Russian].
- 11 Vorozhbitova, A.A. (2019). *Filolog-issledovatel kak professionalnaia yazykovaia lichnost: lingvoritoricheskii podkhod: uchebnoe posobie [Philologist-researcher as a professional language personality: study guide]*. Sochi: Federalnoe gosudarstvennoe biudzhethnoe obrazovatelnoe uchrezhdenie vysshego obrazovaniia «Sochinskii gosudarstvennyi universitet» [in Russian].

- 12 Frolov, N.K. (2005). *Izbrannye raboty po yazykoznaniyu. Tom 1. Antroponimika. Russkii yazyk i kultura rechi* [Selected works on linguistics. Vol. 1. Anthroponymy. Russian language and speech culture]. Tyumen: Izdatelstvo Tiumenskogo universiteta [in Russian].
- 13 Sterkenburg, P.V. (2003). Onomasiological Specifications and a Concise History of Onomasiological Dictionaries, A Practical Guide to Lexicography. John Benjamin's Publishing Company. Amsterdam / Philadelphia, 142–143.
- 14 Hullen, W. (2005). *English Dictionaries 800–1700: The Topical Tradition*. Oxford Clarendon Press, UK.
- 15 *Novyi slovar metodicheskikh terminov i poniatii (teoriia i praktika obucheniia yazykam)*. [New Dictionary of methodological terms and concepts (theory and practice of language teaching)]. (2009). Moscow: Izdatelstvo IKAR [in Russian].
- 16 Pidkastyi, P. (Eds.). (2006). *Pedagogika* [Pedagogy]. Moscow: Vysshee obrazovanie [in Russian].
- 17 Krupchenko, A.K. (2007). Stanovlenie professionalnoi lingvodidaktiki kak teoretiko-metodologicheskaya problema v professionalnom obrazovanii [The formation of professional linguodidactics as a theoretical and methodological problem in vocational education]. *Doctor's thesis*. Moscow [in Russian].
- 18 Ivanova, Yu.N. (2013). Problemy formirovaniia yazykovoi lichnosti studentov v protsesse obucheniia [Problems of formation of students' linguistic personality in the learning process]. *Pedagogicheskii zhurnal — Pedagogical Journal*, 1, 2, 32–47 [in Russian].
- 19 Kondubayeva, M.R. (2012). *Integralnaya tekhnologiya obucheniia tekhnologii filologicheskim kursam: Metodicheskie rekomendatsii* [Integral technology of teaching philological courses. Methodological recommendations]. Almaty [in Russian].
- 20 *Katalog distsiplin na 2019–2020 uchebnui god. Obrazovatel'naya programma 6V01703 — «Russkii yazyk i literatura»*. (Bakalavriat) [Catalog of subjects for the 2019–2020 academic year. Specialty “6B01703 — Russian language and literature” (Bachelor)]. Almaty: Al-Farabi Kazakh National University [in Russian].

Рецензия на монографию профессора Софийского университета «Св. Клемент Охридский» М. Йордановой «Лингводидактические особенности обучения падежной системе турецкого языка студентов-болгар»

Монография профессора Софийского университета «Св. Клемент Охридский» М. Йордановой «Лингводидактические особенности обучения падежной системе турецкого языка студентов-болгар» является серьезным научным исследованием, ориентированным на сравнительное изучение падежной системы в современном турецком литературном языке в болгарской аудитории. Явный методический подход к обучению студентов-болгар особенностям использования падежей в турецком языке вызывает интерес, прежде всего, инновационным подходом к обучению тюркскому языку студентов-болгар.

В рецензируемой работе представлены практические рекомендации по обучению студентов одному из тюркских языков, в основу которых заложен комплексный (морфонологический, синтаксический и семантический) подход к классификации локальных и экскреторных падежей изучаемого языка.

Важность работы М. Йордановой заключается, прежде всего, в том, что в современной сравнительной лингводидактике отсутствуют работы по специфике освоения родительного и предложного падежей турецкого языка студентами-болгарами, позволяющими упростить усвоение этих конструкций в образовательном процессе. В связи с этим можно отметить, что рецензируемая нами монография внесет значительный вклад в разработку методических аспектов обучения турецкому языку в болгароязычной аудитории.

Необходимость использования методик сравнительного анализа языковых явлений в разных языках находит важное практико-прагматическое решение в представленных материалах монографии. Неслучайно лингводидактическое моделирование грамматической категории падежа в процессе сравнения языков разной типологии содержит теоретико-прикладное исследование с широким потенциалом внедрения новых практик в процесс обучения студентов-болгар, отдельным частным вопросам тюркологии, например, модель освоения турецкой системы падежей (в частности, предложный и родительный), носителями болгарского языка в образовательных целях.

Монография содержит краткое введение и четыре главы.

Во введении автор обосновывает выбор темы монографического исследования, мотивирует лингводидактический подход и актуальность опоры на родной язык при сравнительном аспекте обучения языкам. Особое внимание уделяется проблемам, с которыми сталкиваются носители болгарского языка при изучении турецкого, поскольку родной и изучаемый языки относятся к разноструктурным, что изначально усложняет процесс усвоения. В этом плане несомненную важность и методическую ценность имеют рекомендуемые дидактические материалы, разработанные и апробированные автором, владеющим турецким языком.

Первая глава «Категория падежа как объект исследования» состоит из трех частей, соответственно «Исторический обзор», «Попытки определения категории падежа» и «Принципы построения падежного минимума». В данном разделе диахронически представлены некоторые языковые традиции и школы, трактующие проблему падежа с разных сторон и позиций с идеей поиска наиболее оптимального подхода в обучении турецкой падежной системе для болгар.

Во второй главе «Современное состояние системы турецкого падежа» рассмотрены примеры изложения и проведен анализ произведений турецких авторов. Обобщая свои впечатления от обзора работ турецких языковедов, М. Йорданова отметила некоторые факты, такие как «отсутствие единой позиции в указании числа падежей в турецкой системе падежей и тенденция к представлению аффиксов, которые сегодня утратили свою продуктивность в качестве маркеров падежей». В качестве су-

ственной проблемы автор отмечает тот факт, что турецкие лингвисты «рассматривают систему падежей современного турецкого языка через призму носителей языка и не учитывают роль сравнительного элемента в моделировании этого сложного грамматического явления».

Третья глава рецензируемой работы «Лингводидактическое моделирование турецкой системы падежей» состоит из двух частей: «Макроструктурный уровень» и «Микроструктурный уровень». Первая из них обобщает зарегистрированные теоретические взгляды на турецкую систему падежей. Во второй части подробно изучены теоретические и практические аспекты обучения двум частным случаям — локальному и раздельному. В качестве аргументов представлены многочисленные примеры из разных источников, иллюстрирующие чрезвычайно широкий спектр ситуаций, в которых используются оба случая.

Четвертая глава книги озаглавлена «Лингводидактические основы обучения и усвоения турецкого локатива и аблатива». Предусмотренные упражнения разбиты автором на разделы: морфофонетические упражнения, синтаксические, коммуникативные и комплексные коммуникативные упражнения. Они не только полностью соответствуют методическим правилам, но и разнообразны, интересны и увлекательны. В них представлены образцы актуального и современного литературного турецкого языка, которым автор владеет безупречно.

Особое внимание уделено двум падежам: местному (предложному) и родительному. Приведены соответствующие примеры с адекватным и правильным переводом на болгарский язык. Рассмотрение специфики местного падежа производится с целью оптимизации процесса ее обучения и освоения.

Особого внимания заслуживает подраздел, в котором подробно рассматриваются вопросы методических аспектов преподавания, отражающие личный многолетний преподавательский опыт автора. Представлены и систематизированы основные способы внедрения грамматической категории падежа в языковую систему: дедуктивный, индуктивный или смешанный.

Прилагаемые схемы и таблицы способствуют быстрому усвоению материала с соблюдением всех дидактических требований.

Считаем, что материалы представленной монографии имеют важное значение для сравнительной лингводидактики еще и потому, что автор корректирует методологические вопросы усвоения турецкого языка носителями болгарского языка и дидактические проблемы обучения, лично практически исследованные и апробированные.

*Хан Н.К., канд. филол. наук, ассоц. проф. кафедры
русского языка и литературы им. проф. Г.А. Мейрамова
Карагандинского университета им. акад. Е.А. Букетова*

АВТОРЛАР ТУРАЛЫ МӘЛІМЕТТЕР СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРАХ INFORMATION ABOUT AUTHORS

- Alshynbayeva, M.A.** — PhD student, Karagandy University of the name of academician E.A. Buketov, Karaganda, Kazakhstan. Corresponding author's e-mail: a_moon86@mail.ru
- Alzhanova, A.Y.** — PhD student, Karagandy University of the name of academician E.A. Buketov, Karaganda, Kazakhstan. Corresponding author's e-mail: happy-ainura@mail.ru
- Amangeldi, M.D.** — 2nd year PhD student, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Nur-Sultan, Kazakhstan. Corresponding author's e-mail: amangeldimd@gmail.com
- Amanov, A.Sh.** — Master of Science in Education, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan. E-mail: Amir_frl@mail.ru
- Balabekova, M.A.** — PhD student, Karaganda University of the name of academician E.A. Buketov, Karaganda, Kazakhstan. Corresponding author's e-mail: merei_balabekova@mail.ru
- Balmagambetova, Zh.T.** — PhD, Professor, Karaganda University of the name of academician E.A. Buketov, Karaganda, Kazakhstan. E-mail: janna1965@rambler.ru
- Bazhikeyev, K.K.** — Teacher, Karaganda University of Kazpotreboysuz, Karaganda, Kazakhstan. E-mail: Kurmet_enbek@mail.ru
- Demchenko, A.S.** — PhD, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan. E-mail: alenchika@mail.ru
- Engel, N.V.** — Master of Arts, Senior Lecturer of Department of Foreign Philology, Karaganda University of the name of academician E.A. Buketov, Karaganda. E-mail: nata6eka@list.ru
- Ibrayeva, A.G.** — Doctor of Historical Sc., Professor, Manash Kozybayev North Kazakhstan University; E-mail: akmaral1971@mail.ru
- Kadyrova, G.R.** — Associate Professor, Candidate of Philological Sciences, Satbayev University, Almaty, Kazakhstan. E-mail: rabikovna@mail.ru
- Kalybekova, K.S.** — Head of Department of Kazakh Language, Karaganda Technical University, Karaganda, Kazakhstan. Corresponding author's e-mail: Kalam09@mail.ru
- Kartova, Z.K.** — Candidate of Historical Sc., Associate Professor, Manash Kozybayev North Kazakhstan University; Petropavlovsk, Kazakhstan; E-mail: kartov_m@mail.ru
- Kazkenova, A.K.** — Associate Professor, Candidate of Philological Sciences, Eurasian Technological University, Almaty, Kazakhstan. Corresponding author's e-mail: a.kazkenova@etu.edu.kz
- Khan, N.K.** — Candidate of Philological Sciences, Associate Professor, Karaganda University of the name of academician E.A. Buketov, Karaganda, Kazakhstan. E-mail: hnadejda@yandex.ru
- Khasenov, B.R.** — Senior Lecturer, PhD, Karaganda University of the name of academician E.A. Buketov, Research Associate. Corresponding author's e-mail: boka_001kz@mail.ru
- Kiynova, Zh.K.** — Doctor of Philology, Professor, Kazakh National Women's Pedagogical University, Almaty, Kazakhstan. E-mail: zhanarkiynova@gmail.com
- Kurmanbaiuly, Sh.** — Doctor of Philology, Professor, Member of National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan, Abay Kazakh National Pedagogical University, Kazakhstan, Almaty. Corresponding author's e-mail: sheru_64@mail.ru

-
- Mazhitaeva, Sh.** — Doctor Philological Sciences, Professor, Karaganda University of the name of academician E.A. Buketov, Karaganda, Kazakhstan. E-mail: s_mazhit@mail.ru
- Nurgali, K.R.** — Doctor of Philology, Professor, Head of Department of Russian Philology, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Nur-Sultan, Kazakhstan. E-mail: nurgalik1@mail.ru
- Omarova, A.M.** — Master of Arts, Senior Lecturer of Department of Foreign Philology, Karaganda University of the name of academician E.A. Buketov, Karaganda, Kazakhstan. Corresponding author's e-mail: assima.omarova@mail.ru
- Sayakhmet, S.S.** — PhD student, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan. Corresponding author's e-mail: gulnazensebay@gmail.com
- Shokym, G.T.** — Professor, Doctor of Philology, K. Zhubanov Aktobe Regional University, Kazakhstan. E-mail: shokum@mail.ru
- Smagulov, Zh.K.** — Doctor Philological Sciences, Professor, Karaganda University of the name of academician E.A. Buketov, Karaganda, Kazakhstan; E-mail: Jandossmagulov@mail.ru
- Syzdykova, B.E.** — PhD student, Karaganda University of the name of academician E.A. Buketov, Karaganda, Kazakhstan. Corresponding author's e-mail: syzdykovabibi@gmail.com
- Tagudretova, B.B.** — 2nd year PhD student, Department of Theoretical and Applied Linguistics, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Nur-Sultan, Kazakhstan. Corresponding author's e-mail: t.bota_90_10@mail.ru
- Tulegenova, M.K.** — 2nd year PhD student, Department of Theoretical and Applied Linguistics, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Nur-Sultan, Kazakhstan. Corresponding author's e-mail: mail.rumadina@mail.ru
- Tumanova, A.B.** — Doctor Philological Sciences, Professor, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan. E-mail: a.tumanova@inbox.ru
- Valter, H.** — Doctor of Philological Sciences, Professor of the University named after Moritz Arndt, Greifswald, Germany. E-mail: walter@uni-greifswald.de
- Vesselinov, D.** — Professor, Doctor of Philology, Sofia University "St. Kliment Ohridski", Sofia, Bulgaria. Corresponding author's e-mail: dvdimitrov@diuu.uni-sofia.bg.
- Yengsebay, G.Y.** — PhD student, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan. Corresponding author's e-mail: gulnazensebay@gmail.com
- Yordanova, M.** — PhD, Professor of Sofia University "St. Kliment Ohridski", Bulgaria. E-mail: m.yordanova@uni-sofia.bg
- Zhakupova, A.D.** — Doctor of Philology, Professor, Sh. Ualikhanov Kokshetau University, Kokshetau, Kazakhstan. Corresponding author's e-mail: aygul.zhakupova@yandex.kz
- Zhandykeeva, G.E.** — Senior Lecturer, Kazakh National Women's Pedagogical University, Almaty, Kazakhstan. Corresponding author's e-mail: G-Zhandykeeva@mail.ru
- Zharylgapov, Zh.Zh.** — Doctor philological sciences, Professor, Karaganda University of the name of academician E.A. Buketov, Kazakhstan. Corresponding author's e-mail: Zharylgapov_zhan@mail.ru.
- Zhauynshiyeva, Zh.B.** — Senior Lecturer, Abai Kazakh National Pedagogical University, Almaty, Kazakhstan. E-mail: zhazira.zhauynshieva@mail.ru
- Zhuman, A.K.** — Master of Arts, Senior Lecturer of Department of Foreign Philology, Karaganda University of the name of academician E.A. Buketov, Karaganda. Corresponding author's e-mail: altynay.fil@gmail.com
- Zhumasheva, K.B.** — PhD student, K. Zhubanov Aktobe Regional University, Kazakhstan. Corresponding author's e-mail: kama0186@mail.ru
- Zhunussova, Zh.N.** — Doctor of Philological Sciences, Professor of Department of Theoretical and Applied Linguistics, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Nur-Sultan, Kazakhstan. E-mail: zhanyl08@mail.ru
- Tuite, E.E.** — Candidate of Philological Sc., Associate Professor, Karaganda University of the name of academician E.A. Buketov, Karaganda, Kazakhstan; E-mail: eldos_t_e@mail.ru